

Національний університет "Львівська політехніка"

На правах рукопису

Хома Іван Ярославович

УДК 94:355.32(477.4) "1917-1919"

**Військове формування Січових Стрільців
Наддніпрящини
в боротьбі за державність України в 1917 – 1919 рр.**

20.02.22 - військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
кандидат історичних наук, доцент
Гаврилів Ігор Омелянович

Львів - 2006

ЗМІСТ

Вступ	с. 3-7
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	с. 8-30
Розділ 2. Створення та діяльність військового формування Січових Стрільців на Наддніпрянщині в добу Центральної Ради	с. 31-72
Розділ 3. Особливості відновлення та діяльності формації Січових Стрільців за правління гетьмана П.Скоропадського: від порозуміння до конфронтації	с. 73-114
Розділ 4. Політичний та бойовий шлях Січових Стрільців в період Директорії УНР	с. 115-161
Висновки	с. 162-166
Список використаних джерел та літератури.....	с. 167-186
Додатки	с. 187-195

ВСТУП

Актуальність теми. В період національної революції 1917-1921 рр. Україна стала об'єктом агресії сусідніх держав. У зв'язку з цим військовий фактор у її державотворчих процесах посів одне із чільних місць. З огляду на це особливий науковий інтерес прикутий до проблеми виникнення та військово-політичної діяльності на території Наддніпрянщини західноукраїнської за походженням командного та значної частини особового складу, ідейних і організаційних засад формації Січових Стрільців, яка суттєво впливала на увесь хід боротьби за державність України в 1917-1919 рр. Її засновником стала група українців австро-угорського підданства, яких початок революційних подій в березні 1917 р. застав у російських таборах для військовополонених. Всі вони мали досвід передвоєнного парамілітарного виховання та вишколу, а переважна більшість належала до національного військового формування легіону Українських січових стрільців. З історичної точки зору така постановка проблеми визначає сутність формації та актуальність дослідження, розв'язання якої дає змогу доповнити, а навіть і переглянути погляди на ряд історичних фактів, положень, пов'язаних з Українською національною революцією та січовим стрілецтвом зокрема. Серед них питання трансформації західноукраїнського національного руху з регіонального у всеукраїнський, ідеологічних відмінностей між галичанами та наддніпрянцями, об'єднання українських земель в єдиний державний організм, організації державної влади та армії, різниці між Січовими Стрільцями і легіоном УСС тощо.

Дослідження, яке зважаючи на сучасні процеси реформування Збройних сил України у відповідності до армій провідних держав світу, покликане показати стандарти національної військової справи. Зокрема високий рівень національної свідомості, моральної відповідальності та політичної стійкості став запорукою дисципліни та боєздатності формування Січових Стрільців. Військово-політичний аспект дає змогу з'ясувати позицію армії в організації державної влади та зміні політичного режиму. Тобто межу між державним

переворотом, військовою диктатурою та захистом національних і державних інтересів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження “Військове формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в боротьбі за державність України у 1917 – 1919 рр.” виконане в рамках наукової теми, яка розробляється кафедрою історії, теорії та практики культури Національного університету "Львівська політехніка" “Загальний національно-визвольний рух українського народу за відродження своєї державності (1917 – 1921рр.)”.

Мета дослідження - всебічно висвітлити місце, роль та масштаб діяльності формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в процесах, пов'язаних із утвердженням та захистом засад української державності в 1917-1919 рр.

Для досягнення цієї мети були поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та джерельного забезпечення;
- охарактеризувати передумови та процес створення формації Січових Стрільців на Наддніпрянщині;
- дослідити ідеологічні засади та військово-політичні процеси, які безпосередньо та опосередковано відбувались за участі стрілецтва і з ними були пов'язані;
- розглянути організацію командної вертикалі, структуру, реорганізаційні процеси на всіх етапах перебування в складі українських армій;
- визначити характер взаємин між легіоном УСС і Січовими Стрільцями;
- з'ясувати ставлення вихідців із західноукраїнських земель, які брали участь у державотворчих процесах на Наддніпрянщині до діяльності національних сил Східної Галичини;
- проаналізувати найбільш дискусійні аспекти пов'язані з Січовими Стрільцями: організацію та участь в антигетьманському повстанні, боротьбу з

більшовицькою пропагандою, питання військової диктатури, ставлення до радянської форми влади тощо;

- розглянути участь формації Січових Стрільців у Першій і Другій більшовицько-українських війнах та збройному протистоянні з російською Добровольчою армією.

Об'єкт дослідження - військове формування Січових Стрільців Наддніпрянщини, як важливий чинник державотворчих процесів у роки Української національної революції.

Предмет дослідження - передумови та процес створення стрілецької формації на Наддніпрянщині, її внутрішня організація, військово-політична діяльність та участь у збройній боротьбі в складі українських армій.

Хронологічні рамки охоплюють 1917-1919 рр. Так, нижня межа дослідження бере початок з весни 1917 р., коли під егідою Центральної Ради розпочалось відродження засад української державності, а найбільш активна частина військовополонених українців австро-угорського підданства, перебуваючи в таборах Росії, виявила бажання продовжити службу в українізованих частинах, а потім і сформувати окрему військову одиницю. Верхня межа - грудень 1919 р. - час розформування та остаточного припинення подальшої діяльності Січових Стрільців.

Методологічна основа дисертації. Методологічну основу даного дослідження складають наукові принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексного та критичного підходу у використанні історіографічного та джерельного матеріалу. Під час написання дисертаційної роботи автор використовував описовий, порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-систематичний методи історичного дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що фактично вперше в історичній науці проведено ґрунтовне дослідження військово-політичної діяльності та збройної боротьби Січових Стрільців Наддніпрянщини в період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР і зроблено відповідні висновки. Опрацювання проблеми базується на концептуально нових підходах

та ідеях, які підкріплені значним історіографічним та джерельним матеріалом. У науковий обіг, на основі низки історичних джерел, які до цього часу не були відомі або не брались до уваги дослідниками, введено фактичний матеріал, що дає змогу встановити та уточнити хронологію деяких подій, імена осіб, мотиви їх поведінки тощо. Аналіз процесу становлення та діяльність формування Січових Стрільців здійснюється крізь призму взаємин між провідними національними силами Східної Галичини і Наддніпрянщини. У контексті цього визначено, що становлення стрілецької формації на Наддніпрянщині не було ініційоване жодною політичною силою, а стало результатом самоорганізації весною-восени 1917 р. військовополонених українців австро-угорського підданства. Встановлено, що після участі в Першій більшовицько-українській війні командний склад Січових Стрільців, отримавши загальне визнання, опираючись на політично стійкий, національно свідомий, дисциплінований та боєздатний особовий склад, зайнявши безкомпромісну позицію щодо національних інтересів стає самодостатнім та впливовим військово-політичним чинником революційних подій по обидва береги р. Збруч. Гасло "Через Київ на Львів!", якого в своїй діяльності дотримувалося стрілецьке командування, стало уособленням боротьби за об'єднання всіх українських земель в єдиний державний організм. Поряд з участю в збройній боротьбі в складі українських армій досліджується місце та роль у військовому будівництві та організації державної влади.

Практичне значення. Матеріали, наукові результати і висновки дисертації можуть бути використані при написанні посібників та складанні програм з історії України, історії національної військової справи, політичної думки та навчально-методичних праць; подальшому дослідженні історії Українських січових стрільців і загалом Української національної революції 1917-1921 рр.; реформуванні гуманітарної сфери Збройних сил України, зокрема в частині виховання національно свідомого, політично стійкого та морально відповідального солдата, курсанта, офіцера тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження апробовані шляхом обговорення на засіданнях кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету "Львівська політехніка", а також у доповідях на конференціях: "Українські Січові Стрільці 1914-2004" (Львів, 21 жовтня 2004 р.); "Січові Стрільці - нев'януча слава галицько-українського відродження" (Стрий, 26 листопада 2004 р.); "Збройні сили України: історія та сучасність" (Львів, 29-30 березня 2006 р.); "Євген Коновалець на тлі епохи" (Львів, 13 червня 2006 р.).

Публікації. Основні результати дисертації розкрито в п'ятьох статтях, чотири з яких опубліковано в фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

Як вище було зазначено проблема становлення на Наддніпрянщині формування Січових Стрільців, його військово-політична діяльність та участь у збройній боротьбі за державність України в 1917-1919 рр. не стала в історичній науці, насамперед у сучасній, предметом комплексного наукового дослідження. Втім, за майже дев'яносто років з'явилася значна кількість історичної літератури, яка безпосередньо чи опосередковано стосується проблеми. З огляду на це, основний її масив доречно поділити за проблемним принципом на дві групи: роботи, які безпосередньо присвячені формуванню Січових Стрільців і стрілецтву загалом; праці в яких стрілецька тематика розглядається в контексті військових та суспільно-політичних процесів Української національної революції 1917-1921 рр. Окрему невелику групу представляє радянська історіографія.

Аналіз першої групи розпочнем з коротких нарисів Р.Дашкевича та В.Кучабського, які були одними із засновників та лідерів стрілецького формування на Наддніпрянщині і по свіжій пам'яті занотували для наступних поколінь створення та діяльність Січових Стрільців [166; 141]. У цих нарисах подано фактичний матеріал, який не зустрічається в інших роботах. Крім того, незважаючи на те, що основним джерелом інформації для авторів була їх власна пам'ять, роботи позбавлені надмірної упередженості. Загалом, Р.Дашкевич та В.Кучабський цими нарисами визначили проблематику для більш ґрунтовних досліджень, а також, з огляду на постійні зміни офіційної назви, ввели в науковий обіг загальну назву - "Січові Стрільці". Відзначимо, що в рамках визначених проблем авторами не акцентується увага на політичній діяльності стрілецького командування.

Привертає увагу і праця О.Назарука, який належав до легіону УСС від часу її створення, а в середині першої декади листопада 1918 р. приєднався до наддніпрянського стрілецтва, ставши членом Стрілецької ради [245]. Власне, в його праці публіцистичного характеру "Військо і політика" в центрі уваги стоїть

антигетьманське повстання і участь у ньому Січових Стрільців, дії яких не стільки оправдовує, скільки підкреслює, що це був вимушений крок, який в разі потреби повинна була б здійснити кожна національно та політично свідомо військова сила. На його думку "Є лишень один виїмковий випадок, коли військо може й навіть повинно виступати проти правительства своєї держави озброєною силою ... себто віддасть свою державу в підданство другій державі хоч би воно це підданство охрестило хитрим словом "федерація", як це зробив б. гет. П.Скоропадський", а "Поза цим одним виїмковим випадком всякий бунт або навіть не послух війська супроти правительства рідного краю це погана зрада ..." [245, с.7, 9].

Після завершення Української національної революції, у Відні в 1921 р., самі стрільці створили редакцію під керівництвом І.Рудницького для відтворення на основі пам'яті та збережених документів історії Січових Стрільців. І.Рудницький був свідомий того, що відрізок часу занадто малий для проведення глибокого аналізу та встановлення загальних висновків пов'язаних з діяльністю формації. Перенісши в 1922 р. всю редакційну роботу до Львова запропонував два проекти майбутнього видання: перший передбачав обмежитись виключно оглядом історії Січових Стрільців, загальних політичних обставин, пов'язаних з нею, боїв та додатком наявних документів, реєстрів, фотографій; другий, який і був затверджений, передбачав видання праці складеної з низки статей історичного, військового, ідеологічного характеру та ілюстрацій під назвою "Альманах Січових Стрільців "Золоті ворота"". Історичну секцію в підготовці видання очолив В.Кучабський [193]. Однак, в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин робота завершилась тільки в 1937 р. виданням фундаментального альманаху ""Золоті ворота" Історія Січових Стрільців 1917-1919" [183]. На сьогодні цей альманах, який двічі був перевиданий з доповненнями є бібліографічною рідкістю.

Втім, не в останню чергу саме завдяки цим ініціативам і організаційним діям, за весь цей час з під пера самих стрільців вийшло десятки статей, які публікувались в календарі "Червона Калина", літописі "Червона Калина",

Літературно-науковому віснику та інших виданнях. Серед них статті І.Андруха, О.Думіна, Г.Гладкого, М.Заклинського, І.Іванця, В.Кучабського, М.Матчака, Р.Сушка та інших.

З-поміж вище вказаних прізвищ стрільців, насамперед, на увагу заслуговує низка статей, виданих О.Думіном (псевдонім А.Крезуб), який стояв біля витоків стрілецької формації як на початку Першої світової війни в Східній Галичині, так і на переломі 1917-1918 рр. на Наддніпрянщині, пройшовши в її лавах всю революцію [201-210]. Ці публікації написані на основі багатого фактичного матеріалу і стосуються переважно тих подій, у яких автор брав участь та носять описовий характер. Разом з тим О.Думін досить виважено підходить до оцінки подій, учасником яких він був, що дає змогу говорити про відсутність надмірної суб'єктивності та упередженості. Одночасно з посиланням на власну пам'ять автор у деяких статтях посилається на близькі до теми спогади та дослідження.

До цього переліку слід додати і його ґрунтовне дослідження "Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918" [172], в якому значну увагу присвячено реакції командного та особового складу легіону УСС на державотворчі процеси впродовж 1917 р. та діяльності частин легіону весною-осінню 1918 р. у складі австро-угорської армії на Наддніпрянщині. Вказані факти, дали змогу підняти питання про характер взаємин УСС з Січовими Стрільцями. В цьому контексті для нас стали цікавими публікації М.Заклинського, як одного з безпосередніх учасників тих подій в складі легіону УСС [177-181].

Значний інтерес викликала праця О.Думіна "Галичане і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917-1919 рр.", в якій автор поряд із стрілецтвом аналізує діяльність невеличких військових частин, командування та значна частина особового складу яких походила із Східної Галичини, а з початком антигетьманського повстання розчинились в повстанському русі

[210]. Звертаємо увагу на те, що дана проблема є малодослідженою в українській історіографії.

У 1923 р. на сторінках львівського історичного календаря-альманаху "Червона Калина" було опубліковано аналітичні статті Д.Донцова і В.Кучабського [138; 175]. Зокрема, Д.Донцов, який з травня 1918 р. підтримував тісні контакти з командним складом Січових Стрільців Наддніпрянщини, а особливо з Є.Коновальцем, спробував пояснити факт появи та феномен наддніпрянського стрілецтва на фоні інших національних сил. В.Кучабський аналізуючи різницю між УСС та Січовими Стрільцями, як основними складовими загального стрілецького військово-політичного руху, звернув увагу на чинники, які сприяли появі незалежного від командування легіону УСС та західноукраїнських національних сил стрілецького формування в кінці 1917 р. на Наддніпрянщині.

Стосовно І.Андруха, то на увагу заслуговує його стаття "Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва", яка фактично є однією з не багатьох, в якій розглядається ця сторінка історії формації. І.Андрух один з небагатьох учасників тих подій, хто пише, що після того, як в травні 1918р. було розформовано І-ий полк Січових Стрільців стояло питання про включення його частин до складу підрозділів легіону УСС, командування якого в різкій формі відхилило цю пропозицію [130]. Правда, за відсутності інших джерел інформації особливо категорично сприймати її недоречно.

З огляду на поданий змістовний фактичний матеріал, цікавими для нас стали публікації Г.Гладкого [153], І.Іванця [184], М.Матчака [240], Р.Сушка [272-275] та інших.

Праці М. Безручка, який в кінці лютого 1919 р. був призначений начальником штабу формування Січових Стрільців і посідав цю посаду до останнього дня (6 грудня 1919 р.), а до того не мав ніякого безпосереднього відношення до неї і стрілецького руху загалом, належать до найбільш фахових із військової історії національної революції без яких практично було б неможливо провести ретельно дослідження [133-136]. В основному мова йде

про його узагальнююче дослідження "Січові Стрільці в боротьбі за державність", яке він написав ще в 1923 р. для альманаху "Золоті ворота". Однак тільки в 1930 р. у збірнику Українського військово-історичного товариства - "За державність. Матеріали до історії Війська Українського", який видавався ветеранами колишньої Армії УНР в Каліші (Польща), вийшла перша частина цієї роботи [134]. Вже в 1932 р. увесь матеріал старанням того ж таки товариства було видано окремою брошурою [135]. В 1937 р. рукопис цієї роботи під назвою "Від Проскурова до Чорторії" надрукували другим розділом у військово-історичному альманасі "Золоті ворота" [136]. Загалом, М.Безручко досить детально опираючись на схеми та карти описує тактичні і стратегічні дії, процеси реорганізації формації, перебіг боїв за їх безпосередньої та опосередкованої участі, подає виважену оцінку перемог та поразок, а також піднімає низку інших проблемних питань в проміжку з березня по грудень 1919р.

Як вже частково було зазначено, підсумком дослідницької роботи над історією Січових Стрільців у міжвоєнний період стало видання в 20-ту річницю від часу її створення альманаху ""Золоті ворота" Історія Січових Стрільців 1917-1919". Першим розділом якого стала робота В.Кучабського "Від первопочинів до Проскурівської операції". Під час її написання, крім власних спогадів, автор, за його словами, використав спогади більше 30 стрільців. Робота стала базовою для всіх наступних досліджень. Утім відзначимо, що відсутність в праці В.Кучабського посилянь на джерела інформації є вагомим її недоліком. Третім розділом стала впорядкована І.Шендриком бібліографія, яка нараховувала вже на той час понад 270 позицій [183].

Після Другої світової війни на еміграції, в основному старанням ветеранів національної революції, продовжилось висвітлення історії січового стрілецтва. Так, в 1956 р. за підтримки братства УСС побачила світ книжка С.Ріпецького "Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин" [252]. Книга, яка написана на основі багатого історіографічного матеріалу, є нарисом історії УСС та Січових Стрільців, як історичної цілісності. При цьому, автор зазначає,

що "Цей нарис не є історією УССтрілецтва, як військової формації, та його бойових і воєнних дій. Ця сторінка його історії вже є істориками науково опрацьована і опублікована. З іншого боку, треба зауважити, що значення УССтрілецтва не міститься тільки в його вояцьких цінностях та в рішальних бойових діях. Його основна й істотна роля та історична вага лежить в тих нових, революційних ідеях і визвольно-політичних думках, що покликали УССтрілецтво до життя Особливе підкреслення та вияснення ідеологічних, культурно-історичних, громадсько-моральних та політично-визвольних моментів історії УССтрілецтва - є завданням цієї книжки. І в тій проблематиці є вона доповненням до опублікованих давніше творів про УССтрілецтво" [252, с.V]. Наддніпрянське стрілецтво називає "Київськими Січовими Стрільцями", хоч ніколи вони себе так не позиціонували.

На особливу увагу заслуговує праця засновника та командувача артилерії Січових Стрільців, протягом всього часу її участі в революції, Р.Дашкевича "Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота" [167]. Праця належить до фахових з військової історії, в якій детально описується організація, структура, чисельність особового складу, кількість гармат та функціонування стрілецької артилерії на всьому етапі революційних подій. Звертає увагу на місце та роль артилерії, як в складі стрілецького формування, так і в армії УНР загалом.

У 1969 р. до 50 - річчя від часу створення формації Січових Стрільців на Наддніпрянщині, на основі альманаху "Золоті ворота", було видано ювілейний військово-історичний нарис "Корпус Січових Стрільців". До цього видання увійшло декілька нових статей, значна кількість ілюстрацій та фотографій, бібліографічний додаток, підготовлений Д.Герчанівським з 67 позицій, список з 735 прізвищ стрільців, окремими розділами було виділено "Причинки до історії української революції" Є.Коновальця та ряд документів. Однак, постановка проблеми у вступній частині нарису не відображає тих змін, які відбулись в українському національно-визвольному русі за весь цей час [199].

Певних коментарів потребує перший розділ "Від первопочинів до Проскурівського періоду", автор якого В.Кучабський найбільш комплексно і детально проаналізував створення та діяльність формування Січових Стрільців на Наддніпрянщині включно до березня 1919 р. У цьому виданні, на відміну від редакції 1937 р., укладачі дещо відредагували текст та внесли коментарі, часто з посиланням на інші джерела інформації, які підтверджують, або спростовують ті чи інші міркування автора [217].

На межі 80-90 - х років ХХ ст. у контексті загального національно-патріотичного піднесення, стрілецька тематика поряд з іншими забороненими темами, які до цього часу не вписувались у рамки марксистсько-ленінської ідеології, стає відкритою для наукового дослідження. Зокрема, окрім декількох статей, М.Литвином та К.Науменком у 1990 р. було видано ґрунтовний науково-популярний нарис "Історія Галицького Стрілецтва" [227], а В.Гордієнком невеличку брошуру "Українські Січові Стрільці" [158].

Після проголошення незалежності інтегрування стрілецької тематики в академічну історичну науку проходило і шляхом перевидання фундаментальних праць. В 1991 р. було перевидано фотоальбом з науковими коментарями "Українські січові стрільці, 1914- 1920" 1935 р. видання [284], 1992 р. альманах "Золоті ворота" Історія Січових Стрільців 1917-1919" [185], а в 1995 р. працю С.Ріпецького [253].

У перевиданні "Золотих воріт", на відміну від оригіналу і ювілейного видання 1969 р., в розділі "Причинки до історії української революції" Є.Коновальця, опубліковані його спогади, які стосувались арешту та розстрілу П.Болбочана [185, с.327-331].

Утім впродовж 90-х років тема Січових Стрільців Наддніпрянщини перебувала в тіні досліджень легіону УСС. Насамперед про це свідчать дисертаційні роботи А.Каляєва та М.Лазаровича, в яких об'єктом дослідження хоч і виступає легіон УСС, але відсутні порівняння з Січовими Стрільцями [302; 303]. Окремі згадки про взаємини між цими стрілецькими формуваннями мають місце в монографії М.Лазаровича [220].

З огляду на це помітною є публікація Н.Барановської, в якій дослідниця на основі фактичного матеріалу визначає, що від часу створення формація Січових Стрільців була впливовою військовою силою періоду національної революції [132]. Також можна відзначити, теоретичну за своїм характером, статтю В.Великочого, який розглядаючи національний феномен стрілецького руху зазначає, що саме Січові Стрільці виховані та вишколені на традиціях, ідеологічних засадах УСС, виступили чи не єдиною політичною силою на Наддніпрянщині, яка втілювала в життя ідею соборності та незалежності [142].

Значний інтерес викликала стаття М.Ковальчука, яка в своїй основі відрізняється від вище вказаних двох робіт, тим, що автор опираючись на архівні документи відійшов від традиційного схематичного та поверхового аналізу проблеми [196].

На даний час найбільш ґрунтовним дослідженням є монографія В.Довбні "Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років", яка стала основою його дисертаційної роботи "Організаційно-правові засади діяльності військового формування Січових Стрільців у визвольних змаганнях в Україні 1917-1920 років" на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук [173; 301]. Особливо заслуговує на увагу залучений автором багатий джерельний матеріал, зокрема архівні документи, більша частина з яких вперше вводиться в науковий обіг. Однак, здавалось би, попри вичерпність проблеми, об'єкт та предмет дослідження визначений автором засвідчує, що мова йде тільки про історико-правовий аспект. Так, об'єктом є процес становлення, розвитку, трансформації правових відносин у військовій галузі, державна політика щодо проблеми військового будівництва, генезис військового законодавства Української Народної республіки доби Центральної Ради і Директорії та Української Держави доби Гетьманату. Предметом стала діяльність органів державної влади України в сфері нормативно-правового забезпечення функціонування Збройних Сил, становлення організаційно-правових засад діяльності військового формування Січових Стрільців, його

участь у захисті надбань української революції як основного виду діяльності, основні напрями розвитку і вдосконалення правових норм, якими регулювалася організація та діяльність стрілецтва [301, с.3]. Втім поза увагою залишається військово-політичний аспект, який не завжди відповідав логіці права, але визначав характер, місце, роль та масштаб діяльності формації Січових Стрільців.

Слідом за цим наша увага була прикута до низки наукових розвідок, в яких стрілецька тематика не стала об'єктом наукових зацікавлень, але діяльність якої неможливо оминати увагою в контексті дослідження проблем пов'язаних з Українською національною революцією, історією національної військової справи, написанням узагальнюючих робіт з історії України тощо. Саме за рахунок цих праць розширюється проблематика дослідження.

З огляду на це, окрему групу представляють роботи, які були видані в міжвоєнний період як на західноукраїнських землях, так і в еміграції. Серед них, в першу чергу привертають увагу фундаментальні з відтінком спогадів роботи ідейних та організаційних сподвижників революційних процесів 1917-1921 рр. Більшість з яких на певних етапах революції тісно співпрацювала з командним складом Січових Стрільців. Однак, треба відзначити надмірну упередженість ряду авторів, міра якої в основному залежить не стільки від їх політичної приналежності скільки від часу публікації робіт.

В апологетичній роботі В.Винниченка "Відродження нації" виданій в 1920р. у Відні, інформація про стрілецьке формування та її лідерів епізодично подається тільки в 3-й частині і то в контексті підготовки антигетьманського повстання та становлення влади Директорії. В цілому ця інформація, на фоні визнання боєздатності, зводиться до того, що стрілецтво за своїм складом мислення і дій не відповідало соціалістичному характеру революції: "Січові Стрільці, навіть старшини, здебільшого діти селян, могли бути здатними до ширшої соціалістичної акції. Їхня основна хиба була в їхній односторонності психіки, що нічого не бачила й не розуміла крім національного, а те національне

розуміла хибно. При іншій системі влади вони могли би навіть бути корисними революції своїм запалом, енергією, самовідданістю" [144, с. 185].

Особливо кон'юнктурно в своїх оцінках виступає П.Христюк, який також був прихильником організації радянської форми влади на Україні, а його "Замітки і матеріали до історії української революції.1917-1920 рр." були опубліковані вперше в 1921 р. [285]. Так, Січових Стрільців у період становлення Директорії розглядає реакційною силою. Проте, після видання в березні 1919 р. декларації за підписами Є.Коновальця, А.Мельника та О.Назарука, в якій висловлювалась підтримка організації радянської форми влади в незалежній та суверенній українській державі, тон П.Христюка в оцінці формації змінився: "Січове Стрілецтво було дійсно відданим Українській Державності військом Одного тільки йому бракувало: класової робітничо-селянської свідомості та соціалістичного виховання. Це останнє та безладність директоріанського правління і штовхало Січовиків на різні помилкові та шкідливі для української революції кроки; воно було також причиною того, що Січове Стрілецтво не перетворилось з національного у велике національно-революційне робітничо-селянське військо" [285, Т. 4. - с.118].

М.Шаповал, не зважаючи на ідеологічні розбіжності, подає більш виважену оцінку діяльності формування Січових Стрільців [290, 291]. Так, в соціологічному нарисі "Військо і революція", який є спробою дати відповідь на причини поразки українських національних сил в революції, пише, що в українському випадку як національний, так і соціальний характер революції повинні були здійснювати патріотичні сили, "І через те, що українська державна політика не розгадала загадки війська і революції - ми програли справу. Весною 1919 р. зрозуміли закон революції тільки січові стрільці, але вони вже тоді керуючої ролі в українській армії не грали" [291, с.19]. Більш за все, тут мова також йде про березневу декларацію, яка поєднала в собі національну та соціальну основу революції.

Найбільш детально і одночасно без особливих звинувачень та упереджень розглядає військово-політичну діяльність командування формації впродовж

1919 р. І.Мазепа, при тому не поза, а в контексті її участі у внутрішньо- та зовнішньополітичних процесах [236].

Загалом жоден з вище вказаних авторів не спробував пізнати саму сутність стрілецького руху, яка визначалась не тільки поточними революційними процесами на Наддніпрянщині, але і до революційними та тими які паралельно відбувались на західноукраїнських землях. Це дало б змогу краще пізнати логіку дій командного та особового складу формування Січових Стрільців на Наддніпрянщині.

Стосовно робіт Д.Дорошенка та К.Левицького, то наш інтерес до них був прикутий, в основному, з огляду на аналіз стану взаємин між провідними національними силами Східної Галичини і Наддніпрянщини Адже фактична їх відсутність до листопада 1918 р. не в останню чергу визначала характер діяльності стрільців [176; 222, 223].

Поряд з цими роботами варто згадати фундаментальний нарис "Історія Українського війська", автори якого, в рамках розділу присвяченого військовому будівництву в революційну добу, розглядають створення, участь в збройній боротьбі та розформування наддніпрянських Січових Стрільців [211].

Цікавий фактичний матеріал про становлення та адаптацію стрілецького формування в кінці 1917 р., участь в Першій більшовицько-українській війні та антигетьманському повстанні поданий в брошурі Б.Дмитріва, яку він присвятив одному із засновників та чільних лідерів стрілецтва - Ф.Чернику [170]. В брошурі М.Гордія, яка присвячена М.Тарнавському, зустрічаємо інформацію про тісну співпрацю останнього з командуванням стрілецтва впродовж квітня 1918 р. в Києві [159].

Наступну групу становлять роботи, видані після Другої світової війни в еміграції, серед яких дослідження з військової історії та суспільно-політичних процесів 1917-1921 рр.

Зокрема, в 1946 р. у Мюнхені було видано два томи фахової фундаментальної військової праці генерал-хорунжого армії УНР М.Капустянського "Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році" [283]. В

ній розглядаються дії як командного, так і особового складу Січові Стрільці під час оборони Києва в січні 1919 р., Другої більшовицько-української війни та самого походу в серпні 1919 р. на Київ. Характерним є те, що автор не вдається до особливого виділення стрільців з поміж інших з'єднань армії УНР. При тому, М.Капустянський відзначає як вагомні здобутки, так і прорахунки. Зокрема, характеризує А.Мельника, який з кінця січня по червень 1919 р. був начальником Штабу Дієвої Армії УНР, як видатного старшину, знаменитого організатора, відважного, коректного, чесного і палкого патріота, що здобув собі повагу серед старшин, вояків, урядовців і політиків, зауважує, що він "незавсігди дотримувався об'єктивності до улюблених ним Січовиків" [283, с. 88]. Є.Коновальця називає легендарним комендантом і ставить в один ряд з С.Петлюрою, гетьманом П.Скоропадським, Є.Петрушевичем, М.Грушевським, А.Шептицьким та іншими [283, с. 61].

Фахові роботи генерала армії УНР О.Удовиченка [281, 282] та офіцера УГА Л.Шанківського [287-289] викликали загальний інтерес, з огляду на те, що вони є фактично базовими в дослідженні історії національної військової справи 1917-1921 рр.

З поміж робіт в яких розглядаються суспільно-політичні процеси зосередимо увагу на роботах М.Стахіва, П.Солухи та І.Лисяка-Рудницького.

Багатотомна праця М.Стахіва є фундаментальним дослідженням політичної системи та державотворчого процесу на Україні в 1919-1920 рр. [270]. Крім фактичного матеріалу, який стосується дослідження, особливий інтерес привертає те, що М.Стахів розглядає Стрілецьку раду, яка була неофіційним дорадчим органом управління формування Січових Стрільців, окремим політичним чинником, який приймав основні рішення, а не Є.Коновалець чи А.Мельник.

Робота П.Солухи, яку він присвятив 100-річчю від часу народження гетьмана П.Скоропадського - "Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського", значно розширює проблематику дослідження [269]. Основний зміст цієї праці пов'язаний з антигетьманським повстанням, відповідно значне

місце відведено Є.Коновальцю і формації загалом. В цілому позиція П.Солухи по відношенню стрілецтва зводиться до наступних його слів: "Січові Стрільці виграли бій під Мотовилівкою, а все повстання в цілому і війну за самостійність України - програли, завалили й ту державу, що ми мали, а край сплюндрували" [269, с.102]. З огляду на це, стояло завдання не спростовувати ті чи інші звинувачення, частина з яких просто базується на припущеннях, а на основі ширшого історіографічного та джерельного матеріалу звернути увагу на ті обставини, які визначали саме такі дії, а не інакші.

Щодо І.Лисяка-Рудницького, то мова йде про його есе "Вклад Галичини в Українські визвольні змагання" [226]. В ньому автор пише, з одного боку, про певну небезпечність цієї проблеми, оскільки взаємини між Східною і Західною Україною "обросли в нашому суспільстві силою-силенною різних забобонів, упереджень і претензій", а з другого про необхідність ґрунтовного вивчення, за умови, якщо критерієм буде всеукраїнський та державницький інтерес [226, с.53]. У контексті цього він піднімає питання історичної ролі Січових Стрільців Наддніпрянщини.

Ведучи мову про історичну літературу, яка вийшла в роки незалежності, за винятком окремих праць, концептуально нових наукових підходів, інтерпретацій, положень пов'язаних з військово-політичною діяльністю стілецького формування в роки Української національної революції дослідники не пропонують.

Поміж тим, у першу чергу, в сфері військової історії звертаємо увагу на дослідження В.Голубка [155, 156]. Зокрема, в монографії "Армія Української Народної Республіки 1917-1918" відзначає, що створений в листопаді 1917 р. "Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців" став першою національною військовою одиницею армії УНР, оскільки до того формування армії базувалось на українізації частин російської армії [155, с.120]. Разом з тим, автор розглядає особливості становлення формації, участь в Першій більшовицько-українській війні, реорганізацію після завершення війни та фрагменти діяльності до державного перевороту 29 квітня 1918 р.

Найбільш детально описується участь Січових Стрільців у Першій більшовицько-українській війні в монографії Я.Тинченка [276]. Втім, ряд фактів та міркувань автора, через свою суперечність, вимагають уточнень. Для прикладу, в одному місці, Я.Тинченко пише, що січовики відіграли значну роль у боротьбі за незалежність України в цій війні [276, с. 127], а в іншому, що загалом у ці дні можна було зовсім обійтись і без січовиків, бо значної ролі в київських вуличних боях вони не відіграли [276, с. 280]. Періодично посиляється на слова О.Думіна, як автора перевиданого в 1992 р. альманаху ""Золоті ворота". Історія Січових Стрільців 1917-1919". Втім, як вище було вказано, редактором "Золотих воріт" 1937 видання був І.Кедрин (псевдонім І.Рудницького), а автором першого розділу, на який посиляється Я.Тинченко В.Кучабський. О.Думін більшість своїх статей видавав під псевдонімом А.Крезуб.

Цінний теоретичний і фактичний матеріал містять роботи написані М.Литвином безпосередньо та в колективі авторів [228-232]. Зокрема, в нарисі "Історія ЗУНР" та монографії "Українсько-польська війна 1918-1919 рр." Січових Стрільців Наддніпрянщини розглядають і в площині державотворчих процесів у Східній Галичині.

Помітною в історіографії є монографія М.Кравчука "Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993р.р.", декілька розділів якої присвячені детальному аналізу військового будівництва в добу національної революції 1917-1921 рр. [200]. Стосовно становлення та діяльності стрілецької формації, то автор не піднімає якихось проблемних питань. Проте вагомим є фактичний матеріал, значна частина якого базується на архівних документах.

Серед інших робіт, в яких розглядаються питання військового будівництва, збройної боротьби і відповідно в тій чи іншій мірі були взяті нами до уваги при написанні дисертації, слід відзначити публікації: І.Гавриліва, Л.Гарчевої, Л.Дещинського [145; 147; 168, 169]; брошури науково-популярного характеру І.Головацького та Я.Сватка [154; 260]; дисертаційні роботи Г.Гаврилюка,

О.Левченка, О.Чіхрадзе, М.Чмиря, М.Яцюка [299; 304; 305; 306; 307]; монографії С.Литвина, В.Сідака [233; 261, 262].

З поміж наукових розвідок у яких досліджуються суспільно-політичні проблеми доби національної революції 1917-1921 рр. значний інтерес викликали наукові доробки Д.Яневського [295, 296]. Його монографія "Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки", яка базується на концептуально нових підходах, фактично є однією з тих, що визначає на сучасному етапі стан наукової розробки національної революції [295]. Д.Яневський констатує, що питання ролі і місця командування Січових Стрільців у підготовці повалення гетьманського режиму, так само, як і питання про участь у політичному житті Наддніпрянської України в 1918-1919 рр., до сьогодні залишається одним з найбільш "темних" місць української історії початку ХХ ст. Крім того, автор, розглядає Січових Стрільців не тільки впливовою військовою силою, а й окремою політичною одиницею [295, с.255].

Помітним є фундаментальне історіографічне дослідження В.Капелюшного "Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921)" [189]. І хоч автор, аналізуючи історіографію пов'язану зі стрілецьким рухом, не піднімає принципово важливих питань, втім у вступі до монографії відзначає, що тематика даного періоду продовжує бути перспективною, а "висновок тут може бути лише один: незважаючи на величезний масив літератури по темі дослідження (Української національної революції - І.Х.) її ґрунтовне вивчення і осмислення лише починається і далеке від завершення" [189, с.21]. Іншими слова, В.Капелюшний закликає до якісно нових досліджень.

Якщо говорити про монографію та ряд праць В.Солдатенка [263-266] і книжку в співавторстві з В.Верстюком то спостерігаємо, що в них не акцентується увага на участі командування формації та Стрільцької ради в політичному житті України 1918-1919 рр. [250]. Стосується це і колективного нарису О.Рубльова та О.Реєнта "Українські визвольні змагання 1917-1921 р.р." [255].

Належну увагу було відведено публікаціям та монографії О.Рубльова "Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939)" [256-258]. Щодо формації, то в рамках відповідного розділу, вона не стала предметом дослідження, хоч автор фрагментарно і звертає увагу на процес її становлення, як одного з тих напрямків, у яких були задіяні вихідці із західноукраїнських земель під час розгортання революційних процесів на Наддніпрянщині. Втім, не розвиває О.Рубльов політичної сторони діяльності стрільців, яка тісно перепліталась з політичними ініціативами згадуваних ним представників західноукраїнської інтелігенції. Зокрема, вказує на це в огляді монографії І.Гриневиц: "Час Визвольних змагань та поява вояка (чи то галицько-австрійської армії, УСС, Київських СС, УГА ...) дало потужний імпульс активізації контактів Східної Галичини та Західної України. Відсутність автором згадки про це творить у монографії люку" [161, с. 82].

Розглядаючи процес становлення січового стрілецтва О.Рубльов звертає увагу на постать Є.Коновальця і насамперед на його лист, який він надіслав на ім'я Центральної Ради 13 травня 1917 р. Втім, відсутнє посилання на первинне джерело [256, с.56; 258, с.136-137]. Стосується це і інших фактів, які були взяті нами до уваги. Так, О.Рубльов вказує, що гуманітарні інституції Центральної Ради, які опікувались галицькими закладниками та військовополоненими зареєстрували на осінь 1917 р. понад 10 тис. бранців-українців [257, с.60], а за деякими підрахунками на початок 1918 р. у місті нараховувалося лише 2652 біженців з Галичини, не рахуючи інших категорій [258, с.142].

Значний інтерес викликала колективна праця С.Гелея і Ю.Кучабського "Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя", особливо з огляду на доповнення, коментарі та уточнення в розділі "На Великій Україні. Старшина Корпусу Січових Стрільців", в основу якого було покладено працю В.Кучабського з альманаху "Золоті Ворота" [148].

Сучасні методологічні підходи в дослідженні революційної доби були почерпнуті з публікації Я.Грицака "Українська Революція 1914-1923 рр.: Нові інтерпретації" [163].

Крім того, до уваги було взято публікації О.Бойко, О.Павлишина [139; 248], нариси В.Вериги, С.Макарчука [143; 237], монографії О.Реєнта та Ф.Турченка [254; 279], колективну працю В.Солдатенка і Б.Савчука [267] та інших.

Окрему і останню групу становить ряд праць радянської історіографії. Серед них єдиною, в якій згадуються Січові Стрільці є фахова військова праця генерал-хорунжого М.Какуріна [188], який в лютому 1920 р. в складі УГА перейшов на сторону Червоної армії, ставши за короткий час помічником командира Західного фронту М.Тухачевського [112, с.161]. Ця праця була видана ще в середині 20 - х років ХХ ст., у якій автор аналізуючи армії, які вели війну з більшовиками, досить чітко розрізняє формацію з поміж інших військових з'єднань армії УНР доби Директорії. З огляду на це М.Какурін пише, що реальною "силою в руках директориї оставался лишь осадный корпус сечевиков, наполненный выходцами из Галиции и мелкобуржуазными украинскими элементами эсеровского толчка" з шовіністичним забарвленням [188, с. 86, 148]. В інших працях, які були видані вже після війни взагалі відсутні будь-які згадки про стрільців, оскільки всіх вояків армії УНР називають петлюрівцями [137; 171; 234; 277; 187].

Отже, історіографія проблеми, яка представлена дослідженнями, що безпосередньо чи опосередковано стосуються об'єкту дослідження свідчить не тільки про те, що військово-політична діяльність формації Січових Стрільців не стала предметом цілісної наукової розвідки, але і те, що ряд питань взагалі ще не піднімались в історичній науці.

Джерельною базою при написанні дисертаційної роботи стали архівні документи і матеріали, тогочасна преса та мемуари-спогади учасників і очевидців тих подій.

Найбільш чисельну групу використаних у дисертаційній роботі джерел складають архівні матеріали. Основний масив яких знаходиться в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). Серед них такі фонди: Міністерство військових справ (ф.1074), Військове міністерство УНР (ф.1075), Головна управа Генерального Штабу Армії УНР (ф.1078), Штаб Дієвої армії УНР (ф.3172). Вищезазначені фонди містять сотні копій та оригіналів наказів, оперативних звітів, дислокаційних відомостей, телеграм, листів, схем становища на фронтах, законів, які безпосередньо та опосередковано регламентували та визначали характер військово-політичної діяльності формації.

Крім того в роботі було використано ряд дотичних до заданої проблеми справ таких фондів як Рада народних міністрів (ф.1065), Генеральний секретаріат із військових справ Військового міністерства УНР (ф.1076), Народне Міністерство судових справ УНР 1917-1918 (ф.2209), Колекція матеріалів УНР і ЗУНР (ф.4465).

Особливо було взято до уваги фонди, в яких зберігається незначна кількість збережених матеріалів архіву формування Січових Стрільців, місце зберігання якого до сьогодні невідоме. Зокрема, Штабу Корпусу Січових Стрільців (ф.2266), 2-го полку при коші Окремого загону Січових Стрільців м. Біла Церква 1918-1919 (ф.2268), Збірного полку Січових Стрільців м. Сквиря 1919 (ф.2269), в яких містяться накази, які частково відображають структуру, командний склад та чисельність особового складу, організацію мобілізації та оборони з грудня 1918 по березень 1919 р.

Окрім цього архівну джерельну базу формують матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (ЦДІА у м. Львові), а саме фонди Легіон Українських Січових Стрільців 1910-1921 р.р. (ф.353), Назарук Осип (ф.359), Старосольський Володимир (ф.360), Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР (ф.581), Степура Григорій (ф.760). Серед них з фонду легіону УСС окремі матеріали діяльності формації з липня 1917 р.

до жовтня 1918 р., фонду О.Назарука ряд офіційних документів, його рукописні статті, спогади, Г.Степури (ф.760) матеріали, які стосуються П.Болбочана, а В.Старосольського - лист Є.Коновальця від 24 грудня 1919 р. Відносно 581 фонду, то мова йде, про посвідчення ряду стрільців, дислокаційні відомості, лист П.Болбочана від 26 січня 1919 р. тощо.

Матеріали, які стосуються засідання уряду ЗУНР за участі Є.Коновальця в січні 1919 р. і низки інших питань в яких розглядалася формація почерпнуто із фонду "Товариство по вивченню історії оборони Львова і південно-східних воєводств в 1918-1920 у Львові" (ф.257), Державного архіву Львівської області.

Ряд документів і матеріалів опубліковано окремо або в збірниках [44-48].

Наступну групу джерел формують періодичні видання безпосередньо революційної доби: Військово-науковий вісник Генерального штабу, Вісник Генерального секретаріату УНР та газети "Діло", "Державний вісник" "Народна воля", "Наша думка", "Нова рада", "Український прапор", "Український скиталець", "Українське слово", "Українська ставка", "Ставка", "Стрілецька думка". Серед них "Наша думка" (весна-літо 1918 р.) офіційний пресовий орган західноукраїнської громади Києва та "Стрілецька думка" (травень-листопад 1919 р.) - орган формації Січових Стрільців, - розглядаються не тільки як джерела інформації, але і як історичні факти.

Загалом зі шпальт цих періодичних видань, більшою чи меншою мірою, нами було взято до уваги замітки, кореспонденції, звіти, накази які найбільш насичені фактами та найменш відображають політичну кон'юнктуру і максимально точні, а також ряд аналітичних статей, які характеризуються певною суб'єктивністю, оскільки, відображають в основному позицію того середовища яке представляв автор чи видання.

Своєю чергою мемуари-спогади доцільно буде поділити на ті, які були написані січовими стрільцями, учасниками та очевидцями національної революції.

Без сумніву, найбільш цінними з поміж всіх робіт є спогади командувача формування Січових Стрільців Є.Коновальця "Причинки до історії української революції", які вперше було видано в 1928 р., хоч почав він їх писати відразу після завершення Української національної революції [59]. Я.Дашкевич у вступному слові до одного із перевидань охарактеризував цю роботу так: "Причинки Є.Коновальця - текст, який примушує застосувати до нього кілька підходів. Мемуарний - тому не вільний від особистого "я" полковника, його індивідуальних поглядів на державу, суспільство, військо. Полемічний - бо поштовхом до його написання стало різноголосся т.зв. громадської думки по відношенню до Січових Стрільців та їхнього командуючого. Історичний - бо жоден справжній історик Українського революції та післявоєнної доби не може ігнорувати "Причинки"! До цих післяреволюційних трьох граней я б додав ще одну - роль твору як політичного заповіту, що забезпечує "Причинкам" злободенність і в наші часи" [59, с.3]. Є.Коновалець не відкидає суб'єктивізму в своїх словах, але наголошує, що робота не покликана оправдовувати дії стрілецтва і тим більше власні. В цьому контексті принципово доречно відзначити його наступні слова: "Я постараюсь подати на цьому місці до загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано. Як комендант С.С. і голова Стрільцької Ради я мав можливість пильніше приглянутись цілості стрілецького життя й мав більше нагоди пізнати взаємини між нашою організацією та всім іншим революційним рухом тодішнього часу. Нав'язуватиму свої спомини до закидів проти Січових Стрільців, що грозять закоренитись у громадській думці сьогочасного громадянства та перейти до історії. Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового Стрільцтва та, зокрема, моєї особи. Тим більше не можу вважати всіх моментів з історії Січових Стрільців безумовно правильними й доцільними. Січові Стрільці самі не замикають очей на власні промахи і не стараються закрити їх другим" [59, с. 6]. Із змісту роботи

видно, що в основному негативну громадську думку про стрільців формували в своїх роботах В.Винниченко та П.Христюк, мова про які йшла вище, а також західноукраїнська громадсько-політична еліта.

Значний інтерес викликали спогади О.Назарука "Рік на Великій Україні" [63], в основу яких було покладено інформацію записану ним в декількох записних книжках, останню з яких він довів до 19 листопада 1919 р. [31, арк. 82]. Ця інформація стосується найменш висвітлених в історіографії та зафіксованих в інших джерелах епізодів діяльності командного складу Січових Стрільців включно до червня 1919 р. та найбільше відповідає духу часу. Зокрема, це стосується переговорів з гетьманом в листопаді 1918 р., його діяльності як члена Стрілецької ради на посаді міністра преси та пропаганди тощо.

Крім того, було використано мемуари-спогади І.Вислоцького, Д.Герчанівського, О.Думіна, А.Мельника, Р.Сушка та інших [50, 51; 52; 60, 61; 62; 66].

Аналізуючи мемуари-спогади другої групи, в першу чергу звернемо увагу на спогади П.Скоропадського, який, не зважаючи на загальновідомі події, розглядає Січових Стрільців боєздатним та національно-свідомим військовим формуванням [65].

Значний інтерес викликали спогади одного із фундаторів Західноукраїнської Народної Республіки Л.Цегельського. В своїй основі вони відображають характерну післяреволюційну критику стосовно діяльності Січових Стрільців Наддніпрянщини західноукраїнською національною елітою. Особливо ця критика стосується відмови підтримати захист Львова в листопаді 1918 р. в протистоянні з польськими військами [67]. З цього приводу І.Рудницький, як свідок тих подій на Наддніпрянщині, в рецензії "Викривлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського" вказує, що "... автор в оцінці відносин в Галичині й на Наддніпрянщині, Галичину гльорифікує, Наддніпрянщину змальовує в найчорніших барвах" [192, с.7]. Відносно повідомлень Л.Цегельського, які

безпосередньо пов'язані з формацією, то І.Рудницький пише: "Треба б писати не рецензію, грубу брошуру, щоб зацитувати найавторитетніших авторів, що Січові Стрільці погодилися взяти участь в повстанні проти Гетьмана не з соціальних, а саме з національно-політичних причин ..." [192, с.14].

В своїх спогадах І.Рудницький охарактеризував стрільців так: "Є.Коновалець, А.Мельник, Р.Дашкевич, Р.Сушко, М.Курах, Ф.Черник, В.Кучабський, І.Чмола, М.Загаєвич, Д.Герчанівський, І.Андрух, Є.Зиблікевич, всі ті "Київські" Січові Стрільці, що Я їх добре знав, і всі інші, які були родом з Галичини, своїми поглядами і своєю психікою ні трохи не відрізнялися від Марка Безручка, Всеволода Змієнка й інших "Київських" Січових Стрільців - наддніпрянського роду. Ніхто з них і не думав ніколи про поділ українців на галичан, наддніпрянців, закарпатців, буковинців ..." [56, с.74].

Досить детальні відомості про один з найменш відображених в історіографії та джерелах періодів історії формації, а саме питання ставлення Центральної Ради та Українського Військового Генерального Комітету (далі - УГВК) до залучення військовополонених українців австро-угорського підданства до процесу українізації армії подає тодішній заступник УГВК В.Кедровський [57]. Стосується це і питання відновлення формації в добу гетьманату, яке частково розглядає Д.Донцов, спогади якого швидше нагадують щоденник [53].

Таким чином, проаналізована основна історіографічна база дослідження засвідчує: по-перше, те що, фактично жоден дослідник, не оминає увагою діяльність формування Січових Стрільців, як в контексті Української національної революції, так, і загалом новітньої доби історії України; по-друге, те, що тема дослідження у визначеній постановці проблеми не стала предметом цілісного наукової розробки; по-третє, її відсутність є помітною в сучасній історіографії, що на думку деяких дослідників не дозволяє пізнати всієї сутності як історії першого в новітній добі історії України формування УСС, так

особливо і військово-політичних процесів доби національної революції 1917-1921 рр., дослідження яких досить жваво продовжується. Комплекс джерельного матеріалу, дав змогу ґрунтовно підійти до наукової розробки теми, а також стверджувати про достовірність висунутих положень або спростовувати існуючі.

РОЗДІЛ 2. Створення та діяльність військового формування Січових Стрільців на Наддніпрянщині в добу Центральної Ради

Початок Першої світової війни українські національні сили Австро-Угорської та Російської імперій, як і більшості бездержавних націй Європи, зустріли з ідеями національно-політичного самовизначення в межах всіх етнічних земель та надією на їх утвердження після завершення війни. Проте, в площині практичної реалізації, вони стали заручниками сформованої впродовж XIX - початку XX ст. системи взаємовідносин, в контексті якої були відсутні спільні позиції, які відповідали б історичним обставинам і сприяли б об'єднанню. У зв'язку з цим фактично непрогнозований початок Української національної революції на Наддніпрянщині, крім декларативних заяв з березня 1917 р. до листопада 1918 р., не призвів до публічного діалогу та консолідації провідних суспільно-політичних сил у пошуку спільного зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу для утвердження засад української державності по обидва береги р. Збруч. Особливо, якщо взяти до уваги те, що суспільно-політичний рух Східної Галичини від початку Першої світової війни вже перебував у стані національно-визвольних змагань, провід яких здійснювали Головна Українська Рада, військова формація легіон УСС, як західноукраїнський чинник і Союз Визволення України, як наддніпрянський чинник. Разом з тим, ці національні сили продовжували і надалі дотримуватись лояльності до держав, під владою яких перебували.

Однак ліквідована Першою світовою війною ізоляція між підавстрійськими та підросійськими українцями, забезпечила вихід на арену державотворчих процесів нової генерації борців за самовизначення української нації, позбавлених російської чи австрійської прихильності. Характер їх національної позиції кристалізувався не у коридорах державних інституцій Відня, Львова, Петрограда чи Києва, а в системі українсько-австрійсько-польських відносин, боях Першої світової війни, таборах для військовополонених Росії та у вирі

революційних перетворень 1917 р. Абсолютна більшість з них вийшла із передвоєнного студентського та парамілітарного рухів Східної Галичини і належала до елітної військової формації легіону УСС. Ідейні та організаційні засади якого стали безальтернативними під час організаційного становлення на Наддніпрянщині, а певна ідеологічна та організаційна криза в УСС забезпечила новий етап розвитку стрілецького військового руху.

Зокрема, криза в легіоні була пов'язана з відмовою значної частини командного та особового складу від австрійського лоялізму, коли імператор Австро-Угорщини Франц Йосиф 4 листопада 1916 р. прийняв рішення надати полякам автономію в Галичині після завершення війни [72]. У результаті це стало моментом переосмислення і визнання виконаного військового обов'язку перед імперією у роки Першої світової війни [181, с.65-66] та поставою питання про самоліквідацію [160, с.160], або перехід на Наддніпрянщину в розпорядження Центральної Ради для продовження боротьби за державність, але вже проти Австро-Угорщини [181, с.65]. Втім командування формації, так і не наважилось перевести особовий склад на схід від р. Збруч. Разом з тим слід відзначити, що відомі на сьогодні джерела дозволяють стверджувати, що командний склад легіону не мав жодного прямого і непрямого відношення до формування військової формації Січових Стрільців на Наддніпрянщині.

Криза також була пов'язана і з тим, що на липень 1917 р. в російський полон потрапило близько 2000 стрільців [211, с. 345; 129]. Серед них старшини А.Мельник, Р.Сушко, В.Кучабський, Ф.Черник, І.Чмола, М.Матчак, О.Думін, В.Дідушок, К.Воевідка та інші, тобто ті, які були основною рушійною силою ідеї та чину легіону УСС у Першій світовій війні. Зокрема В.Кучабський з цього приводу писав: “Через те, коли при кінці 1916 р. і в 1917 р. погинула чи в російський полон попала переважна частина останків рядовиків і старшин, УСС і з 1914 р., не було вже кому далі розвивати думку УСС. Але думка УСС знайшла інший ґрунт, на який уже не могла впливати ні Австрія, ні українські “Австріяки”: Наддніпрянщина” [138, с. 75], і саме військовополонені УСС на цьому ґрунті за словами Д.Донцова “не спішилися списувати свою історію”

[175, с. 32]. Заклавши для цього новий зміст у загальноукраїнську стрілецьку ідеологію, відповідно до якої: “Всеукраїнська національно-державна ідея не орієнтується ні на кого, крім бажання й збройної сили української нації. Ця ідея не знає ніяких, ні “австрійських” ані “російських” українців, а знає лише всеукраїнський нарід, для якого надзбручанський кордон не існує. Вона знає теж один інтерес – національно-всеукраїнський” [217, с. 25].

З цього приводу О.Назарук, який перебував у лавах як УСС, так і Січових Стрільців, після завершення Української національної революції, аналізуючи факт появи на Наддніпрянщині січового стрілецтва писав: "Українські Січові Стрільці нічого так не уникали як російського полону. Нікому з тих, що попали в російський полон, певно, і в сні не приснилося, яку роль прийдеться їм відограти УСС, які попали в російський полон, належать до найсильніших" [32, арк. 14].

Загалом, процес формування стрілецької військової формації на Наддніпрянщині в 1917 р., доречно починати з національних рухів, які були організовані в середовищі найбільш національно-свідомої частини військовополонених українців австро-угорської армії. Більшість з тих, хто перебував у полоні, належали до золочівського, перемишльського, самбірського, коломийського, чернівецького, ярославського, львівського, чортківського, тернопільського, бережанського, стрийського та інших піхотних полків крайової оборони австро-угорської армії [40, арк. 1] і лише - невелика частина до легіону УСС.

Найбільш організовано військовополонені себе проявили в таборах Царицина, Дубовки*, копальнях залізної руди в Новоросійську на Криворіжжі [201, с. 56-57], а також у Києві. Зокрема, в Києві в квітні 1917 р. був створений при Центральній Раді, на основі заснованого С.Федаком у 1915р. "Товариства опіки й допомоги для українців Галичини" [131, с. 555], Український Центральний Галицько–Буковинський комітет допомоги жертвам війни

* Місто Царицин - сучасний обласний центр Російської Федерації м. Волгоград. Місто Дубовка розташоване на р. Волга Волгоградської області.

(Галицько–Буковинський комітет - далі). Офіційно комітет почав працювати 1 травня 1917 р.* [47, с. 3]. Засновниками комітету були галичани Д.Левицький, В.Охримович, М.Шухевич, М.Заячківський, В.Сабат, І.Герасимович та інші [216, с. 34], частина з яких, як і С.Федак, були арештовані в лютому 1915 р. російськими військами у Львові. Загалом, з осені 1914р. по червень 1915р. було арештовано близько 300 представників української громадсько-політичної еліти, більшість з яких вивезли за межі Наддніпрянської України [71; 28, арк. 1-6]. Основні функції діяльності Галицько-Буковинського комітету зводились до надання матеріальної та правової допомоги біженцям, виселенцям і військовополоненим з Австро-Угорщини [47, с. 1].

У Дубовці в березні 1917 р. зосередилась еліта УСС (поручники А.Мельник, Р.Сушко, чотари В.Кучабський, І.Чмола, хорунжі М. Матчак, Д. Герчанівський та інші) [149, с. 179], а в Царицині з кінця 1916 р. перебував хорунжий одного з полків крайової оборони австрійської армії Є.Коновалець [260, с. 19].

У Новоросійську поблизу Кривого Рогу перебувало приблизно 40 українців із Східної Галичини та 10 буковинців, які на чолі з О.Думіним сформували тут організаційний комітет українських військовополонених Криворіжжя [201, с. 57; 61, с. 10].

Суспільно-політична кон'юнктура дещо гальмувала розгортання цього руху. Зокрема, військовий стан, який ще зберігався весною-влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті між Росією і Центральними державами та фактично невизнання повноважень Центральної Ради, не змінило політики Тимчасового уряду щодо українських військовополонених, започаткованої дореволюційним режимом. У зв'язку з цим заступник голови УГВК В.Кедровський пізніше у своїх спогадах писав, що “російська демократична влада, не говорячи вже про дореволюційну, в галицькому елементі вбачала заразу “мазепинства”, “сепаратизму”, українці полонені були поставлені в найтяжчі умови життя, а

* В енциклопедіях, довідковій літературі, наукових працях літо 1917 р. вважається часом створення Галицько-Буковинського комітету.

далеко тяжчі ніж німці, мадяри і т.д. Тому в той час, як Київ був переповнений вільно живучими в ньому полоненими чехами, поляками, словаками, а вся Україна німцями, мадярами тощо, українці полонені були розкидані по Туркестані, Сибіру, Далекому Сході, або на болотах Архангельської, Вологодської губернії. Тому до певної міри наївно було з нашого, українського боку звертатися до московської влади з вимогами полегшення їх долі ...“ [57, с. 210].

Підтвердженням цих слів є “Правила, устанавлюючі особые льготы для военнопленных чехов, словаков и поляков”, затвердженні 30 червня 1917 р. військовим міністерством Тимчасового уряду [268, с. 146]. Відповідно до цих правил, представникам згаданих національностей дозволявся обмін листами між таборами створення кас взаємодопомоги, громадських організацій, бібліотек, проживання з родичами, загалом 14 пунктів [57, с. 208-209]. У відповідь Генеральний Секретаріат в липні 1917 р. звернувся до Київського військового округу, щоб ці правила були поширені і на військовополонених українців, які перебували в Дарницькому таборі біля Києва, а також, щоб їх не висилали за межі Наддніпрянщини, а розміщувати в українських губерніях [57, с. 209-210]. Проте тільки 5 жовтня 1917 р. наказом № 18370 Міністерства військових справ ці пільги були поширені і на українців [82].

Крім того Центральна Рада від часу створення неодноразово піднімала питання перед Тимчасовим Урядом про важке становище військовополонених, біженців і виселенців із Східної Галичини та переведення їх в Україну. Зокрема, під час поїздки делегації від Центральної Ради до Петрограда 13 травня 1917 р. ці вимоги зводились до такого формулювання: “Треба дозволити в’їзд до рідного краю закордонним українцям, безправно виселеним з місць свого постійного життя, а також полегшити долю бранців-українців галичан і розмістити їх по українських губерніях” [165, с. 16]. Втім, фактично до більшовицького перевороту, українська влада не розглядала полонених із західноукраїнських земель потенційною військовою силою.

З цього приводу в сучасній українській історіографії представлено дві позиції. Так, В.Голубко вважає, що це пов'язане з побоюванням Центральної Ради бути звинуваченою в австрофільстві і небажанні мати регулярну армію, і тому вона навіть у вересні 1917р. видала розпорядження УГВК не приймати до українізованих полків військовополонених галичан [155, с. 121]. Другою є позиція В.Довбні, який вважає, що ця політика української влади була викликана тим, що українські політики поважали норми міжнародного права, зокрема положення IV Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 р. про закони і звичай суходільної війни (додаток, глава II, стаття VI, частина 1), згідно з яким держава може залучати військовополонених до робіт, які не повинні мати ніякого відношення до воєнних дій [173, с. 15]. Втім, на нашу думку, остання позиція є надто наївною та суперечливою, виходячи з загальнодержавної політики, яку проводило українське керівництво. Адже, проголошені федеративні засади розвитку української державності в складі Росії не дозволяли розглядати Україну воюючою стороною в Першій світовій війні. У зв'язку з цим Центральна Рада і УГВК не мали правових важелів для впливу на становище полонених українців австрійської армії навіть на території України, оскільки вони вважались полоненими Росії. Тому більш доречно вести мову про брак політичної волі. Адже російський уряд підтримував формування на добровільній основі військових частин з військовополонених поляків, словаків та чехів.

На цьому тлі запровадження вишколу, громадської та просвітньої роботи стало класичним методом підготовки військовополонених українців до діяльності в складних суспільно-політичних умовах державного будівництва на Наддніпрянщині.

Так у Дубовці, де в листі від 21 березня 1917 р. Р.Сушко писав О.Назаруку, "Життя наше гарніше, дещо чим до тепер ...", а "... у великій хвилі подій, яку тут переживаємо, годі тверезо розсудити події, які напроваджують думки ..." [34, арк. 21], він, А.Мельник, В.Кучабський і І.Чмола організували систематичні лекційні курси з політичної економіки, історії України, географії України тощо

[148, с. 484]. На основі аналізу статутів російської і австрійської армій, було написано один з перших зразків статуту майбутньої української армії під назвою “Муштровий впоряд для піхоти”. Пізніше на основі цього статуту відбулось формування військової формації Січових Стрільців, яка пройшла еволюцію від куреня до корпусу, а за Директорії його було використано при складанні статуту армії УНР [148, с. 484].

У Царицині організатором громадської роботи став Є.Коновалець. Він засновує тут “Царицинську Українську Раду”, яка займалась підготовкою доповідей і рефератів на актуальні суспільно-політичні теми і навіть організувала театральний гурток [162, с. 42].

До здобутків Є.Коновальця і А.Мельника слід віднести спробу українізувати один з куренів Царицинського гарнізону [52, с. 51; 162, 42]. Саме з цією метою полонені М.Загаєвич, І.Андрух та К.Кушнірук переїхали з Дубовки до Царицина і вступили до запасного полку Царицинського гарнізону [52, с. 51].

У липні 1917р. процес національно руху виходить за межі вказаного середовища, діячі якого стали основними сподвижниками стрілецького руху впродовж 1918-1919 рр. на Наддніпрянщині. Перш за все це пов'язано з особою Є.Коновальця, який ще 13 травня відіслав на адресу Центральної Ради лист зі словами - "Хвально Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового, вільного життя на Україні" [256, с. 56] (див. додаток А). Не отримавши відповіді, він, в липні приїжджає до Києва, а з вересня 1917р. постійно тут перебуває [149, с. 182]. Його поява в Києві характеризується становленням тісних відносин з Галицько-Буковинським комітетом і популяризацією ідеї не стільки приєднання військовополонених до українізованих частин, як створення окремої західноукраїнської військової одиниці в середовищі Центральної Ради та УГВК [149, с. 182]. Правда, на той час Є.Коновальцю вдалося здобути підтримку в М.Міхновського, С.Петлюри [242, с. 25] та В.Кедровського [57, с. 205] тільки в справі вступу до українізованих частин.

Також привертає увагу на той час постать 22 - річного М.Кураха, який з

червня 1917р. перебував у Києві в статусі військовополоненого, а саме його наполегливість пов'язана із вступом до українізованих частин. Так після невдалої спроби вступити до українізованого полку ім. Б.Хмельницького, через правовий статус військовополоненого, він вдався до своєрідної легальної процедури вступу в частини, які формувались з українців. Суть її полягала в написанні добровільної заяви на ім'я командира частини приблизно такого змісту: "Хочу служити російській революційній армії і спільно з нею боротися за те, щоб вирвати з австрійських рук Галичину та інші західноукраїнські землі і прилучити їх до матірнього пня, до Києва. Тому і прошу прийняти добровільцем і приділити до якоїсь формації" [213, 1956. - ч. 7-8. - с.6]. Після цієї заяви видавався документ з місцем призначення, який свідчив, що названа особа є добровольцем. Використавши цю можливість, М.Курах до кінця 1917 р. перебував на службі в різних українізованих частинах. Особливого інтересу ця процедура не викликала в членів УГВК М.Міхновського, В.Павленка та О.Пилькевича, з якими він мав розмову [213, 1956. - ч. 7-8. - с.6].

Варто зауважити, що час перебування Є.Коновальця влітку 1917 р. у Києві співпав з активізацією громадсько-політичних кіл навколо питання становища полонених українців австро-угорської армії, особливо УСС. Перш за все це було пов'язано з останнім повномасштабним наступом російської армії 16 червня 1917 р. на Південно – Західному фронті, який завершився фактично катастрофою для російської армії [155, с. 72-77]. У результаті цього наступу в полон потрапило близько 457 усусів [129], більшість з яких було розміщено в Дарницькому таборі біля Києва [173, с. 48]. Згідно рішення військового міністерства Тимчасового ряду передбачалося переправити їх у табори Росії [57, с. 199-203]. З цього приводу, ще перед тим, як вояки УСС потрапили до Дарниці, 26 червня 1917р. на п'ятій сесії Центральної Ради з позачерговою заявою виступив член фракції есерів Біляшівський, який запропонував "... аби Центральна Рада ужила заходів, щоб полонені в останніх боях січові стрільці – українці не висилались за межі України" [45, с. 130]. Своєю чергою президія Центральної Ради в складі М.Грушевського, М.Шрага, Ф.Крижанівського,

С.Веселовського та М.Чечеля 28 червня ухвалила виділити на допомогу полоненим стрільцям невелику суму в розмірі 500 карбованців [10, арк. 43].

Загалом, характерна пасивність у вирішенні становища усусусів з боку української влади (враховуючи вищевказане звернення Генерального Секретаріату), а також позиція беззастережно виконувати рішення міністерства командувачем Київського військового округу К.Оберучевим, спричинила впродовж липня 1917 р. масові втечі з Дарницького табору [57, с. 200-203; 73], організаторами яких виступили представники УГВК та Галицько-Буковинського комітету.

На думку В.Кедровського це було єдиним правильним рішенням розв'язати проблему [57, с. 211]. Львівська щоденна газета "Діло", яка відстежувала долю полонених УСС, у статті "По сім і тім боці Збруча" від 4 серпня 1917р., особливої ваги в організації втеч надала солдатам українізованого полку ім. П.Полуботка [74].

У результаті цих подій в Києві та околицях зосередилась значна кількість військовополонених УСС, подальше майбутнє яких почали розглядати з позиції формування окремої західноукраїнської військової частини. Ця ініціатива була підтримана Галицько-Буковинським комітетом та заступником голови УГВК В.Кедровським і за словами останнього доведена до відома М.Грушевського, який відповів: "... ви помиляєтесь, коли гадаєте, що з них можна скласти добру надійну військову силу, а тим більше цілком на них надіятись не можна. Ви галичан не знаєте." [57, с. 205]. Проте це не завадило в серпні 1917р. під керівництвом січового стрільця сотника В.Дідушка, який належав саме до останньої хвилі полонених, розпочати організаційні заходи з створення цього формування [154, с. 56-57]. Зокрема, він сформував групу з військових галичан для проведення роз'яснювальної, агітаційної роботи та підготовки необхідної документації. До цієї групи увійшли військовополонені усусуси К.Воевідка, Ф.Черник, І.Чмола, Р.Дашкевич [172, с. 197], а з вересня 1917р. до них приєднався Є.Коновалець [242, с. 29]. Двоє останніх - це військовополонені полків крайової оборони західноукраїнських земель Австро-Угорської імперії

[235; 242, с. 20]. Помітною фігурою в цій справі став галичанин І.Лизанівський, який представляв Галицько-Буковинський комітет.

Впродовж вересня-жовтня 1917р. організаційна група через Галицько-Буковинський комітет декілька раз зверталась до Центральної Ради та Генерального Секретаріату з проханням надати законодавчо оформлене політичне рішення, яке дало б змогу розпочати формування окремої військової частини з полонених українців австро-угорського підданства [170, с. 47]. Відповідно до ранніх спогадів Р.Дашкевича мова в той час не йшла про якісь певні визначені організаційні та ідейні засади, а ставилось питання "над основанням якоїсь військової організації" [166, с. 16]. Однак, зважаючи на вище зазначені обставини, відповідного рішення не прийняли центральні органи революційної української влади. Зокрема, беручи до уваги згадувану нами вказівку Центральної Ради від вересня 1917р. про заборону приймати УГВК військовополонених галичан до українізованих полків.

Проте, кардинальні суспільно-політичні зміни на межі жовтня-листопада 1917 р. в Росії та Наддніпрянщині, що були пов'язані з більшовицьким переворотом, стали серйозною загрозою для подальшого утвердження української державності. Політичний захист, забезпечений III-м Універсалом, проголошував федеративну форму державного устрою на засадах суверенітету, водночас вимагав змін у підходах до формування української армії, як основного інструмента захисту держави. Адже після цього Українська Народна Республіка (далі - УНР) в силу обставин опинилась не тільки в стані війни проти німецько-австрійського блоку, але і стала об'єктом експансії з боку російсько-більшовицької влади. В той час як українізовані формування, будучи осколком старої армії, значною мірою несли на собі відбиток її розкладу, а тому не відзначалися боєздатністю та піддавалися розкладовому впливові більшовицької пропаганди. Д.Дорошенко змушений був визнати, що "реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні ..." [263, с. 36-37]. У

зв'язку з цим, у листопаді 1917р. військовий секретаріат зробив спробу розпочати формування уже не українізованих, а національних частин [155, с. 120].

Така зміна акцентів у підході до побудови української армії та її функцій відкрила шлях формуванню в листопаді 1917 р., за визначенням В.Голубка, першої справді регулярної української національної частини - Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців [155, с. 120]. За відсутності прямих документальних свідчень, але, опираючись на свідчення учасників тих подій та пізніших дослідників, офіційним початком формування куреня слід вважати 12 листопада. В цей день на ім'я Галицько-Буковинського комітету надійшов від військового секретаріату відповідний наказ [149, с. 184; 242, с. 30]. Цього ж таки дня в Києві проходило віче, яке було організоване Галицько-Буковинським комітетом, як виражало протест на рішення уряду Австро-Угорщини від 5 листопада 1916 р. про надання полякам автономії на теренах Східної Галичини, а також спробу останніх приєднати Холмщину, Полісся і частину Волині до Польського королівства [83]. Віче проходило в педагогічному музеї у присутності близько 2,5 тисяч біженців, виселенців, військовополонених українців австро-угорського підданства, чеської делегації на чолі з Т.Масариком, румунського представництва Буковини, очолюваного Емануїлом Ісопеску, членів Центральної Ради та уряду. Зокрема генерального секретаря судових справ М.Ткаченка та військових справ С.Петлюри [176, т.1. - с. 417]. Виступ останнього фактично підтвердив, виданий того ж таки дня наказ, про початок формування з військовополонених українців австро-угорського підданства куреня Січових Стрільців. Разом з тим відзначив перспективи співпраці та обставини, за яких УНР зможе реально стати на захист західноукраїнських земель словами: "... що для того, щоб не допустити до насильства над частиною українського народу треба мати передовсім реальну силу. Я вірю – ... що Галичина і Буковина будуть приєднані до української республіки, як тільки в час заключення мирних переговорів Україна буде мати доволі збройних сил. А силу ту треба творити зараз і без зайвих слів ... Від вас

залежить теж успіх нашої роботи, а Генеральний Секретар подбає, щоб всіх полонених перевести на Україну” [83]. А вже 9 листопада на засіданні Генеральний Секретаріат визнав за необхідне розпочати негайну підготовку до миру з Австро-Угорщиною та Німеччиною [45, с. 404].

Загалом атмосфера, в якій проходило віче, а особливо виступ С.Петлюри, який супроводжувався вигуками - “Всі підемо битись за наш край!”, засвідчила оптимістичне переконання присутніх у поширенні під егідою Центральної Ради революційних настроїв на південно-західні українські землі. Навіть сама назва куреня (Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців) підкреслювала основне призначення цієї військової частини.

Підсумком проведеного віче стала спільна резолюція, у якій було вказано: “1. Стоючи на основі, як найповнішого самовизначення українського народу, ми домагаємося злучення всіх українських земель в одну цілість, ... ; 2. Звертаємось і закликаємо всіх галицьких українців по обох боках боєвої лінії стати до як найрішучішої боротьби проти австро-польського імперіалізму ...” [83].

Зазначимо, що це організоване найбільш політично активними українцями із Східної Галичини віче стало першим їх публічним заходом, на якому вони розвинули нові ідеологічні засади боротьби за незалежність, суверенітет та соборність української держави, в основу яких можна покласти гасло - "Через Київ на Львів!". Ці засади з певним ситуативним коригуванням, відповідно до перебігу державотворчих процесів на Наддніпрянщині та постановки національними силами питання про об'єднання українських земель в єдиний державний організм, стали основним змістом військово-політичної діяльності та збройної боротьби формації Січових Стрільців на Наддніпрянщині впродовж 1918-1919рр.

Зазначимо, що в українській історіографії дане гасло пов'язують з революційними подіями останньої чверті 1918р., як певний аргумент, висунутий Є.Коновальцем та В.Винниченком на підтвердження недоцільності переведення Окремого загону Січових Стрільців на терени Східної Галичини [231, с. 296; 237, с. 65].

У цілому Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців став III-тім – куренем українізованого полку ім. П.Дорошенка, який в листопаді 1917 р. перебував у стані реорганізації. Командиром куреня військовий секретаріат призначив старшину колишньої російської армії О.Лисенка. Прийнято вважати, що першими стрільцями куреня стали 22 військовополонених, яких Р.Дашкевич привіз 19 листопада з Дарницького табору [167, с.8]. Однак доречно відзначити певні розбіжності, пов'язані з цією інформацією, яку подає Р.Дашкевич в своїй праці "Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота". Адже в першому своєму нарисі, написаному в 1920 р., він зазначає, що поїздку до Дарниці він здійснив 22 листопада 1917р., і там було відібрано 24 військовополонених [166, с.18]. Проте, провівши аналіз цих двох праць та інших учасників тих подій, які як і сучасні дослідники опираються на повідомлення Р.Дашкевича, автор прийшов до висновку, що ці дати вказані за новим стилем. Тому можна припускати, що на час видання наказу С.Петлюри, в полку перебувало 22 або 24 військовополонених українців, яких 6 чи 9 листопада 1917р. Р.Дашкевич привіз з Дарницького табору до Києва.

Втім організація військового формування з галицьких українців спочатку не викликала великого захоплення, про що свідчить те, що на кінець листопада 1917 р. курінь нараховував близько 60 – 80 осіб [173, с. 19]. У зв'язку з цим, 30 листопада 1917 р. новостворена при Галицько – Буковинському комітеті Тимчасова Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців прийняла відозву, в якій говорилось: “Ми галицькі, угорські і буковинські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь в творенні нового ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ. Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в Третім Універсалі...” [252, с.222]. Відозву підписали

І.Лизанівський, О.Лисенко, Ф.Черник, М.Низкоклон, І.Чмола, Є.Коновалець і Р.Дашкевич.

Крім того, Галицько-Буковинський комітет взявся за проведення мобілізації серед біженців, виселенців і військовополонених, а фактичне керівництво куrenom почала здійснювала Стрілецька рада на чолі з Р.Дашкевичем [143, т.1. - с. 236; 149, с.188]. Загалом комітет з травня до грудня 1917р. з фонду для виселенців надав допомогу 1360 особам, а з коштів, які надходили від українських емігрантів з Сполучених Штатів Америки 536 виселенцям та 438 військовополоненим з травня 1917 по березень 1918 [47, с.4-6]. О.Рубльов пише, що за даними гуманітарних організацій, які опікувались галицькими виселенцями, біженцями та військовополоненими-українцями, було зареєстровано на осінь 1917 р. понад 10 тис. осіб, при тому не вказує на первинне джерело [257, с. 60].

Загалом, це дозволило вже на початку грудня 1917 р. сформувати першу сотню, командиром якої був обраний сотник Ф.Черник. Саме цій сотні довелося у складі полку ім. П.Дорошенка 8 грудня 1917 р. вперше зіткнутись біля Бахмача з більшовицькими військами, які намагались провести на Дон потужні червоногвардійські підрозділи. Фактично не вступаючи у збройні сутички, полку вдалося, розібравши залізничну колію, роззброїти і зупинити наступ червоногвардійців [276, с.74]. Після від'їзду першої сотні під Бахмач у Києві розпочалось формування другої сотні на чолі з сот. І.Чмолою. На кінець 1917р. курінь вже нараховував близько 500 стрільців [173, с.19].

Характеризуючи початковий етап діяльності “Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців” у Києві, варто зауважити, що він нічим не відрізнявся від діяльності інших українських військових частин і чітко відображав недоліки української армії. Серед них: відсутність дисципліни, боєздатності, деморалізація, дезертирство, популярність більшовицької пропаганди тощо. Запровадження системи військових рад, через які здійснювалась виборність старшин, сприяли дезорганізації цієї формації вже на етапі становлення. Також певну дезорганізацію вносив страх перед можливою

участю у війні проти Австро-Угорської імперії за звільнення західноукраїнських земель. З цього приводу Р.Дашкевич писав, що “Вступати до СС, було небезпечно, бо це стягало зі становища австрійських заміт злочину державної зради. Старші Галичани, вірні Австрії, які опинились у Києві ... поставились до СС негативно, а навіть вороже” [166, с.18-19].

Однак вищевказана атмосфера в курені була швидко подолана. Якнайкраще про це свідчить опублікована в газеті “Народна воля” від 30 грудня 1917 р. стаття “Курінь Січових Стрільців”, де сказано, що: “В курені панує військовий порядок незвичайний на наші часи. Є надія, ..., що українці з-за кордону, військові і штатські, зрозуміють вагу цих нових січових стрільців і допоможуть створити армію ...” [84].

У більшості, як показують подальші дії командного складу куреня, ці зміни пов’язані з Є.Коновальцем, який в кінці 1917 р. очолив курінь, замінивши на цій посаді В.Дідушка [154, с. 69-70]. Є.Коновалець закликав приєднатися до організації стрілецького руху полонених старшин УСС з табору в Дубовці. Ця група військовополонених у складі А.Мельника, Р.Сушка, Д.Герчанівського, В.Кучабського, П.Пасіки та інших прибула до Києва на початку січня 1918 р. і разом з Ф.Черником, І.Чмолою, Р.Дашкевичом та Є.Коновальцем як рядові стрільці, розпочали створення найбоездатнішої частини армії УНР [148, с. 489].

Організовану і боездатну основу склали полонені українці, які працювали в копальнях Криворіжжя та Катеринославщини, а 1 січня 1918 р. в кількості 263 осіб на чолі з О.Думіним і Є.Скалієм прибули до Києва, ставши основою другої сотні І.Чмоли [201, с. 59-60]. Варто зауважити, що певний ажіотаж, який виник навколо формування цієї частини, вже на початку 1918 р., змусив здійснювати прийом добровольців частково за рекомендацією [116]. Загалом на початок січня 1918 р. курінь налічував більше 700 стрільців.

Стан війни між Україною і Росією вимагав проведення швидкої реорганізації Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, а саме командної вертикалі, структурної основи куреня, ліквідації військових рад, які, хоч і були Є.Коновальцем позбавлені впливу на керівництво куреня, але

залишались дестабілізуючим чинником щодо особового складу. Разом з тим, слід віддати належне загальній Стрілецькій Раді в формуванні куреня за О.Лисенка, у складі - Р.Дашкевича - голови, М.Кураха - заступника, Б.Литвина - секретаря, членів: О.Вудкевича, С.Кушніра, М.Олійника та І.Вирвича [149, с. 188].

У зв'язку з цим, 6 січня 1918 р. в Духовній семінарії було скликано збори, на яких був присутній весь особовий склад на чолі з Є.Коновальцем, секретар військових справ М.Порш, командувач Київського військового округу М.Шинкар, делегати Всеукраїнської та Київської Рад Військових депутатів [148, с. 490]. Основним предметом обговорення стали військові ради. У цій ситуації тверда позиція Є.Коновальця, який на зборах був офіційно обраний командиром куреня, в умовах постійних погроз від представників військових рад - "що за таке змагання січовими стрільцями "прінципу" - зукраїнізовані демократичні полки обеззброять і розженуть січових стрільців" [170, с. 31], дала змогу більшості голосів ліквідувати військові ради куреня. При тому не було ліквідовано загальної Стрілецької ради, склад та повноваження якої зазнали змін. Так до ради увійшли: Є.Коновалець - голова, А.Мельник – заступник голови, члени: І.Чмола, Ф.Черник, В.Кучабський, К.Воєвідка та Р.Сушко. Зауважимо, що з попереднього складу ради ніхто не був обраний. Однак більшість з них у процесі реорганізації, зайняла чільні місця в різних підрозділах куреня. Стрілецька рада стала дорадчим органом командування куреня і була уповноважена займатись ідеологічною, політичною та організаційною роботою. До складу ради мали право обиратися командир куреня, командири сотень, а також старшини, яких обирали вище названі члени Стрілецької ради [148, с. 491]. На зборах більшістю голосів (за В.Довбнею - 650 - за, 83 - проти) січові стрільці вирішили перейти в розпорядження Центральної Ради [173, с. 21].

Після зборів всім січовикам було запропоновано підписати заяви, в яких визначитись, чи погоджуються воювати проти Австрії, якщо буде такий наказ, а також беззастережно виконувати розпорядження командирів. Більше 80

стрільців відмовилось підписувати ці документи, тому змушені були покинути курінь. Також новосформована рада куреня перейменувала Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців на 1-й курінь Січових Стрільців, вважаючи, що "Січове Стрілецтво повинно стати військом всієї України, доступним для синів усіх українських земель. Його ж метою об'єднати всі українські землі ...", а при можливості розпочати формувати нові курені [217, с. 50-51].

Необхідні зміни, досягнуті 6 січня 1918 р., дали змогу новій команді ще до безпосереднього вступу в Першу більшовицько-українську війну швидко провести реорганізацію, беручи за основу не тільки назву, але ідейні та організаційні засади легіону УСС. Щодо командного складу, то його представляли: Є.Коновалець - керував загальними організаційними і політичними справами при співпраці з Стрілецькою радою; А.Мельник - відповідав за бойову готовність піхотних сотень, М.Матчак - курінний ад'ютант, Г.Глаткий - начальник канцелярії [149, с. 192; 252, с. 225], І.Даньків - начальник господарської частини [39, акр. 31]; К.Воевідка - головний курінний лікар [216, с.50]. Структуру куреня складали: дві сотні піхоти, очолювані Р.Сушком та І.Чмолою, кожна з яких налічувала понад 200 стрільців і поділялась на 4 чоти; запасна сотня в кількості 100 стрільців під командуванням В.Кучабського; сотня скорострільів - 150 стрільців під командуванням Ф.Черника [252, с.225] та гарматна батарея - 12 стрільців на чолі з Р.Дашкевичем.

Запорукою високого рівня дисципліни, політичної стійкості та національної свідомості в курені стала рангово-посадова система [200, с. 63] та інноваційний за своїм змістом статут, який складався із 7 статей. Серед яких відзначимо: "1. Всяка демократія устрою - але не духу армії - шкідлива. Армія мусить бути цілком централізованою установою, в якій відповідальність є лише перед зверхниками, ніколи перед підчиненими; ... 3. Основною ідеєю Січового Стрілецтва є: "Самостійна Україна"" [217, с. 52-53] (див. додаток Б).

Після реорганізації курінь, який перебував у стані вишколу, нараховував на основі вищенаведених цифр приблизно від 660 до 700 стрільців. Разом з тим постійно поповнювався протягом більшовицько-української війни [75; 167, с. 10, с.25]. Командний склад, перша, друга сотні і гарматна батарея складались повністю з галичан, хоч до куреня також входили і наддніпрянці. Так у першій сотні Р.Сушка приблизно 66% становили полонені українці австрійської армії, 8-10 % - полонені УСС, а решта - студенти і біженці з Галичини [272, с. 15].

Певних змін, відповідно до військово-політичної ситуації, зазнали ідеологічні засади боротьби, яких притримувалось командування куреня. У зв'язку з цим не можна обійти увагою чергове віче, яке було організовано 7 січня 1918 р. головою Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців І.Лизанівським, до якої також входили січові стрільці, в тому числі і Є.Коновалець. Цього разу приводом стало розгортання війни між більшовицькою Росією і УНР. Саме виступ І.Лизанівського, в якому було дотримано заяв, проголошених ще 12 листопада 1917р., доповнює основні засади гасла "Через Київ на Львів" словами: "... австро-угорські українці, не зважаючи на те, що вони є громадянами іншої держави, а не Української Республіки, повинні стати в оборону цієї Республіки, бо, по-перше, вони належать до того самого українського народу, який тепер спромігся після віків неволі створити власну державу, а по-друге, тільки українська держава стане в оборону галицької частини українського народу" при тому відзначивши, що першою загрозою для української держави є "внутрішнє безладдя", другою – польський імперіалізм, і тільки третьою "Московщина" [76; 85]. В цьому контексті Польща розглядалась як основна загроза на шляху приєднання західноукраїнських земель до УНР, а більшовицька Росія - як небезпека, що може знищити всі досягнення революції та саму УНР. Тому в резолюції віча ухвалено: "... всі здатні носити зброю австро-угорські українці, незалежно від того чи вони є втікачі, чи виселенці, чи бранці, а також незалежно від того, які громадські посади вони займають, повинні не гаючи ні одного дня, записатися в

полк "січових стрільців" для боротьби з всіма тими які відважаться зробити замах на самостійну Українську Народну Республіку" [85].

З приводу початку Першої більшовицько-української війни в сучасній українській історіографії прийнято розглядати фактичний та офіційний початок війни. Для позначення фактичного початку війни історики оперують двома датами - 25 листопада та 4 грудня. Зокрема, дослідниця Л.Гарчева досить аргументовано вважає звернення В.Леніна "До всього населення" 25 листопада 1917 р., затверджене Раднаркомом, фактичним оголошенням війни як військам генерала Каледіна на Дону, так і Центральній Раді [147, с. 186]. Хоч більшість дослідників притримуються дати 4 грудня 1917 р., коли Раднарком надіслав "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради" [155, с. 130; 164, с. 121; 186, с. 190].

Офіційний початок війни припадає на 5 січня 1918 р., коли більшовицькі війська на чолі з В.Антоном-Овсієнком розпочали безпосередньо загальний наступ на Україну [188, с. 165]. Приводом до прямої агресії більшовицької Росії стало оголошення 4 січня українським більшовицьким урядом Народним Секретаріатом у Харкові війни Центральній Раді [234, с. 115]. За відсутності власних військ Народний Секретаріат був змушений користуватись "послугами" військ Раднаркому [276, с. 104].

Доречно зауважити, що цю війну не можна розглядати з погляду класичних воєн між двома державами з притаманними їм розробками і веденням військових операцій великими регулярними арміями, наявністю чітко окреслених театрів воєнних дій, фронтів і тому подібного. Адже воєнні дії між більшовицькими та українськими формуваннями не були позиційні, а відзначались високою мобільністю і зміною характеру бойових дій, що у свою чергу потребувало невеликих і мобільних частин [155, с. 138-140]. Проте навіть до такої за своїм характером війни Центральна Рада та Генеральний Секретаріат були не готові, зважаючи на присутність в лавах українізованих частин армії УНР таких явищ, як дезорганізація, мародерство, більшовицьку пропаганду, дезертирство тощо [69].

Таким чином, з огляду на вище сказане, офіційний початок війни командування куреня зустріло в повній бойовій готовності. Місцем його розташування з 5 січня 1918 р. стали житлові приміщення Духовної семінарії Києва, а служба полягала в охороні Центральної Ради, урядових установ та нагляді за громадським порядком у столиці.

Вже 10 січня перша сотня Р.Сушка отримала усний наказ виїхати на Лівобережний фронт до місця бойового призначення - станції Яготин [217, с. 58; 272, с. 17]. На цьому фронті у бік Києва більшовицькі війська паралельно здійснювали наступ у двох напрямках: бахмацькому та полтавському. Саме останній напрям на час видання наказу вважався найбільш небезпечним. Оскільки 6 січня 1919 р. більшовицькі частини О.Сгорова захопили Полтаву і, об'єднавшись із харківською групою М.Муравйова, розпочали наступ по залізничній колії на Київ через станції Ромодан, Гребінка, Кононівка та Яготин. Тільки 14 січня 1918 р., через страйк залізничників у Дарниці, сотня прибула на місце призначення. На той час станції Ромодан та Гребінка вже були зайняті більшовиками, а захист цього напрямку на проміжній ст. Кононівка втримував партизанський загін та близько 150 юнкерів військового училища на чолі з отаманом О.Волохом [276, с. 169]. Одночасно до ст. Яготин прибув курінь Коша Слобідської України - Чорні Гайдамаки, які разом з 1-ою чотою О.Вудкевича сотні Січових Стрільців були відправлені до ст. Кононівка на допомогу отаманові О.Волоху. Тут вони на декілька днів, ведучи позиційні бої, затримали просування більшовицьких військ. Решта сотні планувала з флангів підтримати вищевказані сили [217, с. 58]. Проте оперативна ситуація на фронті, якою, як засвідчують перші дні війни, не володів штаб Лівобережного фронту на чолі з сотником М.Шинкарем, змусила відкликати решту сил І-ої сотні з-під ст. Яготин до ст. Бобрик - бахмацького напрямку в розпорядження С.Петлюри [272, с. 18].

Таке рішення командування армії було пов'язано з тим, що після здобуття вузлової ст. Ромодан більшовицькі частини М.Муравйова фактично без перешкод 14 січня переправились залізницею під Бахмач [276, с. 166]. Після

здобуття цього містечка частини М.Муравйова разом з іншими більшовицькими групами підійшли до ст. Крут, де і відбулася 16 січня загальновідома національна трагедія. Паралельно з 15 на 16 січня в Києві більшовики підняли повстання. У зв'язку з цим 17 січня на ст. Бобрик командувач усіх сил Лівобережного фронту отаман С.Петлюра скликав нараду командирів окремих частин, які вирішили швидко придушити повстання більшовиків у Києві і організувати оборону столиці по Дніпру [281, с. 22].

Під час відступу зі ст. Бобрик у напрямку на Київ І-й сотні Січових Стрільців з гайдамаками Коша Слобідської України довелося в Броварах з 17 на 18 січня 1918 р. розбруїти дезорганізований більшовицькою агітацією українізований полк ім. С.Наливайка чисельністю близько 1400 вояків [272, с. 20; 276, с. 185]. 18 січня українські військові сили, які відступали з бахмацького та полтавського напрямків, прибули до ст. Дарниця. Після певної реорганізації сил, які перебували в розпорядженні С.Петлюри, вирішено наступати на Київ двома колонами: через Ланцюговий та Залізничний мости [251, с. 18]. Першу колону складали: курінь Червоних Гайдамаків, Отаманська кінна сотня, перша сотня Січових Стрільців та І-ий Гайдамацький гарматний дивізіон загальною кількістю близько 500 вояків. До другої колони входили: курінь Чорних Гайдамаків та рештки полку ім. П.Дорошенка чисельністю приблизно 350 вояків [276, с. 186]. Загальний наступ, який розпочався з 18 на 19 січня 1918 р., вніс певні корективи в розстановку сил. Адаже опір, на який наткнулись сили армії УНР, міг перевести наступ до небажаної зтяжної позиційної перестрілки. Відповідно до ситуації першу чоту Січових Стрільців було долучено до другої колони. Увечері 19 січня С.Петлюра з вищевказаними військовими силами вступив у Київ. Захист тилу забезпечувала 4-та чота першої сотні Січових Стрільців під командуванням А.Домарадського та частина гайдамаків Коша Слобідської України [272, с. 21-22, 23].

До прибуття українських військових сил з Лівобережного фронту оборону Києва здійснювали невеликі частини полків ім. Б.Хмельницького, П.Полуботка, І.Богуна, К.Гордієнка, загони Вільних козаків, громадські відділи, а також І-ий

курінь Січових Стрільців. Ці сили приблизно нараховували дві тисячі вояків [271, с. 74; 276, с. 239].

Активна участь у придушенні більшовицького повстання в Києві з 16 по 19 січня 1918 р. почала визначати місце та роль військової формації Січових Стрільців не тільки в Першій більшовицько-українській війни, але і в подальших державотворчих процесах. Адже протибільшовицький штаб, очолюваний підполковником Ю.Капканом, та штаб Київської військової залоги на чолі з інженером М.Ковенком, фактично був не в змозі координувати керувати вищезгаданими частинами армії УНР. Цим пояснюється те, що Є.Коновалець та А.Мельник вранці 16 січня виїхали до Центральної Ради та Київського військового округу, щоб з'ясувати ситуацію. Переконавшись, що збройні сутички на вулицях Києва не були внутрішньо-політичною боротьбою українських партій, Є.Коновалець заявив, перебуваючи у Всеукраїнській Військовій Раді, що Січові Стрільці виступають проти більшовиків [217, с. 67].

Після приїзду, до місця розташування куреня, відразу була зібрана Старшинська рада, на якій Є.Коновалець свій виступ закінчив словами: "Тепер мої панове, прошу вирішити чи курінь Січових Стрільців має виступити зі зброєю в руках і тим перехилити побіду на сторону Центральної Ради, чи курінь має триматися пасивно та приглядатися боротьби, а тільки на випадок наказу боронитися." [117]. Присутні старшини О.Думін, В.Кучабський, Ф.Черник, І.Чмола та інші висловили свої думки з приводу більшовицького повстання та відзначили бойову готовність куреня. Після певної дискусії було прийнято спільне рішення "виступити негайно на вулиці Києва і цим допомогти збройним відділам вільного козацтва ..." [117].

На той час духовна семінарія, яка розташовувалась в центральній частині Києва над Подолом, де перебував І-ий курінь Січових Стрільців, вже була оточена більшовицькими частинами, що наступали з Подолу. Я.Тинченко припускає, що з боку більшовиків були спроби схилити січовиків на свій бік [276, с. 245].

В свою чергу А.Мельник, відповідно до оперативної ситуації, прийняв рішення розвинути наступ трьома групами в складі другої сотні І.Чмоли, сотні скорострілів Ф.Черника із 8 скорострілами, 120 стрільців і 20 студентів [252, с. 231]. Перша група, у яку увійшли дві чоти другої сотні, на чолі з командиром П.Пасікою, якого через поранення в той же день замінив Ф.Черник, повинна була наступати по Великій Житомирській - Андріївському узвозу на Поділ; друга група, яку складала III-чота на чолі з І.Вирвичом вздовж Великої Підвальної до Золотих воріт; третя, очолювана І.Чмолою, в напрямку Великої Підвальної - Рильського провулку до Софіївської площі [217, с. 69]. Цією схемою передбачалося забезпечити захист Центральної Ради та локалізувати повстання на Подолі, щоб недопустити його об'єднання з більшовицьким повстанням на Печерську. Під кінець дня 18 січня 1918 р. командування куреня Січових Стрільців після тяжких вуличних боїв вже ставило завдання придушити повстання на Подолі, яке попередньо було узгоджено В.Кучабським в штабі Київської військової залози, а також із заступником начальника Генерального Військового штабу полковником О.Сливинським.

Зранку 19 січня Січові Стрільці перейшли в наступ трьома групами. Найбільша група, очолювана Ф.Черником, йшла Андріївським узвозом, група І.Чмоли разом з невеликим відділом вільних козаків рухалася Олександрійською вулицею, а тиллові частини з В.Кучабським на Поділ від семінарії Вознесенським спуском [276, с. 273]. Вперше було задіяно гарматний відділ Р.Дашкевича [167, с. 12]. Цього ж таки дня січовикам вдалося придушити повстання на Подолі, зазнавши, при цьому, досить великих втрат [170, с. 35]. Майже половину бойового складу було вбито та поранено.

Відповідно до вище сказаного на увагу заслуговує досить суперечлива оцінка Я.Тинченка про місце та роль куреня Січових Стрільців у вуличних боях в Києві з 16 по 19 січня: "Загалом, у ці дні можна було зовсім обійтися і без січовиків, бо значної ролі в Київських вуличних боях вони не відігравали". При тому зауважує, що "подільські червоногвардійці внесли найбільш яскраву сторінку в історію більшовицького повстання в Києві, й не їхня вина, що

комуністи 60-70 - х років героями зробили тільки залізничників та арсенальців" [276, с. 280].

Подальші дії, пов'язані з придушенням повстання в Києві, командування куреня спрямувало на приборкання більшовицького виступу на заводі "Арсенал". Основні сили в цій частині міста були представлені рештками лівобережних частин армії УНР на чолі з С.Петлюрою, в авангарді яких стояли гайдамаки Коша Слобідської України та перша сотня куреня Січових Стрільців [280, с. 14]. З 20 на 21 січня 1918 р. ці сили, за підтримки полку ім. К.Гордієнка очолюваного полк. В.Петрівим, остаточно придушили повстання на заводі "Арсенал".

Після придушення повстання на заводі "Арсенал" перша сотня Січових Стрільців перейшла в розпорядження куреня, оперативний штаб та частина особового складу якого розташувувалися в Михайлівському монастирі. На цей час курінь закріпив за собою здобуті вищевказані бойові позиції, в тому числі і навколо Центральної Ради та уряду УНР. Зокрема, про це свідчить досить оперативне реагування на нові більшовицькі виступи на Подолі з 22 по 24 січня та в інших частинах Києва [281, с. 26-28]. Лише І-ша чота А.Домарадського першої стрілецької сотні отримала наказ перейти із набережної в Дарницю для закріплення позицій в обороні Києва від наступаючих більшовицьких військ В.Антонова-Овсієнка та М.Муравйова. В той же день чота змушена була відступити до Києва, оскільки командування армії УНР не організувало оборони столиці [272, с. 27].

За підрахунками В.Голубка співвідношення сил у битві за Київ з 22 до 26 січня 1918 р., де українські частини нараховували близько 3 тис. вояків, становило 1:7 на користь більшовиків [155, с. 168]. Тому здобуття Києва було лише справою часу. 24 січня командний склад куреня отримав наказ підготувати та провести евакуацію Центральної Ради та Ради Народних Міністрів до Житомира. Виконання цього наказу в цей же день було доручено другій сотні Січових Стрільців, яка перед тим провела зачистку шляху з Києва до ст. Святошин, через який планувалося переправити Центральну Раду та уряд

до Житомира. О.Думін, який сам, як командир 4-ої чоти, брав участь в евакуації, твердить, що ввечері 24 січня разом з другою сотнею і частиною команди куреня в Святошин прибув і М.Грушевський [207, с. 45]. В ніч з 25 на 26 січня вищевказані органи влади під охороною І-го куреня Січових Стрільців відбули до Житомира. Зокрема, під час переїзду Центральну Раду та уряд постійно охороняли сотня скорострільів, рій студентів першої сотні [272, с. 28], а 4-та чота другої сотні охороняла державну скарбницю [207, с. 47].

26 січня 1918 р. Київ покинули останні українські відділи, які відступили до Святошина, а звідти до села Ігнатівки*[276, с. 322], де була проведена реорганізація наявних сил армії УНР, в результаті якої було створено Окремий Запорізький загін на чолі з генералом К.Прісовським. До нього увійшли штаби та рештки Георгієвського полку, Полуботківського, Богданівського, Сагайдачного, Гордієнківського та Республіканського. В цілому загін налічував 3 тис. осіб [155, с. 169]. Вільні козаки М.Ковенка приєдналися до Коша Слобідської України С.Петлюри [271, с. 79].

Переломним етапом у Першій більшовицько-українській війні стало підписання в ніч з 26 на 27 січня, за безпосередньої участі делегації Раднаркому, Брестського мирного договору між делегатами УНР та державами Четвертного союзу. Повідомлення про підписання цього договору застало курінь Січових Стрільців, як і інші відділи армії УНР, над річкою Ірпінь 27 січня [217, с. 85].

29 січня Окремий Запорізький загін, Кіш Слобідської України, І-ий курінь Січових Стрільців разом з Центральною Радою та урядом прибули до Житомира. Тут на короткий період командування куреня передало охорону центральних органів влади 1-му кінному Лубенському полку ім. М.Залізняка полковника Т.Трільського [155, с. 168], а основні сили спрямувало на лінію Житомир-Коростень-Олевськ-Сарни. Оскільки саме цим шляхом, з огляду на загрозу з боку більшовицьких військ, було прийнято рішення відводити центральні органи української влади до Сарн.

* Сучасне містечко Ірпінь.

30 січня було проведено часткову реорганізацію гарматної батареї куреня [214, с. 164]. Це було пов'язано з тим, що на проміжній станції містечка Коростишів, з ініціативи Р.Дашкевича, до батареї приєдналося 37 семінаристів. З них, за словами останнього, "виробились найліпші гарматчики: багато з них стало артилерійськими старшинами в "Гарматній бригаді Січових Стрільців" [166, с. 26]. 31 січня батарея стала основною бойовою платформою під час входження стрілецького куреня в Коростень. Після цього 1 лютого 1918 р. до Коростеня прибув Окремий Запорізький загін, кіш С.Петлюри, штаб куреня Січових Стрільців з Центральною Радою та урядом.

Подальше просування в напрямку Сарн курінь Січових Стрільців здійснював самостійно. Тому, з метою певного захисту тилу Є.Коновалець в Коростені видав наказ розібрати залізничні колії в напрямках Коростень-Київ, Коростень-Овруч, Коростень-Новоград-Волинськ [217, с. 86], який виконала 1-сотня Р.Сушка. 2 лютого вищі органи державної влади УНР під охороною куреня стрільців прибули в Олевськ. Після ряду позиційних військових сутичок під час переходу через р.Случ 19 (6) лютого 1918 р.*, вони вступили в Сарни. Загалом, просування по лінії Житомир-Коростень-Олевськ-Сарни супроводжувалось постійними збройними сутичками з рештками більшовицьких військ, у яких постійно були задіяні I-ша сотня Р.Сушка, II-га сотня І.Чмоли, сотня скорострільів Ф.Черника та гарматна батарея Р.Дашкевича з використанням панцерних поїздів. Треба відзначити, що зазвичай усі збройні сутички завершувались роззброєнням більшовицьких частин.

У Сарнах курінь Січових Стрільців перебував приблизно до 24 лютого. Цього дня розпочався спільний наступ військ УНР та Німеччини проти російських більшовиків на Київ трьома ударними групами. 27 лютого до них приєдналася австро-угорська армія, в складі якої перебував легіон УСС. Легітимність перебування німецьких та австро-угорських військ на території України визначали звернення 12 лютого (31 січня) делегації УНР в Бресті, за

* Подальше датування вказується за новим стилем.

згодою Центральної Ради, про військову допомогу в російсько-українській війні та укладена між ними офіційна конвенція 18 лютого [155, с. 179-180].

Курінь Січових Стрільців та Кіш Слобідської України на момент наступу перебували в авангарді другої ударної групи, яка рухалася в напрямку Сарни-Коростень-Київ. 28 лютого ці сили розпочали останні бої в рамках Першої більшовицько-української війни під час переходу р. Ірпінь біля ст. Буча та селища Романівка [217, с. 90; 276, с. 354], а вже 1 березня вступили в Київ [276, с. 352]. Наступного дня до столиці повернулись Центральна Рада та Генеральний Секретаріат. У подальших військових діях для звільнення України курінь Січових Стрільців не брав участі, а відповідно до наказу міністерства військових справ від 5 березня був призначений для несення гарнізонної служби, - "Всі українські військові частини, що увійшли до м. Києва стають гарнізоном цього міста" [9, арк. 36]. До основних функцій куреня належала охорона центральних органів державної влади та нагляд за правопорядком. Крім того, з середини березня по квітень 1918 р., окремі підрозділи постійно брали участь у становленні громадського порядку та роззброєнні населення Київщини.

2 березня особовий склад куреня був присутній на урочистій маніфестації на Софіївській площі, а його участь у військовому параді 10 березня відзначила всеукраїнська газета "Нова Рада": "... на Софіївській площі відбувся парад українського війська. Промовляли воєнний міністр Жуковський та отаман Присовський. Особливо гарне враження на параді справили українські полоненики та січові стрільці" [96].

11 березня командування куреня для формування нових сотень та поповнення вже існуючих під гаслом "До зброї!" оголосило мобілізацію [87]. Перед тим спеціально, при запасній сотні В.Кучабського, було створено мобілізаційну комісію, яка працювала кожен день з 10 до 16 год по вул. Львівській 24 [87; 217, с. 98]. Інші підрозділи розташувалися в казармах на вул. Терещенківській та келіях Михайлівського монастиря [173, с. 33].

Після всіх цих подій, за словами Є.Коновальця, діяльність командного складу до квітневого перевороту базувалася на твердій "... вірі у провідників

тодішнього українського революційного руху. Вони користувались у наших очах недосяжним авторитетом. І хоч як болюче відчували ми їхню нехіть до нашої ідеї, самостійної та незалежної Української Держави, а проте ми не зневірювались у них" [59, с. 7].

На середину останньої декади березня 1918 р. курінь вже складався з трьох піхотних, однієї скорострільної і кінної сотень та двох гарматних батарей [271, с. 48], 118-ю частиною наказу Міністерства військових справ від 26 березня його було перейменовано в І-ий полк Січових Стрільців [9, арк. 61]. На початку квітня, за рахунок досить професійно організованої роботи запасною сотнею, чисельність полку становила близько 2 тис. стрільців, 500 з яких походило з Наддніпрянщини [44, с. 431]. На кінець квітня полк нараховував приблизно 3 тис стрільців [284, с. 118]. Командиром полку залишався Є.Коновалець, а начальником штабу - А.Мельник. Міністерство військових справ за заслуги в обороні України присвоїло їм звання полковників [149, с. 199; 155, с. 190]. З цього приводу підхорунжий В.Дзіковський, який в той час перебував в складі полку, в листі від 23 березня до командира коша УСС Н.Гірняка писав, що "курінем Січових Стрільців в Києві проводять: отаман Коновалець зі ступенем і платою полковника, отаман Мельник зі ступенем майора" [29, арк. 132].

Структурно І-ий полк Січових Стрільців був поділений на два бойові та один запасний піші курені по чотири сотні з 160-170 стрільцями в кожній; гарматну батарею чисельністю 250 стрільців, 200 коней та 8 гармат [167, с. 38, 40]; дві кулеметні сотні по 8 кулеметів у кожній; відділ кінної розвідки з 50 стрільців та відповідні господарські і санітарні підрозділи, які забезпечували життєдіяльність полку [217, с. 99-100; 284, с. 118]. 1-й курінь очолив Р.Сушко, 2-й - І.Чмола, 3-й запасний курінь - В.Кучабський, гарматну батарею - Р.Дашкевич, скорострільну сотню - Ф.Черник, розвідку - Франц Борис, санітарну частину - К.Воевідка та І.Рихло, господарську - І.Даньків. Серед командирів сотень відомі такі імена: А.Домарадський, О.Думін, І.Рогульський, М.Загаєвич, І.Андрух, М.Бісик, Ф.Мамчур, М.Марелін, Д.Бочан, І.Чорниш [252, с. 238]. Крім того сотник Р.Дашкевич мав намір розпочати організацію

артилерійського полку, але його, не підтримало командування I-го полку Січових Стрільців [167, с. 38]. Тут доречно додати, посилаючись на черговий лист підхорунжого В.Дзіковського до Центральної управи УСС у Відні від 7 квітня, про існування загону - "Залізна бригада", сформованого виключно із стрільців для забезпечення особистої охорони М.Грушевського [44, с. 433]. Співвідношення галичан і наддніпрянців у полку становило приблизно 75% : 25% [215, с. 233].

Незмінним залишався склад і функції Стрільцької ради [148, с. 491]. Звертаємо увагу на те, що було створено Раду старшин Січових Стрільців, перед якою звітувала Стрільцька рада [89; 90].

Помітну роль у формуванні полку відіграв колишній командувач УСС, на той час майор австрійської армії М.Тарнавський, якого 27 березня було призначено комендантом табору полонених Австро-Угорщини в Києві. Зокрема, він скеровував полонених українців австро-угорського підданства до полку Січових Стрільців [159, с. 18-19; 294, с. 26-27].

Невелику частину із загального особового складу полку становили січовики, які 27 лютого в складі легіону УСС разом з австрійською армією перейшли р. Збруч. Під час проходження реєстрації до уваги брався їх правовий статус - дезертир, в який вони перейшли відразу після того, як покинули легіон, тому, як вихід із цієї ситуації, вони змушені були змінювати прізвища [239, с. 21]. Ряд стрільців з цієї частини, маючи за плечима австрійський та стрілецький вишкіл, були залучені як інструктори у військовій підготовці та очолили структурні частини полку - чоти. Усуусівець В.Дзіковський став одним із організаторів пресової квартири [29, арк. 132]. Тут доречно декілька слів сказати про враження К.Воевідки від поїздки до коша УСС, яке він виклав у своєму звіті 22 квітня на Стрільцькій раді, - "Дисципліна наших УСС зовсім німецька, ... це супер всякої дисципліни" [91].

Швидкий ріст формації з куреня в полк дав змогу розширити функції діяльності. Зокрема, як вже було сказано, з середини березня окремі підрозділи постійно беруть участь у наведенні громадського порядку та роззброєнні

населення Київщини, в тому числі і в складі німецьких військ [98]. З 7 квітня 1-ша сотня полку перебувала в Каневі [44, с. 431].

Певним символічним відображенням гасла "Через Київ на Львів!" або такого сценарію об'єднання історичних українських земель, стала поява в цей час знаку на кашкеті для військовослужбовців I-го полку Січових Стрільців із зображенням Архистратига Михаїла, Лева і Тризуба. На думку М.Чмира, це була перша реальна поява Тризуба як герба УНР в українській військовій символіці 1917-1920 рр. [306, с. 6].

Окремої уваги заслуговує професійний підхід у проведенні мобілізації, вишколу та організації взаємин між стрільцями, зважаючи на те, що бажаючих вступити до полку Січових Стрільців було достатньо. Серед тих, кого зазвичай не приймали, були колишні солдати і старшини російської армії, які не брали участі в захисті України у Першій більшовицько-українській війні, військовополонені австро-угорської армії, що відмовились служити в статусі рядового тощо [217, с. 97]. Прийняті до лав стрілецтва зобов'язані були надати письмову згоду служити не менше півроку в полку. В процесі комплектування структурних частин полку виникла потреба в підстаршинах, тому для цього було створено школу підстаршин. У цій конкретній ситуації перевага здебільшого надавалась стрільцям, які особливо себе проявили під час більшовицько-української війни.

Окрім того виникла необхідність і у створенні так званої "Евіденційної канцелярії" - закладу, який би фіксував інформацію про кожного стрільця надану до служби і у період служби в полку.

Під час вишколу основна увага, крім військової підготовки, приділялася культурно-освітній роботі, яка реалізовувалась через курси для неграмотних, читальні "Просвіти", відвідування столичних театрів тощо. Поширення преси та політичні дискусії разом з лекціями про державний устрій, права та обов'язки громадянина сприяли вихованню не лише вояка, але й громадянина. Хоча як правило, теми для політичних дискусій пропонувалися командою полку.

Старшини та підстаршини були зобов'язані проживати в казармах та харчуватися разом із сотнями [90; 217, с. 98-99].

В цьому контексті Є.Коновалець 22 квітня на засіданні Стрілецької ради, ведучи мову взаємовідносини між старшинами та січовиками, наголосив: "... щоб дисципліну заводжено не способом каранья, а способом переконування. Старшини повинні служити і взірцем стрільцям, старатися, щоб не було цієї різниці між стрілецтвом та офіцерством, яка є наприклад в австрійській армії. Коли ми потрафимо це все сповнити, ми будемо служити взірцем, як має організуватися ... демократична українська армія" [91]. Своєю чергою Стрілецька рада ці слова оформила в окреме рішення для загального виконання. Також на цій раді до внутрішнього статуту було включено роз'яснення щодо категорій покарання: "1. Легкі провини полагоджується при сотеннім рапорті; 2. Нарушення службових обов'язків при куріннім рапорті; 3. Найбільші провини як: крадіж, самочинні обиски, грабіж і т.п. підлягають сотенному судови. Суд цей рішає у всіх важних справах аж до справ караючих розстрілом" [91].

Крім загальної характеристики змін, яких зазнала впродовж березня-квітня 1918 р. військова формація Січових Стрільців і визнання, яке торкнулось Є.Коновальця та А.Мельника, доцільно відзначити те, що ряд стрілецьких старшин було призначено на відповідальні посади в структурних частинах армії УНР. Так 20 березня В.Дідушка наказом нового губерньського коменданта отамана Бронського було призначено начальником штабу Губерньської комендатури Києва та Київщини [97]. Характерно, що в наказі Головного коменданта В.Дідушок згадується у військовому званні отамана. Можливо цьому було б недоцільно надавати якогось особливого значення, якби не те, що наказом міністерства військових справ від 8 квітня 1918 р. "І-ий полк Січових Стрільців з двома батареями ... під час мешкання в Києві підлягають в оперативних і господарських відносинах Губерніальному коменданту м. Києва" [5, арк. 10]. Крім того, начальника господарської частини полку І.Даньківа було призначено заступником начальника господарського відділу Губерньської комендатури, а 6 квітня він перейшов у розпорядження головного начальника

ремонтного управління військ УНР [39, арк. 31]. За відсутності джерел досить складно точно говорити, хто ініціював такі призначення, які завдання ставились, характер співпраці тощо. Однак не викликає сумніву те, що вони суттєво впливали на розвиток та діяльності полку.

У цьому контексті доречно згадати й наказ від 4 квітня Головного губерньського коменданта, за яким гарматна батарея Січових Стрільців тимчасово переходила в розпорядження головного інспектора артилерії для складання та написання першого українського артилерійського довідника [99].

Паралельно з активною діяльністю по розвитку полку, який в більшості складався із військовополонених, біженців та виселенців австро-угорського підданства, відразу після вступу до Києва, помітною стала правова колізія навколо їх статусу. В.Довбня вважає, що проблема статусу була пов'язана з VI статтею Брестського мирного договору, відповідно до якої "Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хіба би вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю" [173, с. 35]. Проте доповнив цю проблему і надав їй певної гостроти закон про громадянство Української Народної Республіки від 2-4 березня 1918 р. Оскільки за цим законом українці у вищевказаних правових статусах були позбавленні можливості відразу отримати українське громадянство [198, с. 75].

Характерно, що з цього приводу це вже була друга дискусія, адже перша виникла ще в грудні 1917 р. У той час приводом став проект закону про громадянство, який був розроблений Генеральним Секретаріатом і попередньо прийнятий Центральною Радою відповідно до проголошеного III-м Універсалом державного устрою [21, арк. 16]. Всі зауваження тоді зняв генеральний секретар міжнародних справ О.Шульгін роз'ясненнями та поправками до закону: "Між тим до Генерального Секретаріату міжнародних справ вступає сила прохань від воєнно-полонених українців, проживаючих на Україні, про прийом їх до українського громадянства. Ці воєнно-полонені не можуть лічитися особами, які мають сталу осілість на Україні і тому виникає питання, як з ними бути, Вважаючи на це, що в російському законі про підданство ... жадних обмежень

зادля вступу воєнно-полонених в російське підданство не було встановлено, я міркую, що тим більш не повинно бути таких обмежень в Українській Народній Республіці, а тому прошу Генеральний Секретаріат неодмовити в ухвалі слідуючих змін і доповнень до закону про українське громадянство: 1. В артикулі першому закона слова "мають сталу осілість" замінити словами "живуть"; 2. Додати примітку: Згадані правила поширюються також на воєнно-полонених, заложників і виселенців" [21, арк. 16]. Однак, як показав час, ці зауваження не були взяті до уваги.

У другому випадку, командування полку і Тимчасова Головна Рада галицьких, буковинських та угорських українців після спільного засідання 19 березня 1918 р., направили до Ради Народних Міністрів клопотання про усунення перепон в прийнятті українського громадянства [77]. Що стосується січових стрільців, то клопотання зводилось до наступних вимог: 1. залишитися на території України; 2. формувати полки; 3. всі частини Січових Стрільців залишити у підпорядкуванні Міністерства військових справ Української Народної Республіки. Клопотання, доповідачем якого виступив Голова Ради Народних Міністрів В.Голубович, було розглянуто на засіданні Ради Народних Міністрів 25 березня 1918 р. Загалом, Рада задовільнила їх прохання і визнала стрільців гвардією українського війська [173, с. 35].

Стосовно ідеологічних засад боротьби, то після більшовицько-української війни вони залишилися незмінними. Однак значно змінилася оцінка суспільно-політичної ситуації, місця та ролі формації Січових Стрільців і західноукраїнської громади в подальших державотворчих процесах на Наддніпрянщині. Своєю чергою, обговорення цих питань проходило в постійних відкритих дискусіях за участі Стрільцької ради та Тимчасової Головної Ради. Публічності цим дискусіям надавав пресовий орган Тимчасової Головної Ради і I-го полку Січових Стрільців "Наша Думка".

Зокрема, під час обговорення в середині березня 1918 р. в середовищі західноукраїнської громади Києва та Стрільцької ради завершення більшовицько-української війни було заявлено, що "цей момент (Самостійна

Україна - І.Х.), однак, ще не прийшов, і помиляються ті, котрі призначення Самостійної України поодинокими державами вважають кінцевим вислідом нашої боротьби за нашу велику державність, Акти, трактати і маніфести - це лиш слова, ... державну будівлю з реальною внутрішньою і зовнішньою силою строїться не словами, а ділом. Границі України ще не вирівнані,", адже "...галицько-буковинські січові стрільці зрошували своєю кров'ю вулиці та площі Києва, то робили це не для добра львівського чи стрийського повіту, а для добра України як цілоти" [87].

"Питання на часі" ("Чи варто вертатись українцям на підавстрійські землі після миру, чи залишитися на Україні?"), під таким заголовком в 2-му номері "Нашої Думки" було надруковано статтю, зміст якої розкриває позицію найбільш активної частини українців, в основному із Східної Галичини, стосовно участі в подальших державотворчих процесах на Наддніпрянщині: "... візьмим на увагу цей факт, що до війни зв'язки між обома частинами України були дуже слабкі, що громадянське життя тут і за кордоном йшли іншими дорогами і через те вже в самому виконанню і національній свідомості як і характері є помітна різниця між українцями по обох боках кордону і чи буде можлива через те дальша спільна, вже планова праця. ... за кордоном (Східна Галичина - І.Х.) знайдеться відповідне число людей до праці, навіть по залишенню тут (Наддніпрянщина - І.Х.) певної кількості інтелігентних сил А тоді центр коли буде сильний, то й країни ... матимуть відповідну точку опори От тут стануть в великій пригоді закордонні українці ... а не так, як це дотепер робили З залишенням тут більшої кількості закордонних українців вдасться навязати тісні зносини між українською державою і закордонною частиною України, так, що новий рух, який там безперечно почнеться, не буде відбуватися зовсім відірвано і без впливу української держави ..." [88]. Тому, коли 24 березня 1918 р. відбулось спільне засідання Тимчасової Головної Ради, Стрілецької ради за участі делегації із Східної Галичини в складі В.Панейка, В.Бандрівського та офіцерів легіону УСС, принципової різниці в оцінці ситуації

не спостерігалось, а навпаки, як повідомляла "Наша думка" - "загальна опінія за кордоном вповні солідарна з нашим поступованням та завданням ..." [89].

Не менш активно обговорювалися таємні статті Брестського договору, які були підписані з Австро-Угорщиною і стосувались Східної Галичини та Буковини, а також полеміка, яка розгорнулася навколо них в польських політичних колах. Загалом, було поставлено під сумнів можливість через ці статті здійснити об'єднання українських земель, зазначаючи, що "поляки, хоч якби вони запевняли про свою прихильність до нашого національного життя - вони ніколи не були, і не будуть нашими друзями. Їх життєві інтереси йшли і йдуть в розріз з нашими інтересами. Як бачимо коїться інтрига, яка при податливості австрійського правительства супроти поляків, може болюче ударити по нашій народній організмі і з ... мирного договору зробити "клочок бумаги!" [90]. У зв'язку з цим присутність польських збройних формувань на території Наддніпрянщини розглядалась як пряма загроза для Української Народної Республіки.

18 квітня темою обговорення на засіданні Стрілецької ради та Тимчасової Головної Ради, стало питання політичних симпатій. На це проф. Крушельницький рішуче відповів, що "... стрілецтво натягли на себе шинель не на це, щоб попірати яку небуть партію, а для боротьби за національні здобутки. Словом - стрілецтво повинно скріпити нашу внутрішню дисципліну і звернути увагу на те, щоб лінія політики на Україні була національна". Своєю чергою Є.Коновалець зазначив: "... з одної сторони Стрілецтво як військо повинно підчинятися дисципліні, так з другої - кожен стрілець мусить почуватися громадянином і тому треба стрілецтву давати громадянське виховання. Ми не потребуємо ангажуватися в партії. Тому стрілецтво повинно... попірати лиш ті партії, що стоять на демократичній платформі і що мають за ціль переведення аграрних реформ. Воно має бути чинником, що стоїть на стороні національних інтересів на Україні" [90].

У контексті вищесказаного розвитку формації та утвердженні ідейних засад, командування полку в середині квітня 1918 р. зіткнулося з

неконтрольованою та дестабілізуючою діяльністю німецьких військ і активізацією опозиційних до Центральної Ради політичних та військових сил на чолі з П.Скоропадським. Особливо це стосується двох зустрічей, відповідно 13 і 15 квітня, П.Скоропадського з представниками німецького командування - майорами Гассе і Грошем, під час розмови з ними П.Скоропадський виклав свій план організації державного перевороту. Оскільки прагнув заручитись німецькою підтримкою, передбачаючи можливість збройного опору з боку Січових Стрільців, які безпосередньо охороняли Центральну Раду та уряд [155, с. 204].

У зв'язку з цим звернення Є.Коновальця до членів Центральної Ради І.Лизанівського, М.Чечіля, М.Шрага та навіть М.Грушевського із запевненням про підготовку державного перевороту не були взяті до уваги. Більше того, М.Грушевський за свідченням Є.Коновальця, запевнив, "... що нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні ..., та має певні відомості, що Центральній Раді рішучо нічого не грозить" [59, с. 8]. Саме "ця виразна й категорична заява голови Центральної Ради була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради заскочив нас неприготованими", - писав через 10 років Є.Коновалець у своїх спогадах [59, с. 8].

Тому подальшу організацію державного перевороту і результат визначили досить продумані спільні дії П.Скоропадського та німецької команди. Так в ніч з 23 на 24 квітня начальник штабу німецьких військ генерал Гренер провів таємну нараду, на якій було прийнято до виконання ряд постанов, які суттєво обмежували б суверенні права владних органів УНР. Зокрема, це стосувалося заборони на час перебування німецьких військ в Україні формувати українську армію, дій німецьких воєнних судів, вимоги про звільнення ряду міністрів, обмежень у контролі за внутрішньо- та зовнішньо-торговельними відносинами тощо [244, с. 114]. Тому ввечері 24 квітня П.Скоропадський провів нараду, на якій остаточно було з'ясовано план військового перевороту і ставлення до нього німців.

Практична реалізація цього плану розпочалась 25 квітня, коли німці під приводом причетності до викрадення директора "Руського банку" А.Доброго заарештували міністра військових справ О.Жуковського [155, с. 204]. З 26 на 27 того ж таки місяця роззброїли досить боєздатну частину армії УНР "Синю дивізію", яка розташовувалась в Києві [176, Т.2. - с. 25; 285, Т.3. - с. 3], а 28 квітня німецький відділ під час засідання Центральної Ради увірвався в зал, заарештував кількох міністрів і розігнав засідання [164, с. 127; 285, Т.3. - с. 3]. Хоч німецька й австрійська сторони з приводу останнього інциденту і висловили офіційне вибачення, проте ці події остаточно дезорієнтували лідерів республіки. Ні М.Грушевський, ні голова уряду В.Голубович не спромоглися вжити якихось заходів для захисту [155, с. 205].

В свою чергу командування єдиної на той час української військової сили у Києві та провінції - І-го полку Січових Стрільців на чолі з Є.Коновальцем, як вже було зазначено, готова була стати на захист Центральної Ради та Ради Народних Міністрів. Однак, спочатку через бездіяльність влади, а потім продумані дії опозиційних сил була дезорієнтована та паралізована в своїх діях. Єдине, що зробив Є.Коновалець самостійно, - це віддав наказ про переведення полку в бойову готовність [59, с. 8].

29 квітня відбулось останнє засідання Центральної Ради, яка ухвалила основний закон - Конституцію УНР, але змінити хід подій вже не вдалося. Адже доля держави в той день вирішувалась на Хліборобському конгресі за участі приблизно 6,5 делегатів, очолених генералом П.Скоропадським, якого конгрес проголосив гетьманом України. Потім делегати перейшли на площу перед Святою Софією, де було проведено богослужіння і посвячено П.Скоропадського в гетьмани [249, с. 78].

Відповідно до цієї ситуації без особливої ініціативи, під загальною командою начальника штабу полковника А.Мельника, діяли січові стрільці [214, с. 166]. Так до стін Центральної Ради зранку 29 квітня було переведено з Луцьких казарм дві піші сотні, а з вул. Львівської - кулеметну сотню, очолювану сотником Ф.Черником. Біля Софіївської площі в брамах

Михайлівського монастиря розставлено гармати і осідлано коней гарматної батареї полку на чолі з сотником Р.Дашкевичем. Перед початком богослужіння на людній Софіївській площі з'явився Ф.Черник з 12-ма кулеметами. Оцінивши ситуацію, Ф.Черник не наважився розігнати присутніх і повернувся до будинку Центральної Ради. Приблизно в цей час стрільці поблизу будинку Центральної Ради вступили в перестрілку з військовими підрозділами П.Скоропадського, в результаті якої було вбито стрільця Василя Нероду та кількох поранено. Зі сторони підрозділів П.Скоропадського вбито двох чи трьох офіцерів. Відразу було організовано стрілецькі патрулі, які арештували приблизно 40 гетьманців [217, с. 108]. Після того, як приміщення Центральної Ради добровільно покинула переважна більшість її членів, охорона продовжувала залишатись.

Загалом, оцінюючи дії команди і, зокрема, стрілецтва, слід відзначити, що навіть за відсутності характерного, часто через самопожертву, героїзму у захисті національних інтересів було представлено тверду та безкомпромісну військово-політичну позицію, яка змусила гетьмана П.Скоропадського йти на переговори з полковником Є.Коновальцем.

Близько 18 год 29 квітня 1918 р. до місця розташування команди полку прибув кур'єр і, гарантуючи недоторканність, від імені П.Скоропадського запросив Є.Коновальця на зустріч з гетьманом. Скликана відразу з цього приводу Стрілецька рада погодилась на переговори. На зустріч Є.Коновалець поїхав з А.Мельником [59, с. 9-10]. За повідомленням П.Скоропадського близько 20 год до його ставки приїхав Є.Коновалець і звернувся до нього із запитанням: "Он хотел знать стою ли я за Украину. Я сказал: стою и потребовал от него немедленного перехода на мою сторону, или я его арестую он ответил, что должен переговорить с частью, лично же он ничего не имеет против того, чтобы служить гетьману В этот день и на следующий он больше не принимал участия в бою" [65, с. 156]. Деяко інший зміст розмови подає у своїх спогадах Є.Коновалець: "Гетьман заявив мені, що багато, мовляв, доброго чув про Січових Стрільців, що вже давно хотів бачитись зі мною і запропонував мені, щоб Січові Стрільці перейшли в його службу, при чому

наступного дня мали б урочисто продефілювати перед його палатою, що рівнятиметься офіційному визнанню нової влади з боку всього Стрілецтва. На це я відповів, що Стрілецтво є карним військом ..., що Січові Стрільці не мішаються до політики й їхнім завданням є служити рідному краю, підчиняючись його правовому урядові, що для Стрілецтва тим правовим проводом була досі Центральна Рада ..., крім того Стрілецтво ... схвильоване методом переведення перевороту ... це є також погляд цілої Стрілецької Ради" [59, с. 10].

Відразу після розмови з гетьманом Є.Коновалець провів переговори з німецьким командуванням, яке представляв полковник генерального штабу Гізе. Вислухавши Є.Коновальця, Гізе заявив, що "нічого вдіяти не можна, бо справа є вже вирішена, та поставив нам ультиматум: або беззастережне визнання Гетьмана Скоропадського з боку Січових Стрільців, або їхнє роззброєння" [59, с. 10].

Після цих переговорів приблизно о 24 год з 29 на 30 квітня А.Мельник видав наказ зняти стрілецьку охорону з Центральної Ради та перейти з центру міста на передмістя до Луцьких казарм. Тільки після цього німецькі та гетьманські війська розпочали в ніч з 29 на 30 квітня захоплення всіх державних установ [176, Т.2. - с. 28]. Під охорону було взято М.Грушевського. Під час відступу на нього було здійснено замах, у результаті якого М.Грушевському було завдано незначне різане поранення руки. Виконавець замаху був вбраний у форму січового стрільця [29, арк. 134; 174, с. 85; 293, с. 205].

Зранку 30 квітня 1918 р. стрілецькі частини в Луцьких казармах та гарматна батарея в Михайлівському монастирі були блоковані німецькими військами. Однак, це не завадило Є.Коновальцю зібрати Раду старшин, участь у якій взяли М.Грушевський та М.Тарнавський. Поінформувавши про зміст переговорів з П.Скоропадським, Є.Коновалець запропонував остаточно визначити позицію до висунутих умов у конкретній політичній ситуації. Під час жвавої дискусії під впливом різких виступів М.Грушевського проти гетьмана шість старшин запропонували виступити проти німців, один - визнати владу

гетьмана і відкласти виступ до кращих часів, більшість старшин запропонувала скласти зброю - "...бо воно менше ганебне для недавнього найвірнішого війська поваленого уряду ..., аніж перехід - та ще до того зі скритою думкою зради ..." [217, с. 115]. В результаті було прийнято рішення роззброїти полк Січових Стрільців, але тільки тоді, коли буде знято німецьку облогу з казарм. Адже в іншому випадку процес роззброєння буде виглядати як примусовий крок. У разі невиконання цієї вимоги стрільці виступлять із зброєю проти німців. Також рада вирішила розформувати полк. Водночас неофіційно постановила, щоб всі січові стрільці залишились на Наддніпрянщині до відновлення діяльності формації, бо "до Австрії нема чого вертати, бо наша судьба кується тут, в Україні" [214, с. 167].

Відразу після завершення засідання Є.Коновалець поїхав до німецької команди в Києві, яку поінформував про умови роззброєння та вимагав гарантувати недоторканність М.Грушевському, січовим стрільцям та дозволити залишити старшинам при собі шаблю і револьвер [217, с. 116]. Не маючи бажання йти на загострення ситуації, німецька сторона прийняла вимоги стрільців.

Близько 15 год того ж таки дня з Луцьких казарм та Михайлівського монастиря було знято німецьку облогу. І тільки тоді на плацу вишикувались всі сотні і відділи, яких було повідомлено про роззброєння та розформування полку. Паралельно така ж процедура була проведена і в Михайлівському монастирі. Роззброєння під командою полкового ад'ютанта М.Матчака демонстративно було проведено 1 травня 1918 р. [29, арк. 134; 92; 149, с. 203; 206, с. 15].

Отже, в добу Центральної Ради в контексті українського військового руху, як одного з ключових напрямків державотворчих процесів у 1917 р. на Наддніпрянщині, було створено західноукраїнську, за походженням командного та значної частини особового складу, військово-політичну силу - формацію Січових Стрільців. На тлі відсутності публічного діалогу і конструктивних дій між провідними національними силами Східної Галичини та Наддніпрянщини

це стало важливою історичною подією. При тому її створення не пов'язане з жодною політичною силою по обидва береги р. Збруч.

Ініціаторами, засновниками та сподвижниками виступили українці австро-угорського підданства, яких відродження засад української державності застало в таборах для військовополонених Росії. Абсолютна більшість з них вийшла із студентського та парамілітарного рухів Східної Галичини і належала до легіону УСС. За рахунок самоорганізації та наполегливості їм вдалося створити стрілецьке формування - Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців, яке на фоні українізованих частин, стало першою національною одиницею армії УНР. Утвердження куреня, як найбоєздатнішої частини армії і вся подальша діяльність, пов'язана з приходом командного складу на чолі з Є.Коновальцем. За короткий період вони провели реорганізацію, в основу якої було покладено ідейні та організаційні засади легіону УСС. Зміна офіційної назви на І-ий курінь Січових Стрільців та залучення до особового складу наддніпрянців надали куреню всеукраїнського значення. Ідеологічні засади боротьби за державну незалежність, соборність та суверенітет, на всіх етнічних землях почало визначати гасло - "Через Київ на Львів!", у контексті якого спочатку ставилось завдання боротьби з "польським імперіалізмом".

Однак з початком Першої більшовицько-української війни командування куреня проголошує боротьбу і з "московським імперіалізмом". Загалом у цій війні курінь проявив безкомпромісну боротьбу на захист суверенітету та незалежності УНР. У результаті це суттєво вплинуло на загальний результат війни, особливо на етапі підписання делегацією УНР мирного договору в Бресті з країнами Четвертного блоку та договору про військову допомогу з двома представниками блоку - Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Після повернення до Києва на початку березня 1918 р. курінь було реорганізовано в І-ий полк Січових Стрільців, якому було надано статус гвардії армії УНР. Командування полку, опираючись на західноукраїнську громаду Києва та особовий склад, закріпило свої позиції у військово-політичному середовищі Наддніпрянщини. Заявлена відданість Центральній Раді на позиції

безпосередньої участі в об'єднанні українських земель в єдиний державний організм, стала визначати доцільність подальшого перебування формації на Наддніпрянщині. Російський і польський зовнішні чинники розглядали як основні загрози на цьому шляху.

З приводу добровільного роззброєння та розформування 29 квітня 1918 р. полку Січових Стрільців, то з огляду на відсутність достатніх силових та політичних важелів впливу на хід квітневих подій, воно стало швидше протестом проти неправових методів зміни влади в державі.

РОЗДІЛ 3. Особливості відновлення та діяльності формації Січових Стрільців за правління гетьмана П.Скоропадського: від порозуміння до конфронтації

Ліквідація Центральної Ради як вищого представницького органу в Україні 29-30 квітня 1918 р. і встановлення влади гетьмана П.Скоропадського, поставили командування стрілецького формування перед вибором подальшої діяльності. Особливо з огляду на те, що П.Скоропадський під час розмови з Є.Коновальцем увечері 29 квітня запропонував йому разом зі всією формацією прийняти присягу на вірність і продовжити службу в армії Української Держави. Однак зібрана з цього приводу Рада старшин прийняла рішення роззброїти та розформувати полк. Рішення, яке стало швидше ситуативним, принаймні для Є.Коновальця, але яке на той час дало змогу: по-перше, остаточно підтвердити відданість Центральній Раді та особливо її лідерам; по-друге, запобігти можливості початку збройних сутичок у межах Києва між стрілецькими підрозділами та переважаючими німецькими частинами; по-третє, витримати паузу в процесі утвердження нової владної команди та опозиції і паралельно на дистанції пристосуватись до змін у державотворчому процесі, заявляючи, що "до Австрії нема чого вертати, бо наша судьба кується тут, в Україні" [214, с. 167]. Підтвердженням цього стала подальша напівлегальна діяльність Стрільцької ради під керівництвом Є.Коновальця в Києві, яка забезпечила життєдіяльність стрілецького авторитету, координуючи всі дії у відповідності до суспільно-політичної кон'юнктури та ідеологічних засад.

Відразу, посилаючись на слова Є.Коновальця, зазначимо, що в процесі пошуку власне морального та політичного компромісу для відновлення стрілецького формування як окремої військової одиниці не ставилось питання зради чи реваншу, а навпаки "Ми все підкреслювали, що нам залежить на продовжуванні державности й готові підтримати Гетьмана, коли буде цю державність боронити" [59, с. 12].

Пізніше з цього приводу О.Назарук писав: "Сила національної основи головного принципу стрілецької ідеології така велика, що січовий стрілець в теорії і в практиці годиться з усякою формою державности, коли вона тільки самостійна. Це й пояснює нам факт, що Січові Стрільці зі своїми лівими суспільно-політичними поглядами могли служити в українській армії під гетьманом" [32, арк. 4].

Після демонстративного роззброєння 1 травня 1918 р. процес розформування дещо затягнувся. Зокрема, частина стрільців повернулася додому, а частина приєдналась до стрілецької сотні, яка перебувала, як військова залога, в районі Канева, а після роззброєння перейшла дещо західніше в район Таращі-Богуслава, почавши організовувати досить вдалі селянські виступи проти каральних відділів. Це привернуло особливу увагу з боку військового керівництва, що підтверджує повідомлення губерніального коменданта Київщини від 21 червня 1919 р. І-му квартирмейстеру головного управління Генерального штабу: "Доношу, що загони Січових Стрільців у м. Києві уже обеззброєні і розформовані. Об обеззброєнні і розформуванні загонів Січових Стрільців на повітах Київщини теж зроблено розпорядження повітовим комендантам від 14 червня за № 3812" [14, арк. 55]. З цією частиною січових стрільців пов'язують тих старшин, що на Раді старшин 30 травня досить радикально виступили проти гетьмана та сил, які привели його до влади і не підтримали Є.Коновальця. Вважається, що їхню антигетьманську діяльність оплачували соціалісти-революціонери, правда не вказують, яка течія - ліва чи права [143, Т.1. - с. 294; 269, с.61].

Проте, значну частину полку Стрілецька рада спромоглася зберегти в більш організованому і дієвому стані, підтримавши приєднання ряду підрозділів до діючих частин армії Української Держави. Так, 2-гу сотню було переведено в розпорядження коменданта Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині, а місцем призначення для 12-ї сотні стала охорона Київського авіапарку [217, с. 119]. Найбільше стрільців після певних домовленостей в середині травня 1919 р. почало вступати в Запорізький корпус під командуванням отамана З.Натієва

[167, с. 55; 252, с. 244]. Корпус з 14 травня за наказом Генерального штабу був підпорядкований загальному командуванню німецьких військ на умовах, що "вище німецьке командування оперативні пересування ... буде провадити в згоді на те українського уряду" [5, арк. 74]. Основні організаційні питання по вступу стрільців командування корпусу доручило галичанам - політичному референту корпусу сот. Ю.Чайківському та ад'ютанту З.Натієва сот. Зарембі, а Стрілецька рада - Р.Сушкові, І.Андрухові, М.Загаєвичові та М.Курахові [130, №4. - с. 6; 167, с. 56]. В результаті абсолютна більшість стрільців вступила саме до 2-го полку Запорізького корпусу під командуванням П.Болбочана. В полку з середини травня до кінця серпня 1918 р. більшість стрільців перебувало в 3-му курені, в якому сотнями командували стрільці І.Андрух, М.Загаєвич та М.Турок. Крім того, в цей час було сформовано бомбометну сотню, командиром якої призначили січового стрільця сот. Л.Савойка з огляду на те, що в цій сотні перебувало близько 30 колишніх військовополонених галичан [259, с. 128]. Окремо від цього куреня, в рамках полку, сформували сотню І.Рогульського. І тільки в кінці серпня на вимогу Р.Сушка з цих сотень в складі того ж таки 2-го Запорізького полку було створено окремий курінь під назвою Січові Стрільці. Посилаючись на спогади І.Андруха, в курені на той час перебувало більше 500 стрільців [130, № 5. - с. 15-17].

Гарматна батарея Р.Дашкевича, як 4-та батарея, увійшла до легкого гарматного полку Запорізького корпусу під командуванням полковника Парфеніва. Відповідно до домовленостей батарею очолив підполковник Омелянів, який відповідав за господарську частину, а Р.Дашкевич, як старший старшина, відповідав за вишкіл [167, с. 56, 63]. Пізніше Р.Дашкевич очолив цю батарею. Крім того, частина січових стрільців увійшла в кінний полк імені К.Гордієнка того ж таки Запорізького корпусу [130, №5. - с.16].

Загальна кількість стрільців, яка вступила до Запорізького корпусу, за даними Р.Сушка становила більше 700, а Р.Дашкевича від 1920р. - більше 1000 [166, с. 36; 274, с. 18].

Характерно, що в цей час 2-й Запорізький полк ще з квітня 1918 р. розташовувався на околицях міста Олександрівська*, де також з групою австрійських військ архикнязя Вільгельма Габсбурга перебував легіон УСС [151, с. 15; 280, с. 36-51]. Правда, в Олександрівську та околицях розташовувалася лише частина легіону УСС. Оскільки весь вишкіл, який нараховував приблизно 1000 стрільців і кіш, близько 700 стрільців, залишалися у Східній Галичині [220, с. 81].

Тому в цій частині дослідження доречно звернути увагу на бойовий та національно-просвітній шлях частин УСС на Наддніпрянщині, які з 54-дивізією австро-угорської армії під загальною командою референта з українських справ при дивізії майора М.Тарнавського і командира легіону сот. О.Микитки в кінці лютого 1918 р. перейшли р. Збруч [294, с. 25-26]. До речі, М.Тарнавський в грудні 1917 р. через відкрити підтримку проголошеного Центральною Радою III-го Універсалу був усунений від командування УСС [29, арк. 19].

Загалом, починаючи з кінця лютого до травня 1918 р., частини УСС пройшли через Кам'янець-Подільськ, Бар, Жмеринку, Вапнярку, Тульчин, Одесу, Херсон до Олександрівська [177; 178; 179]. Вже в Кам'янець-Подільську, де стрільці перебували декілька днів, вони зіткнулись з низьким рівнем національної свідомості, відсутністю бажання підтримати Центральну Раду, нерозумінням суспільно-політичної ситуації серед населення тощо. Тому для інформування про переваги української державності, принаймні на шляху їх просування було створено дві агітаційні групи. Перша складалася з однієї сотні під керівництвом Д.Вітовського і діяла безпосередньо при УСС, а друга група у складі чоти на чолі з підхорунжим Д.Палієвим - при М.Тарнавському [172, с. 250]. Ці групи, як і всі стрільці, у своїй діяльності на Наддніпрянщині керувались спеціально складеною підхорунжим О.Назаруком "Інструкцією для УСС, що їдуть на Україну" [35, арк. 131-132 зв.; 48, с. 7-8] (див. додаток В).

Однак у кінці березня ці агітаційні групи фактично було розформовано, оскільки М.Тарнавський 27 березня, отримавши нове призначення у цій австро-

* Сучасне місто Запоріжжя.

угорській кампанії, виїхав до Києва, а Д.Вітовський був призначений комендантом у місті Жмеринка [29, арк. 110].

В Одесу легіон УСС потрапив в середині березня 1918 р. Побувши тиждень в Одесі, стрільці переїхали до Херсона. Саме під час переїзду до Херсона легіон було прилучено до групи архикнязя Вільгельма Габсбурга. За весь цей час стрільцям не довелося вступати в збройні сутички. В кінці першої декади квітня УСС двома пароплавами по Дніпру з Херсона направились до Олександрівська [252, с. 189-190; 284, с. 97-98]. На підступах до міста 15 квітня 1918 р. стрільці зустріли чисельну та добре озброєну більшовицьку залогу, з якою довелося вперше за час перебування на Наддніпрянщині вступити в бойові дії. 15 і 16 квітня тривали бої легіону УСС з переважаючими більшовицькими силами [78]. Отримавши перемогу, УСС разом з частинами Запорізького корпусу і німецьких військ увійшли в Олександрівськ. З приводу перемоги Вільгельм Габсбург 24 квітня звернувся до УСС з промовою: "З радістю довідався я, що хоробрий український легіон 15 с.м. з власної ініціативи, знаний лиш за свої сили, проти великої переваги червоної гвардії здобув приступом при дуже малих власних втратах полудневий дворець Олександрівська, задав ворогові вільної України величезні втрати і сим уможливив німецьким і українським військам вступ без бою. Легіон може з гордістю дивитися на свій найновіший подвиг на історичній українській території. Покликаний до його Високости не міг я нажалі брати участі в сім визначнім бою моїх хоробрих стрільців. З почесною згадкою погіблого героя Михайла Ярему зі сотні скорострільів і висказую в імені найвисшої служби командантови, офіцерам і хоробрій мужві українського легіону мою подяку і повне признання" [93].

В Олександрівську УСС як залога міста перебували 2 місяці, беручи постійну участь в підтримці правопорядку в місті та околицях, при тому категорично відмовившись брати участь в карних експедиціях. Також за цей час стрільці через місцеве товариство "Просвіта", театр, часопис "Січ" спромоглись налагодити громадську та просвітню роботу [284, с. 98]. Особливо знаковими

для стрільців під час перебування в Олександрівську стали поїздки на Хортицю [179, с. 55-57].

Однак з огляду на вище сказане не доводиться говорити про зближення цих двох стрілецьких формацій. За весь цей час відбулась тільки одна зустріч між командами легіону УСС і I-го полку Січових Стрільців. Так 5-8 квітня в Києві перебувало командування коша УСС в складі кошового сот. Н.Гірняка, заступника сот. Рожанківського, чет. М.Саєвича, підхор. Г.Грицяя, десятника В.Гірняка і вістуна М.Біляча [29, арк. 131]. Проте, крім загальних питань, пов'язаних із суспільно-політичною атмосферою по дві сторони р. Збруч та загрози державній безпеці УНР з боку німецьких військ, питань пов'язаних з визначенням характеру майбутніх взаємовідносин, не розглядали. З цього приводу Н.Гірняк писав: "... в якій формі прийдеться нам співпрацювати, це покажеться пізніше" [151, с. 18]. Це також стосується і поїздки в середині квітня 1918 р. делегації I-го полку Січових Стрільців на чолі з К.Воевідкою до коша УСС в Східну Галичину. Звіт з цієї поїздки К.Воевідка озвучив 22 квітня на засіданні Ради старшин, а газета "Наша думка" опублікувала уривок: "Враження, яке винесла делегація, характеризує референт: Дисципліна наших Українських Січових Стрільців зовсім німецька, це, що він бачив - супер всякої дисципліни. Між Українськими Січовими Стрільцями є культурно-просвітні кружки. Новобранці напливають в великій кількості. Одна думка і бажання всіх їх - злучити як найскорше з нами" [91].

Більш реальний бік взаємин або практичну їх відсутність показала зустріч стрільців в Олександрівську. Зокрема Р.Сушко, перебуваючи в Олександрівську в середині травня 1918 р. під час організації вступу стрільців у 2-й Запорізький полк, зустрівся з командиром легіону УСС О.Микиткою. Предметом розмови стало питання вступу наддніпрянських січовиків до легіону і формування на цій основі окремого куреня. Після ознайомлення з дійсним станом справ навколо роззброєння та розформування I-го полку Січових Стрільців відповідь О.Микитки, зі слів учасника тих подій з боку легіону УСС М.Заклинського, виключала таку можливість: "Не маю причини не вірити Але все те, що ви

говорили - політика. А я старшина до політики не мішаюсь" [179, с. 61-62]. Крім того стрільці, які дезертирували з УСС до складу І-го полку Січових Стрільців, зіткнулись з своєрідним гонінням з боку охорони легіону. Навіть ряд стрільців було заарештовано і віддано під військово-польовий суд за дезертирство [130, № 4. - с. 7].

Підтверджує цю тезу, тобто відсутність співпраці між цими ідейно та організаційно єдиними військовими одиницями, брак будь-якої іншої інформації в спогадах присутніх в Олександрівську стрільців як з боку УСС, так і Січових Стрільців Наддніпрянщини. Це дозволяє стверджувати про революційний характер діяльності стрільців, очолюваних Є.Коновальцем, і фронтовий - легіону УСС.

У середині червня 1918 р. 2-й Запорізький полк і легіон УСС отримали накази покинути Олександрівськ. УСС перейшли до Катеринослава*. Тут до них приєдналися і перебували до першої декади жовтня 1918 р. включно вишкіл та кіш УСС чисельністю приблизно 1000 стрільців під командуванням Г.Коссака та Н.Гірняка [151, с. 52; 157, с. 67; 180, с. 75]. За цей час в групі архикнязя Вільгельма Габсбурга стрільці стали "... оборонцями нашого селянства перед знущанням окупаційних військ. Якщо УСС належали б до будь-якого іншого відділу австрійської армії, то під час карних виправ на селі були б мали до вибору лише дві можливості: або виконувати точно всі накази і разом з окупантами знущатися над селом, або відмовити послуху - а тоді роззброєння, ліквідація УСС і польовий суд" [180, с. 76].

Щодо полку П.Болбочана, то він приєднався до свого корпусу, який з середини червня 1918 р. перебував у районі міста Слов'янська. А з середини липня Запорізький корпус було переправлено в Куп'янський повіт Харківської губернії для охорони разом з німецькими військами українсько-російського кордону по лінії Куп'янськ-Сватово-Старобільськ [11, арк. 25]. Штаб корпусу деякий час розташовувався в Старобільську [11, арк. 59]. На 31 липня в цьому містечку розташувався і 2-ий Запорізький полк [11, арк. 87]. Правда, полк разом

* Сучасне місто Дніпропетровськ.

з січовими стрільцями лише в першій декаді серпня було виведено на позиції ще північніше від вказаної лінії оборони до Білокуракіна та Білолуцька [130, № 5. - с. 15]. Батарею Р.Дашкевича спочатку було розташовано в містечку Райгород біля Слов'янська, а потім переведено до Білокуракіна [167, с. 64, 72].

У кінці серпня 2-ий Запорізький полк разом із курином Січових Стрільців під командуванням Р.Сушка було направлено в прикордонний район Новозибків - Новгород-Сіверський Чернігівської губернії. Прибувши на початку вересня в район несення служби, курінь розташувався в містечку Семенівка вказаного прикордонного району і перебував тут приблизно до 10 жовтня 1918р. [130, № 5. - с. 16-172; 62, с. 34]. Впродовж цього часу, крім захисту кордону, особлива увага була прикута до організації переїзду куреня в Білу Церкву, де в цей час за наказом гетьмана під командування Є.Коновальця почав формуватися Окремий загін Січових Стрільців.

Отже, після роззброєння та розформування більш ніж третина складу полку Січових Стрільців продовжила службу в структурних частинах армії Української держави, виконуючи в основному завдання, пов'язані із захистом українсько-російського кордону вздовж Харківської та Чернігівської губерній. А присутність на півдні України легіону УСС дозволила зайняти особливе місце ідейно та організаційно єдиним стрілецьким частинам у становленні та підтримці стабільності в державі.

Паралельно з цим особливого значення набула напівлегальна діяльність Стрілецької ради під керівництвом Є.Коновальця, який відразу після розформування розпочав консультації та переговори, як з провладними так і опозиційними силами. Основним предметом цих переговорів стали питання відновлення діяльності стрілецької формації як окремої військової одиниці та пошуку політичного простору, який би відповідав військово-політичним орієнтирам стрілецького проводу і стрілецькій ідеології загалом. Структурою, яка дозволила легально діяти членам Стрілецької ради, стала Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців, яка продовжувала роботу під керівництвом її засновника І.Лизанівського і після зміни влади.

Першим кроком з цього приводу вже в середині першої декади травня 1918 р. стали консультації Є.Коновальця і Д.Донцова, які були знайомі ще з другого Всеукраїнського з'їзду студентів, що працював у Львові 2-4 липня 1913 р. [195, с. 155]. Зокрема останній, який в той час належав до проукраїнського оточення П.Скоропадського, а 24 травня наказом гетьмана був призначений директором бюро преси при Міністерстві внутрішніх справ [70], пробував схилити стрілецьку старшину на бік гетьмана. Для цього Є.Коновалець на його прохання організував з ними зустріч. "Зібралось біля 30 старшин. - пише Р.Дашкевич. - Д-р Донцов говорив довго, що Скоропадський є гетьманом, визнаним німцями. Це доконаний факт, проти якого нічого не можна зробити, тож Стрільці повинні із цим погодитися і затримати полк СС. Далі заявив, що гетьман ставиться прихильно до СС, цінить їх бойові заслуги у боях у Києві і поза Києвом. СС згідно з бажанням гетьмана лишилися б у Києві, а може стали б і його прибічною гвардією. Стрільцькі старшини прийняли д-ра Донцова і його намови дуже холодно. Нарада не довела нічого. Старшини і далі стояли на становищі, що гет.Скоропадський оточився вже москалями і при допомозі німецького війська усунув українську владу УНР, тому СС можуть не перейти на службу" [167, с. 55].

Крім того, в цей час була спроба втягнути Січових Стрільців до реалізації сценарію силової заміни гетьмана П.Скоропадського на архикнязя В.Габсбурга, складеного в середовищі одеських есдеків та есерів, з якими під час перебування УСС в Одесі познайомились Н.Гірняк та О.Назарук [278, с. 150]. Діючи без жодного погодження з командою УСС, вони виступили посередниками у переговорах з Є.Коновальцем, до яких, за згодою останнього, долучились А.Мельник і В.Дідушок. Після чого, як свідчить Н.Гірняк, "...СС заявили проти концепції одеситів і справа впала". 6 червня 1918 р. у резолюції старшин Коша УСС дії Н.Гірняка і О.Назарука було засуджено як такі, що не відповідають стрілецьким настроям і є небезпечні для Української Держави [29, арк. 137].

Така своєрідна демократія в середовищі стрілецької старшини, особливо на рівні Ради старшин, почала надавати стрілецькій справі політичного значення, що не дозволяло Є.Коновальцю та його оточенню чітко визначити позицію і межу довіри у консультаціях та переговорах з представниками нової влади і гарантувати відданість національним та державним інтересам. Окрім того ситуація невизначеності спостерігалась і в середовищі західноукраїнської громадсько-політичної громади Києва. У зв'язку з цим 22 травня 1918 р в Києві відбулося засідання Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців, де на порядок денний було винесено питання становища галицьких українців на території Української Держави в нових обставинах і справу полку Січових Стрільців. "Щодо першої точки, - повідомляла "Наша думка", - то після дискусії вирішено, що галицькі українці, котрим інтереси Української Держави близькі і які вимагають, щоб всі стали до праці около будови нашої державности, - оскільки обставини корисно уложаться, віддадуть всі свої сили для рідної держави. Відносно розв'язання полку Січових Стрільців рішено, що в нинішних обставинах неможливо відновляти його існування, але в відповідній хвилі покликати і стрільців до праці і участі в організованню української армії"[93].

З цього приводу в статті "Січові Стрільці колись, а тепер" від 3 червня 1918 р. повідомлялось: "Коли ж хвилево припинено їх працю, якій вони дотепер віддавалися з самопосвятою, та хай тямлять, що роля їх ще не скінчена. Тому позбувшись озлоблення та огірчиння, які могли розжеврїти в їх молодечих серцях під впливом змінених обставин, повинні стреміти до рівноваги в своїх міркуваннях Треба вистерігатись необдуманих виступів одиниць, через які могла б впасти тїнь на стрілецтво та на нашу політичну організацію. Натомість треба поводитися тактовно та з застановою і тямити, що завдання Стрільцтва ще не завершене ..." [93].

Особливо заслуговує на увагу те, що на засіданні І.Лизанівський заявив про складання з себе повноваження голови ради. Після чого тимчасовим головою було призначено Є.Коновальця. А вже 27 травня на черговому засіданні

Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців його обрали постійним головою та сформували нову президію, яку перед тим розширили до 5 членів. Відразу в своєму виступі Є.Коновалець відзначив: "... що становище, яке витворилося зараз може в великій мірі вплинути на положення закордонних українців, а через те старання Ради повинно бути дбання, щоби як з одної сторони забезпечити наші інтереси так з другої дбати про це, щоби ніхто із закордонних українців не робив на власну руку ніяких виступів, що тільки могло би утруднювати наше положення" [93]. Таким чином, Є.Коновалець в кінці травня 1918 р. став одноосібним лідером організованої західноукраїнської спільноти Наддніпрянщини.

З листа К.Воєвідки від 30 травня до дружини випливає, що в цей час, нібито на вимогу уряду Австро-Угорщини, гостро стояло питання виселення колишніх січовиків та підданих імперії українців з Наддніпрянщини [29, арк. 111].

Однак, попри загальне негативне ставлення, наближених до гетьмана проросійських небільшовицьких військових та політичних кіл, позитивний імідж формації, здобутий в період Центральної Ради, і надалі зберігався, що дозволяло розраховувати на поступове вирішення стрілецької справи. Якнайкраще підтверджує цю тезу, хоч і замовчує справжню суть питання, офіційне пояснення причин розформування "Синьожупанників" та Січових Стрільців, опубліковане у Військово-науковому віснику Генерального штабу армії Української Держави: "Роззброєння "синьожупанників", про яких ... Головне командування, зваживши пережиті роки їхнього полону та беручи на увагу те, що змучене серце кожного з них стремить - рветься до рідних Із таких же більш-менш мотивів, себ-то як частину, що не входить у план організації новосформованої української армії розпущено й січових стрільців, тих ідейних вояків, що так дуже вславилися в часи большевицького наїзду й які скрізь вірно стояли на сторожі добра й самостійности України. І вони розійшлися по Україні й там будуть провадити в життя свої ідеали, там стануть

вони щирими порадиниками й вірними помішниками народніх мас і будуть берегти й скріпляти основи самостійності України" [68, с. 68].

11 липня 1918 р. Є.Коновалець звернувся до Д.Донцова, щоб той посприяв в організації зустрічі з гетьманом у справі відновлення формування Січових Стрільців, попередньо для її відновлення було подано відповідне звернення прем'єр-міністру Ф.Лизогубу [53, с. 36; 149, с. 205]. 25 липня відбулася ще одна зустріч з Д.Донцовим, на якій, крім Є.Коновальця, були присутні Р.Сушко та Ю.Чайківський, які представляли стрільців 2-го Запорізького полку. Є.Коновалець залучив цих осіб до складу делегації, яка готувалася до переговорів з гетьманом П.Скоропадським, вважаючи, що на основі стрільців, які перебували в постійній бойовій готовності в складі Запорізького корпусу, буде проведено швидке відновлення формації Січових Стрільців. Чергова зустріч, - за словами Д.Донцова, - відбулась 27 липня з Ю.Чайківським, який повідомив, що гетьман погодився зустрітись з представниками стрілецької команди, і тому обговорювали, "як мають там триматися" [53, с. 45, 47]. Очікувана зустріч із гетьманом відбулась 29 липня, адже 30 липня, - Д.Донцов пише, - "... був у мене Чайківський. Сказав, що гетьман прийняв їх добре, обіцяв зробити до трьох днів все". Однак вже через день Д.Донцов знов зустрівся з Ю.Чайківським та Р.Сушком, які доводили, що тепер перепоною є міністерство військових справ, і тому "Просили щось зробити, щоб рішення прискорити" [53, с. 48, 50]. Крім того, Є.Коновалець повідомляє, що паралельно проводились переговори і з німецьким командуванням [59, с. 12].

На початку серпня 1918 р. справа відновлення стрілецької формації стала предметом обговорення між П.Скоропадським, міністром військових справ О.Рогозою та його заступниками. У контексті обговорення йшлося про те, що "Вже в серпні місяці серед німців йшли розмови про те, що можливо прийдеться значно скоротити німецькі і австрійські армії на Україні. ... На півночі Чернігівської губернії і в деяких повітах Курської губернії формуються більшовицькі підрозділи Прийшлося задуматись над тим, що ми будемо робити, якщо німці покинуть ці райони. Для нас на той час єдиним виходом з

ситуації, до формування постійної армії, являлось формування армії, поділеної суто на українські націоналістичні частини, а також частини, подібні до Денікінської армії, сформованої із офіцерів колишньої російської армії. ... З приводу перших частин у нас було декілька засідань з міністром військових справ і його заступниками, і ми прийшли до висновку, що для боротьби з більшовиками на півночі єдиним підходящим елементом були галичани, колишні січовики Січовиків вирішено було відновити" [65, с. 269-270]. Вважається, що 23 серпня гетьман видав такий наказ про формування стрілецької військової формації під назвою Окремий загін Січових Стрільців [53, с. 49; 65, с. 373; 217, с. 129]. Хоч Р.Дашкевич, у черговий раз звертаємось до його дослідження від 1920р., вказує, що наказ було видано 18 серпня 1918 р. [166, с. 39]. Також Є.Коновалець, згадуючи процес відновлення стрілецької частини, писав: "Між іншим допоміг нам у цьому тодішній міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко" [59, с. 13]. Пізніше Д.Дорошенко намагався переконати П.Скоропадського в доцільності переведення Окремого загону Січових Стрільців до Києва для охорони гетьманської адміністрації [293, с. 265].

Відповідно до наказу загін треба було формувати в складі одного пішого куреня з чотирма сотнями по 160 стрільців у кожній, однієї кулеметної сотні, кінної розвідки чисельністю 80 шабель і однієї батареї. Чисельність загону не повинна була б перевищувати 1000 стрільців і 30 старшин [217, с. 129]. Командиром формації став Є.Коновалець.

Після наказу П.Скоропадський 31 серпня офіційно прийняв стрілецьку делегацію в складі Є.Коновальця, А.Мельника, В.Кучабського та М.Матчака. Як подає газета "Нова рада" в рубриці "Хроніка": "Пан гетьман підкреслив, що він дуже уважно ставиться до долі українців галичан на Україні і що він приложить всіх своїх старань, щоб усі галичани змогли і надалі лишись тут на Україні, де їхні сили і здібності так потрібні і їхнє співробітництво при державному будівництві так цінне" [100]. Делегати заявили, "що вони всі готові послужити Українській Державі, не жаліючи для неї нічого, що вони свідомі своїх

обов'язків, які тепер приймають на себе, впевнені в цьому, що завдання свої виконають ..." [176, Т.2. - с. 170].

Місцем розташування Окремого загону Січових Стрільців на вибір запропонували Яготин або Білу Церкву. Після певних консультацій вибрано було Білу Церкву, хоч стрільці мали надію, що їм дозволять повернутись у Київ. П.Скоропадський не приховував, що видаючи наказ, "я дещо побоювався їх за їх схильності, але, з іншої сторони, їх обіцянки і, саме головне, наказ формувати не в Києві, а в Білій Церкві давав мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не зможе ..." [65, с. 270]. Є.Коновалець відмову формувати загін у Києві оцінив як відверту недовіру [59, с. 14].

У Києві на початку вересня 1918 р. вдалося відкрити штаб, який став мобілізаційним центром, проводячи реєстрацію та відправку колишніх здебільшого стрільців до Білої Церкви [217, с. 129]. Штаб розташувався в приміщенні редакції газети "Наша думка" [79] і перебував тут до завершення ремонтних робіт у Білій Церкві.

Після оголошення наказу до місця несення служби 2-го Запорізького полку відбув Р.Сушко, щоб розпочати організацію переходу куреня Січових Стрільців до Білої Церкви. Р.Дашкевич отримав запрошення-телеграму приєднатись зі своєю батареєю до формування стрілецької формації: "Усі до Білої Церкви - Коновалець". На той час очолювана ним батарея розташовувалася на території Харківської губернії в містечку Білокуракіно [167, с. 70, 72].

Р.Сушко не відразу зустрів підтримку в 2-му Запорізькому полку, особливо від сторони П.Болбочана. Тільки 5 жовтня, отримавши наказ штабу Запорізької дивізії (в серпні Запорізький корпус було реорганізовано в дивізію) [156, с. 36], курінь Січових Стрільців зняли з прикордонної лінії і перевели до села Воронок Чернігівської губернії для здачі зброї та амуніції. 10 жовтня 1918 р. цілий курінь "зовсім недружелюбно розстався з 2-м Запорізьким полком" і під командуванням Р.Сушка вирушив ешеленом через Київ до Білої Церкви. 15 жовтня курінь прибув у розпорядження штабу Окремого загону Січових Стрільців [130, № 5. - с. 17]. Щодо артилерії Р.Дашкевича, то приблизно з

середини вересня, за згодою штабу Запорізької дивізії, він почав переправляти стрільців до Білої Церкви за схемою: 10 стрільців щодня впродовж декількох днів, а потім - по двадцять.

Однак процес формування структури, проведення вишколу, просвітньої роботи прийшлося відкласти на певний час. Насамперед, це було пов'язано з тим, що місцем безпосереднього розташування в Білій Церкві став епідеміологічний шпиталь, а це вимагало проведення дезінфекційних та ремонтних робіт. Тому майже весь наявний склад задіяли для проведення ремонту та наведення належного порядку. Крім того, мобілізаційний процес на добровільній основі не відзначався особливою активністю і в порівнянні з попереднім періодом проходив без революційної романтики. Певні труднощі зустріло командування і в організації постачання зброї, військового та побутового спорядження.

У результаті цього тільки в останній декаді вересня 1918 р. Є.Коновалець, А.Мельник, М.Матчак, В.Кучабський, І.Чмола та Ф.Черник приступили до формування Окремого загону Січових Стрільців на основі попередніх ідейних та організаційних засад. Передбачалося встановити такий рівень військової дисципліни, за якої в умовах приблизно визначеної чисельності залишилися б найбільш досвідчені, морально відповідальні, психологічно стійкі та національно свідомі січові стрільці. Для досягнення цієї мети впроваджувались загальноприйняті в стрілецькому середовищі товаристські взаємини між старшинами і рядовими стрільцями. В організації військового вишколу за основу було взято систему легіону УСС. Для цього з ініціативи А.Мельника запросили, - за його словами, - "досвідчених та енергійних інструкторів" з Коша УСС, який розташовувався в Єкатиринославі, сотника Б.Гнатевича, поручиків В.Стрільчука і В.Чорнія [62, с. 169]. Також передбачалося, перед тим, як розподілити стрільців по структурних частинах різних родів військ загону, провести загальну піхотну перепідготовку. Така ініціатива здивувала Р.Дашкевича, який, прибувши до Білої Церкви, зіткнувся з перебуванням артилеристів в піхотних куренях [167, с. 72-73]. Загалом, на вишкіл щоденно

відводилось 4 год. до обіду і 2 год. - після обіду, а також 2 год. - на теоретичні заняття з військової тактики і просвітні лекції [217, с. 132].

З 7 жовтня наказом Військового міністерства Української Держави за підписом міністра військових справ О.Рогози нагляд за формуванням Окремого загону Січових Стрільців покладался на першого заступника міністра. Цим же наказом встановлювався нагляд і за Чорноморським кошем, загonom Низових козаків та Отаманською сотнею [4, арк. 166].

Після проведення всіх відповідних організаційних та мобілізаційних заходів Окремий загін Січових Стрільців на першу декаду листопада 1918 р. відповідав приблизно визначеній структурі і чисельності. Очолював загін полковник Є.Коновалець, полковник А.Мельник зайняв посаду начальника штабу, а сотник М.Матчак ад'ютанта. Структурні частини розподілялися так: курінь на чолі з сот. Р.Сушком у складі 4-х сотень (1-шу сотню очолював - сот.І.Рогульський, 2-гу - сот.О.Думін, 3-тю - сот.М.Загаєвич, 4-ту - сот.В.Кучабський), нараховував 20 старшин і 474 стрільці; кулеметна сотня - з 12 кулеметами під командою сот. Ф.Черника; легка батарея - з 4 гарматами, очолювана сот. Р.Дашкевичем; кінна розвідка в складі одного старшини і 30 стрільців під командуванням хорунжого Ф.Бориса; школа підстаршин сот.В.Чорнія - один старшина і 27 стрільців; булавна сотня сот. Д.Герчанівського, до якої входили обозники і майстри всіх стрілецьких майстерень; кіш сот. А.Домарадського - три старшини і 23 стрільці; відділ зв'язку у складі чоти бунчужного В.Дутківського; відділ постачання під керівництвом сот. Даньків; шпиталем завідував лікар Шамраєв, а потім Кекало [148, с. 512; 271, с. 106]. Загалом бойовий склад становив 46 старшин і 816 стрільців, а весь особовий склад, задіяний у всіх структурних частинах, нараховував приблизно 59 старшин і 1187 стрільців [271, с. 106; 293, с. 265].

Доречно відзначити, що з чотирьох сотень перші три сотні складались із стрільців, які вже служили в лавах формації Січових Стрільців, а четверта була сформована з новобранців. Стан боєздатності не викликав особливих заперечень. Однак відчувався брак коней, медикаментів, харчування тощо [204,

с. 29]. Взагалі, якби не обмеження, можна було б сформувати щонайменше два піхотні полки, а навіть і дивізію з трьох полків [210, с. 90]. Більш детально про цей резерв буде сказано нижче.

В історіографії присутня думка, що насправді процес формування Окремого загону Січових Стрільців проходив у нормальних умовах, а проблеми, пов'язані з забезпеченням, були характерні і для інших українських військових формувань [143, Т.1. - с. 340].

З 5 листопада 1918 р. Окремий загін Січових Стрільців, загін Запорізьких Низових козаків та Чорноморського коша за наказом № 667 міністра військових справ підпорядковувалися командирові того корпусу, в межах якого вони були розміщені. Також цей наказ зобов'язував командирів, вказаних загонів вжити всіх необхідних заходів для завершення їх формування найближчим часом [4, арк. 234].

Політична сторона діяльності Є.Коновальця і Стрілецької ради загалом, позбавлена відкритості, легальною основою для якої став західноукраїнський громадсько-політичний чинник - Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців. За умов відсутності будь-якої прямої джерельної та історіографічної інформації нам складно говорити про хоч якісь взаємини Стрілецької ради з опозиційними громадсько-політичними силами впродовж травня-липня 1918р. Зокрема, з поміркованою частиною національно-визвольного руху - Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ), Українською демократично-християнською партією (УДХП), Українською партією соціалістів-самостійників (УПСС), професійними та громадськими організаціями, які 21 травня 1918р. утворили Український національно-державний союз (далі - УНДС) [46, с. 363]. Так само і з більш впливовими політичними партіями - Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР), Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП), які не підтримали УНДС [139, с. 157]. Ми тільки можемо припускати співпрацю Стрілецької ради разом з Головною радою з правою течією УПСР, яка після розколу партії на IV з'їзді 13-16 травня 1918р. утворила Центральну фракцію

УПСР. Адже її засновниками з М.Шрагом, М.Чечелем, М.Салтаном, В.Залізнякам були галичани І.Лизанівський та Ю.Охримович. Ця фракція на початках стояла на позиції збереження української державності і співпраці з новою владою на засадах "європейського соціалізму" [285, Т.3. - с. 19; 297, с. 18-19]. Хоча, по суті, за словами П.Христюка, - "... не зважаючи на всі ці розходження, вся демократія - і ліве і праве крило її - конкретно стояло перед одним і спільним завданням - поваленням гетьманщини" [285, Т.3. - с. 25]. Також можна припускати, що саме розкол у партії змусив І.Лизанівського добровільно скласти повноваження голови Головної ради і зайнятись партійною роботою.

УНДС таки не вдалось стати впливовою опозиційною силою в українському суспільно-політичному просторі і в середині липня 1918 р. ця структура зійшла з арени державотворчих процесів. Альтернативним опозиційним утворенням, сформованим у кінці липня на основі УНДС, став Український національний союз (далі - УНС), представлений більш широким спектром політичних партій (особливо це стосувалось УПСФ, УСДРП, УПСС і УПСР центральної течії) та громадських організацій під керівництвом соціал-федераліста А.Ніковського. Чільне місце в УНС посіла Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців. Представляв Головну раду в УНС Д.Левицький [221].

У цьому контексті позиція Є.Коновальця полягала у тому, що: "З бігом часу українське суспільство поставилось до гетьманату трохи інакше: воно стало більш реально думати про рятування у першу чергу національних вартостей, не забуваючи й про соціальні, і тому стало приступніше для думок про співпрацю з Гетьманом Скоропадським". Відповідно на цій платформі "Віднова організації Січових Стрільців, - за словами Є.Коновальця, - сталась за порозумінням і згодою з Українським Національним Союзом і мала своєю основою думку, що при тому складі військового елементу, який творився біля гетьманського уряду, необхідно мати й наскрізь українські, національно свідомі й боєво вишколені військові частини" [59, с.12].

Близькою до ідеологічних засад військово-політичної діяльності Стрілецької ради стало бажання УНС згуртувати "в один державний український організм усіх заселених Українцями земель" (Східна Галичина, Буковина, Угорська Україна, Холмщина, Підляшшя, частина Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані). На думку Д.Яневського, це бажання було чи не головним пафосом [295, с. 221].

Стосовно розуміння російських впливів на Україну, то однозначно, Стрілецька рада перебувала в той час під впливом тих міркувань, які вбачали загрозу тільки в російських монархічних силах. Тому галичани і не помічали в УНС досить загрозливих більшовицьких настроїв. Ідеться про переговори В.Винниченка з членом більшовицької делегації Д.Мануїльським, які проходили восени 1918 р. Пізніше Є.Коновалець у своїх спогадах з цього приводу писав: "Ще до повстання заключив він (В.Винниченко - І.Х.) був умову з большевиками (Мануїльським), про яку нам, до речі кажучи, нічого не сказав та яку большевики, як звичайно, зараз таки зломали, розкинувши масово, ще до заняття Києва повстанчими військами, летючки зі закликом до непослуху й бунту проти Директорії" [59, с. 28].

Перед тим, як перейти до більш детального аналізу взаємовідносин між Стрілецькою радою і УНС, необхідно звернути увагу на арешти, проведені проти членів Головної ради, Стрілецької ради та січових стрільців. Зокрема, 29 серпня було арештовано І.Лизанівського, а 6 вересня 1918 р. - більше 30 стрільців штабу Окремого загону Січових Стрільців у Києві. Крім того, було закрито газету "Наша думка" [53, с. 60, 65; 79]. Арештували й Є.Коновальця, якому, зі спогадів В.Мартинця, вдалося втекти з німецької комендатури [239, с. 23]. Підтверджує це те, що того ж таки дня Є.Коновалець вже мав розмову з директором пресового бюро при міністерстві внутрішніх справ Д.Донцовим. Також 6 вересня з Д.Донцовим розмовляв і Ю.Охримович, щоб він "вставився за арештованим (есером) Лизанівським" [53, с. 65].

У загальних рисах описав у своїх спогадах процес арешту В.Мартинець. Зі спогадів слідує, що: "... коли по різних пригодах вернувся я за кілька місяців до Києва, заарештували мене німці. Не одного мене спеціально. Я впав жертвою ширшої акції, спрямованої проти був. Січових Стрільців. До речі німці вдосвіта ввійшли до помешкання, що було одним із осередків, де сходилися й ночували Січові Стрільці; це помешкання було при вулиці, сусідній із Золотими Воротами Німці заарештували всіх присутніх ... - а потім поставили стійкових і кожного, що впродовж дня входив до цього приміщення, також заарештовували. До обіду назбиралася чимала група людей (по обіді вже люди були опереджені й більше не приходили). А ввечері понад сотню людей чвірками, оточених сильним кордоном німецьких вояків, вели головними вулицями, деколи торуючи собі багнетами дорогу між натовпом, де були наші знайомі, що нас відпроваджували й відповідними "маневрами" робили спробу уможливити нам утечу. І так опинився в тюрмі Лук'янівці". Продовжуючи описувати цю конкретну ситуацію, - він відзначив, - що Є.Коновалець відвідав "у тюрмі мене та інших заарештованих тоді людей, щоб встановити прізвища їх для звільнення, яке незабаром наступило" [239, с. 24].

10 вересня 1918 р. в щоденній львівській газеті "Діло" з приводу цих арештів було написано: "Арештування перевела німецька варта. Говорять, що в сім арешті є руки українського правительства, а саме тої части яка веде русофільську політику і не хоче допустити щоби при гетьмані зорганізувались УСС" [79]. Також Д.Донцов у розмові з Є.Коновальцем назвав ці дії провокаційними [53, с. 65].

Складно визначити, наскільки після цих подій радикалізувалася позиція командування Окремого загону Січових Стрільців, зважаючи на досить поступові і виважені кроки у становленні формації, але беззаперечним фактом є суттєве зближення з УНС. Зокрема, у вересні на II-му з'їзді УНС крім ухвалення статуту, було обрано президію в складі: А.Ніковського (УПСФ) - голова, Ф.Швеця (Селянська Спілка), М.Шаповала (УПСР центральна течія), О.Макаренка (УПСС) та Д.Левицького від Головної ради [295, с. 216]. Правда, у

відображених в історіографії та спогадах засіданнях УНС від імені західноукраїнських національних сил приймав рішення Є.Коновалець та його найближче оточення.

18 вересня А.Ніковського на посаді голови УНС замінив В.Винниченко, який майже відразу відмовився від задекларованої легальної політичної боротьби. Зокрема, 20 чи 21 вересня на таємній нараді в Києві під головуванням В.Винниченка і секретаря Д.Левицького було про це заявлено [269, с. 317]. Перед цим в організації повстання вже почав працювати голова президії і комісії міжнародних відносин УНС М.Шаповал: "У вересні я змовився з Андрієм Макаренком, ген.Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр. Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім було втаємничено Винниченка, З гетьманського ген. штабу нам давав відомости полк. ... Василь Тютюник". Далі, - М.Шаповал повідомляє, - "Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновальця і ін.)" [290, с. 120].

У сучасній історіографії схильні вважати, що більш відкрито з Є.Коновальцем В.Винниченко і М.Шаповал почали вести мову, починаючи з кінця вересня 1918 р. [139, с. 174]. Без сумніву, що Є.Коновальця інформували про позастатутні тенденції в союзі ще до того, як з ним по цих питаннях почали говорити відкрито.

Крім того привертає увагу, опублікована 2 жовтня в газеті "Нова рада", заява УНС за підписом В.Винниченка та секретаря П.Дідушка, яка заперечувала примусове виселення військовополонених галичан до Австро-Угорщини, мотивуючи це тим, що перебування свідомих галицьких українців у наддніпрянській Україні є корисним національній справі [101; 140, с. 20]. До певної міри в такій манері, лише усно, В.Винниченко переконував галицьку делегацію в першій декаді листопада 1918 р. про недоцільність переходу Окремого загону Січових Стрільців на територію ЗУНР.

Загалом подальші дії Є.Коновальця свідчать, що він не відкинув пропозиції В.Винниченка і М.Шаповала та в процесі формування Окремого загону Січових Стрільців поступово почав готуватись до можливого повстання. Зокрема впродовж жовтня командування загону через значкового Кушнірука, встановило зв'язки з отаманами ряду повстанських загонів на Київщині, а в першій половині листопада 1918 р. через сотника О.Думіна - на Катеринославщині [209, Т.97. - Кн. 12. - с. 309].

Увечері 29 жовтня командування загону в Білій Церкві отримало телефонограму від УНС про заплановану на 30 жовтня нараду в Києві. За відсутності Є.Коновальця до Києва поїхали А.Мельник і Ф.Черник. Місцем проведення наради став кабінет М.Шаповала в помешканні сільськогосподарського "Централу" по вул. Прорізній, 19. Участь в ній взяли М.Шаповал, В.Винниченко, генерал О.Осецький, начальник оперативного відділу Генерального штабу полковник В.Тютюник, начальник штабу Окремого загону Січових Стрільців полковник А.Мельник та Ф.Черник. Учасники дійшли висновку, що кістяк збройних сил, на які вони могли б розраховувати, становить приблизно 12 тисяч багнетів. Своєю чергою делегати від загону Січових Стрільців, давши попередню згоду на участь в повстанні, довели до відома присутніх про "наявність 1500 людей, в т.ч. 900 вивчених, а також запаси зброї ще для 5000 вояків" [295, с. 229]. Після цього остаточно було вирішено розпочати підготовку до повстання. При тому в жодному випадку вирішено не ставити повстання в залежність від політичних обставин [139, с. 174]. Одночасно було створено Оперативний штаб, який очолив О.Осецький.

В той же день увечері в Білій Церкві скликано Стрілецьку раду за участі А.Мельника, Ф.Черника, Р.Сушка, М.Матчака, І.Чмоли і В.Кучабського. А.Мельник повідомив, що УНС вирішив розпочати повстання проти режиму гетьмана П.Скоропадського, центром якого повинна стати Біла Церква, а основною рушійною силою - Окремий загін Січових Стрільців. "Для Стрілецької Ради, - за словами В.Кучабського, - все це було зрозуміле, що навіть ніхто не піднімав питання про можливість успіху повстання. Тому

обговорено лише технічний бік підготовки Січових Стрільців до виступу й доручено Федеві Черникові виїхати в Київ для праці в Оперативному штабі, щоб там виготовити план ..." [217, с. 140]. У перші дні листопада Ф.Черник долучився до роботи по організації Оперативного штабу [148, с. 514], який остаточно було сформовано аж 15 листопада [261, с. 83].

Разом з тим учасники тих подій відзначають відсутність Є.Коновальця, як на нараді в Києві, так і на Стрілецькій раді у Білій Церкві. Не брав участі в засіданні ради і Р.Дашкевич [209, Т.97. - Кн. 11. - с. 224; 217, с. 140]. Зокрема, Є.Коновалець у спогадах не оминув це увагою, написавши, що "особисто був саме тоді на кількадедній відпустці в Харкові. Телеграфічно відкликаний вернувся просто до Білої Церкви" [59, с. 15].

Характерно, що у цей час питання призначення Окремого загону Січових Стрільців, крім УНС, розглядали проукраїнські та проросійські монархічні сили з гетьманського оточення. Зокрема, проукраїнські сили пробували перевести загін до Києва для створення вагової противаги переважаючим силам російських офіцерів. Відомо, що 18 жовтня на аудієнції у гетьмана за участі Д.Донцова розглядалося питання переведення загону до Києва [53, с. 80]. У свою чергу проросійські сили намагалися усунути загін якнайдалше від Києва. Так 7 листопада було видано наказ про те, щоб загін вирушив у напрямку Жмеринки для роззброєння деморалізованих австрійських частин. Більш за все, що про цей наказ стало відомо в УНС. Адже, - за словами О.Думіна, - саме відсутність ешелонів не дозволила виїхати на цей напрям [59, с. 15; 209, Т.97. - Кн. 12. - с. 311]. Мається на увазі можливий вплив голови профспілки залізничників та члена президії УНС А.Макаренка. Взагалі Є.Коновалець в першій декаді листопада 1918 р. переважно перебував у Києві.

Також тоді особливого значення набула дискусія, до певної міри доленосна, з галицькою делегацією від Української Національної Ради, яка приїхала в Київ до гетьмана П.Скоропадського по військову допомогу для захисту державотворчих процесів від польської агресії. Делегація в складі О.Назарука і В.Шухевича виїхала зі Львова 5 листопада і 7 листопада 1918 р.

прибула до Києва. У той же день в своїй резиденції її прийняв П.Скоропадський. Характерно, що під час їхнього очікування в приймальні, в гетьмана на прийомі був Є.Коновалець, який, не зважаючи на заяви, про організацію повстання як незворотній процес, до останнього вірив, що гетьман спроможний відстояти національні принципи в державотворенні [32, арк. 4]. Вийшовши з кабінету, Є.Коновалець зустрівся з О.Назаруком та В.Шухевичом. За свідченням Є.Коновальця, після короткої розмови, у якій О.Назарук пояснив мету приїзду, він розвернувся і зайшов з ними знов до гетьмана [59, с. 16]. Далі, за словами О.Назарука, - "Коли я представив гетьманові ціль нашого приїзду він запитав: "Скажіть отверто - хочете вирізати панів?" - "Хочемо будувати українську державу", - відповів я здивований. - ... на таку ціль допомогу дасть добрий полк Січових Стрільців, ... буде висланий на границі Галичини буцімто на це, щоб обчистити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю. Таку обережність уважав гетьман потрібною, щоб не вмотатись у війну з Польщею. Причім додав іще, що вилучить січових стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть р. Збруч" [124]. Є.Коновалець в спогадах писав, що: "Др. Назарук домагався від гетьмана видання наказу про висилку окремого загону Січових Стрільців на галицький фронт". Також участь у розмові про організацію допомоги Українській Національній Раді у Львові взяли міністр праці М.Славинський і заступник міністра закордонних справ Палтов. Зокрема останній категорично виступив проти організації прямої військової допомоги і порадив переправити частини запропонованим способом [59, с. 16].

Після зустрічі з гетьманом Є.Коновалець, О.Назарук та В.Шухевич рушили до Українського клубу, де перебували лідери УНС [212, с. 223]. Тут відбулась зустріч з В.Винниченком, на якій галицькі делегати поінформували його про події на західноукраїнських землях та домовленості з гетьманом. На це особливо негативно відреагував В.Винниченко, - "... він схопився, за голову й почав кричати, що ми завалили українську справу ... проти гетьмана, ..., приготоване вже повстання й СС мали бути авангардом цього повстання", - писав

О.Назарук [124]. Далі, за словами Є.Коновальця, В.Винниченко сказав: "Січові Стрільці, хоч уродженці Галичини, були завжди військом Великої України, Що ж торкається допомоги Галичині, то Винниченко сказав, що справжня Україна дасть Галичині далеко більшу поміч, ніж гетьманський уряд". Відповідь Є.Коновальця звелась до того, що "не можу дати ніякої рішальної відповіді, за якою їду до Білої Церкви, куди теж направився др.Назарук" [59, с. 16].

Того ж таки 7 листопада було скликано Стрілецьку раду в складі Є.Коновальця, А.Мельника, Ф.Черника, Р.Сушка, М.Матчака, І.Чмоли, В.Кучабського, а також запрошено старшин, які не були членами ради, М.Загаєвича, М.Бісика, О.Думіна і Ю.Чайківського. Першим, кому надали слово був О.Назарук, який в принципі розумів настрої присутніх, тому, розповівши про військово-політичну ситуацію в Східній Галичині, зокрема у Львові, домовленості з гетьманом і розмову з В.Винниченко, емоційно наголосив, - "Батьки й матері вас проклянуть, якщо не підете на Львів". Завершив виступ словами: "... справившись при допомозі Січових Стрільців із львівськими поляками, галичани цілком певно вирушать тоді проти ... Росії, щоби знищивши її - побудувати українську державу". Після тривалого обговорення Стрілецька рада не підтримала переведення Окремого загону Січових Стрільців до Львова. Лише Р.Сушко підтримав звернення О.Назарука [124; 217, с. 147-149]. Після цього до Львова повернувся В.Шухевич, а О.Назарук таки залишився в Білій Церкві і приєднався до загону.

Характерно, що після поразки Української національної революції в середовищі західноукраїнської національної еліти на фоні теоретичних припущень, як розвивались би революційні події по два боки р. Збруч за інших обставин, рішення Стрілецької ради було оцінено як "зрада". Є.Коновалець у відповідь на ці звинувачення по пунктах розписав причини, які змусили діяти саме так, а не інакше: "1.Перші вістки про переворот у Галичині, передані до Києва телефоном, прийшли майже одночасно з першим повідомленням Січових Стрільців про прийняття рішення Українським національним Союзом підняти повстання проти Гетьмана Скоропадського; 2. Із самого початку формування

січового стрілецтва виховувало Січових Стрільців в тому дусі, що вони є революційним військом, яке має стояти на сторожі української державності, і тому не можна відтягати його від центру тоді, коли ця державність є явно zagrożена; 3.У складі Січових Стрільців знаходиться велика кількість наддніпрянців ... які до справ Великої України відчували більший інтерес, ніж до справ Галичини ... ; 4.Саме становище на Великій Україні є того роду, що з моментом вибуху революції в Центральних державах провал гетьманщини є майже певний, та, що при відсутності в той час Січових Стрільців на Україні цей протигетьманський рух прийняв би московсько-більшовицький характер; 5.Із утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть і тоді, коли галицькі війська відберуть Львів тому, що поміж Польщею й Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе" [59, с. 15-17].

Крім того, ті особи, які походили із західноукраїнських земель і стали засновниками Галицько-Буковинського комітету, Головної ради, формації Січових Стрільців, дещо критично почали ставитись до західноукраїнських політичних сил з огляду на дистанцію, яку вони утримували по відношенню до державотворчих процесів на Наддніпрянщині. У зв'язку з цим питання майбутнього об'єднання всіх українських земель почали пов'язувати з Києвом. Зокрема відображають ці критичні міркування низка статей, які було опубліковано на шпальтах газети "Наша думка". Особливо це стосується статей, - "Що ж галицька Україна добула за час війни?" і "Під віденським соусом". Стосовно першої, то в ній зазначено, - "Обіцянку самостійної України. Обіцянка сповнилась, але не маємо права відібрати тут заслугу тутешнім українцям. Самостійну Україну здобули не галичани, не австрійські війська, а тутешні Українці" [94]. У другій статті мова про досить суб'єктивні погляди національних сил Східної Галичини на державотворчі процеси на Наддніпрянщині: "Колись ми боялись, щоб кордони, що ділили український нарід, не поділили й його духа. До революції розвиток українського народу йшов двома шляхами, незалежно від волі самого народу. ... Довге відрубне життя Галичини й України, брак давніших зв'язків взаємного розуміння робили

своє діло. Галицькі політики зачали добачувати в державній українській політиці тільки ошибки. Невже "Діла" не стати на власного кореспондента на Україні, в Києві, де б він міг черпати відомости з самого жерела?" [95].

Сумнівалася Стрілецька рада і в тому, що оточення гетьмана може виступити поборником ідей соборності. Адже, як вище було зазначено, ці сумніви стали однією з причин активної співпраці Стрілецької ради і Головної ради з УНС. І.Чмола, який був членом Стрілецької ради, перебуваючи в кінці вересня 1918 р. у Львові, на одному із засідань з підготовки повстання зазначив, що розраховувати на значну військову допомогу від Української Держави неварто [128]. Підтверджує це і те, що гетьман та його оточення не наважилось офіційно направити Окремий загін Січових Стрільців до Львова.

У контексті вищесказаного слід згадати, що в ці дні було створено при Головній раді галицький бойовий комітет, який 6 листопада видав звернення "До синів України!" за підписом членів виконавчого комітету ради Д.Левицького, Г.Давида, П.Волосенка та командира загону Січових Стрільців Є.Коновальця. Звернення, яке започаткувало на добровільних засадах мобілізацію до військових загонів для участі в захисті державотворчих процесів на захід від р. Збруч (див. додаток Г). Відповідно до заяви мобілізаційним центром став Михайлівський монастир, а команда Січових Стрільців зобов'язана була формувати та переправляти загони до Східної Галичини [102]. До Львова було відправлено члена Головної ради В.Гриніва для "диригування військ корпусу оборони Східної Галичини, зорганізованого Головною Радою" [80]. Львівська щоденна газета "Діло", слідкуючи за цим 19 листопада 1918 р., повідомляла: "Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців ... зложила там (у Києві - І.Х.) перший військовий відділ цього корпусу - "Загін ім.Гонти", до якого записалось уже немало наших козаків, а першим записався б.голова Одеської Військової Ради хор.П.Вербецький. Організація такого (як в Михайлівському монастирі - І.Х.) комітету в м.Одесі і на Херсонщині доручена Головною Радою б. голові Одеської Військової Ради д-ру Ів.Луценку" [81]. Також досить цікаву інформацію подає В.Кедровський, який в цей час

перебував на Херсонщині, а 14 листопада на заклик організаторів повстання проти гетьмана прибув до Києва. У той же день, зустрівшись з Є.Коновальцем, - як пише В.Кедровський, - "Я звернувся до нього (Коновальця - І.Х.) з проханням негайно післати до Херсону ... своїх людей щоби вони дали вказівки, що робити українським частинам в австрійській армії Коновалець ... вислухав мене і, вказуючи мені на незнайомого мені пана, сказав: - Ті війська підлягають Галицькій Народній Раді, а це її представник, Назарук. Розкажіть йому і хай він пошле туди людей Дізнався я, що ніхто не був посланий до тих військових відділів, що їх обеззброїли німці, й вони здеморалізовані поверталися до Галичини". За оцінкою В.Кедровського, це були суто українські частини, бракувало лише офіцерів. Серед них штурмовий батальйон у кількості 600 вояків, 4 ескадри уланів - 300 шабель, гарматна бригада з 16 польових гармат, важка батарея з двома гарматами, 200 саперів, неповна дивізія кінноти тощо [58, с. 46-47].

Насправді цю ситуацію, пов'язану із Східною Галичиною, досить вдало використав В.Винниченко та М.Шаповал, зокрема вони 8 листопада опублікували в "Новій раді" (див. додаток Д) схоже за змістом звернення від УНС. Процес формування загонів охорони Галичини в Києві спрямували на підкріплення повстанських сил [86].

Отже, західноукраїнське питання, яке торкнулось Окремого загону Січових Стрільців на початку листопада 1918р., не вплинуло на загальний хід підготовки до збройного державного перевороту. Адже саме після того як Стрільська рада 30 жовтня дала згоду взяти участь у перевороті, ініціативна група УНС погодилася перейти до практичних дій в організації повстання. Визнавав це і сам В.Винниченко [144, Ч.3. - с. 90, 107].

Впродовж першої декади листопада 1918 р. після ряду проведених таємних засідань за участі В.Винниченка, М.Шаповала, А.Макаренка, О.Осецького, П.Болбочана, Є.Коновальця, процес підготовки повстання вийшов на завершальний етап, лише залишалось остаточно сформулювати причини та визначити дату.

12 листопада о 20-й годині відбулася зустріч В.Винниченка з німецькими представниками. Генерал Гренер та фон Тіль попередили голову УНС про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. А 13 листопада УНС прийняв постанову, - "Попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії" [295, с. 233]. Також стало відомо, що того ж таки дня П.Скоропадський відмовився на прохання УНС скликати Національний конгрес. Саме це, за визначенням сучасних дослідників, стало поворотним моментом у стосунках гетьманської влади з опозицією і обидві сторони вдалися до швидких та рішучих дій [139, с. 179].

Попри загрозу арештів, о 20-й годині 13 листопада в приміщенні Міністерства шляхів, - за словами В.Винниченка, - "відбулося те історичне засідання (з участю всіх партій, навіть соціалістів-федералістів), яке закінчило добу Гетьманщини на Україні" [144, Ч.3. - с. 108]. Серед присутніх на засіданні були М.Шаповал, В.Винниченко, О.Янко, П.Андрієвський, А.Макаренко, П.Дідушок, М.Кушнір, генерал О.Осецький, полковники Є.Коновалець та А.Мельник і сот.Ю.Чайківський [295, с. 234]. В.Винниченко повідомив про підготоване проти гетьмана повстання. Без обговорення і дебатування цього питання він запропонував представникам політичних партій винести рішення про його початок, обрати спеціальний орган, Директорію, та надати їй повноваження керувати виступом. Рішення про початок повстання не набрало більшості серед присутніх, тобто УНС його не схвалив. Тому було ухвалено розпочати повстання поза УНС. Проте у виборах Директорії взяли участь представники від усіх партій та організацій, до складу якої увійшли В.Винниченко (УСДРП) - голова, С.Петлюра (УСДРП) (перебував під час обрання Директорії в Білій Церкві), О.Андрієвський (УПСС), А.Макаренко (безпартійний, голова профспілки залізничників) та Ф.Швець (УПСР, Селянська Спілка) [139, с. 180]. Саме обрання С.Петлюри, який був відсутній на засіданні і до того ж не брав участі в підготовці повстання оскільки тільки 9 листопада був звільнений з-під арешту, пов'язують з Є.Коновальцем. Вважається, що це було

однією з умов участі формації Січових Стрільців у державному перевороті і забезпечило їм подальший вплив на військові та політичні процеси в державі [209, Т.97. - Кн.. 11. - с. 224].

Наступного дня гетьмана відвідала делегація правих національних організацій: соціалістів-федералістів, хліборобів-демократів та хліборобів-власників. Вони вимагали негайної демократизації кабінету міністрів. Гетьман відповів відмовою, а українська частина Ради міністрів на знак протесту заявила про свою відставку. Насамкінець ця делегація в різкій формі зробила заяву про майбутній збройний виступ і звинуватила гетьмана в можливому кровопролитті. Візит поміркованих діячів поставив крапку в стосунках національної демократії з гетьманом. Після цього П.Скоропадський видав наказ про формування нового кабінету, де всі міністри були прихильниками федерації з Росією [139, с. 181].

Того ж таки 14 листопада 1918 р. гетьман проголосив грамоту, в якій говорилось, що Україна відрікається від державної самостійності, входить у федеративний союз з майбутньою найбільшовицькою Росією та курс на єдиненеподільність. 15 листопада на вулицях Києва з'явилася "Грамота Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України", яка підтверджувала курс П.Скоропадського на федеративний союз з Росією [164, с. 134; 264, с. 101].

Паралельно з цим у Києві 15 листопада по місту було розклеєно відозву Директорії, в якій засуджувались останні рішення глави держави із закликом "До зброї, громадяни, й до порядку". Автором відозви став В.Винниченко [144, Ч.3. - 114]. Майже одночасно в Білій Церкві С.Петлюра видав Універсал, під назвою "Головний Отаман військ України", в якому піддав нищівній критиці гетьманське правління, а також закликав до повстання. Автором цього документу був О.Назарук [250, с. 280; 285, Т.3. - с. 133].

У свою чергу Є.Коновалець, - як він пише, - "Пам'ятного 15 листопада 1918р., після проголошення маніфесту й складення московського кабінету, я пішов ще раз на власну руку до Гетьмана й поставив йому наступні побажання: 1) відкликання маніфесту; 2) скликання національного конгресу, що його

планував Український Національний Союз... ; 3) розформування російських добровольчих дружин; 4) перенесення Січових Стрільців з Білої Церкви до Києва. Зі свого боку обіцяв я Гетьманові, що ще в останньому моменті пороблю старання в Українському Національному Союзі, щоб проєктований ним національний конгрес не виступав проти особи Гетьмана. Гетьман відмовив, розвів руками й сказав, що не в силі вдіяти ... Тоді я заявив, що складаю з себе перед Гетьманом відповідальність за дальший хід подій, бо вважаю становище, яке склалося, суперечним основним ідеям Січового Стрілецтва". Після цього, Є.Коновалець мав зустріч з Д.Донцовим і С.Шеметом, лідером хліборобів-демократів, які також категорично засудили дії гетьмана. Ввечері 15 листопада Є.Коновалець з В.Винниченком виїхав до Білої Церкви [59, с. 20].

Отже, тільки після цих подій Є.Коновалець погодився остаточно підтримати Директорію. Визнав це згодом і П.Скоропадський: "Я до цього часу вважаю, що єдиною причиною такого прийому серед повстанців на перших порах була, як грім серед ясного неба, моя грамота про федерацію, коли б її не було, я переконаний, що січовики із-за соціальних питань не пішли б проти мене, та й чимало українських партій не зрушилось б з місця" [65, с. 305].

Підтверджує зустріч Є.Коновальця з гетьманом у своїх спогадах В.Кедровський (однак не 15, а 14 листопада). Після зустрічі Є.Коновалець прийшов до Українського клубу і повідомив, "... що від гетьмана нічого не добився і що мені треба сьогодні ж ввечері виїхати до Білої Церкви", а 15 листопада в Білій Церкві мав телефонну розмову з П.Скоропадським, який наказав, - "... щоби ми припинили приготування до завантаження у вагони, поки не буде нового розпорядження. - Я (Є.Коновалець - І.Х.) сказав, що приготування не припиню, й вирушу не в Галичину, а до Києва" [58, Т.96. - Кн. 5. - с. 43, Кн. - 6. - с. 131-132].

Загалом на 15 листопада в Білій Церкві перебував весь склад Директорії, окрім А.Макаренка, та Оперативний штаб на чолі з О.Осецьким, до якого також увійшли В.Тютюнник, як начальник оперативного управління, В.Кедровський - адміністративного управління та Є.Коновалець - командувач фронту.

Зауважимо, що до складу штабу, повна назва якого "Головний оперативний штаб військово-Революційного комітету", також увійшли: голова УНС В.Винниченко, А.Макаренко, командир Запорізького полку полковник П.Болбочан, начальник охорони шляхів Козятинського району В.Оскілко, ряд офіцерів Чорноморського коша, штаб якого дислокувався у Бердичеві [261, с. 83].

Увесь день пройшов у підготовці захоплення Білої Церкви, щоб відповідно до стратегічного плану О.Осецького проголосити початок повстання, і, опираючись на Січових Стрільців, почати формувати та озброювати повстанські загони. При тому, що план команди Окремого загону Січових Стрільців про наступ на Київ відразу не був підтриманий [208, Ч.1. - с. 7-8]. Підсумував цей день наказ Головнокомандуючого українських військ О.Осецького про початок повстання 16 листопада. Наказом передбачалось: "Січовим стрільцям, одній сотні зайняти станцію Фастів о 22 годині 16 листопада, а рештою обеззброїти ворожий нам елемент м. Білої Церкви і оголосити загальну мобілізацію Васильківського і Київського повіту, з яких почати формувати полки" [3, арк. 5 зв.]. Наказ також передбачав одночасно підняти повстання і в Києві.

Зауважимо, що на цьому етапі прийшлося вступити в переговори з командуванням переважаючих німецьких сил, які стояли залогою в Білій Церкві. Перша делегація від Оперативного штабу в складі А.Мельника і хор. В.Чорнія прибула після обіду до місця розташування команди німецької залози. Було поставлено завдання поінформувати, що повстання, яке розпочне загін Січових Стрільців у Білій Церкві, не буде спрямоване проти них до тих пір, доки вони будуть зберігати нейтралітет.

Однак, не отримавши запевнень від німецької сторони про нейтралітет, увечері того ж таки 15 листопада штаб направив другу делегацію. На цей раз у складі Р.Сушка і В.Чорнія. Предметом переговорів стало питання нейтралітету. В результаті після тривалих переговорів з начальником німецької залози і членами Військової жовнірської ради останні в усній формі запевнили про неутручання. В ніч з 15 на 16 листопада до німецького командування прибула

третя делегація, представлена О.Назаруком, Р.Сушком і В.Кучабським, яка остаточно на рівні Білої Церкви усно узгодила нейтралітет німецької залоги [209, Т.97. - Кн. 12. - с. 317].

Зранку 16 листопада всьому, вишикуваному на плацу, особовому складу Окремого загону Січових Стрільців було зачитано останні рішення гетьмана П.Скоропадського. Після чого оголошено, що формація переходить у розпорядження Директорії. В обід 1-ша сотня І.Рогульського вийшла на вулиці Білої Церкви і без особливих труднощів до вечора встановила повний контроль у місті, проголосивши владу Української Народної Республіки. Виконуючи наказ Оперативного штабу, 2-га сотня О.Думіна під загальним командуванням курінного Р.Сушка, маючи в своєму розпорядженні кілька кулеметів і одну гармату, під вечір 16 листопада вирушила до Фастова. Не вступаючи в збройне протистояння, ще 16 листопада ця група захопила станцію Фастів. Закріпившись на станції, стрільці стали очікувати результатів чергових переговорів Директорії з Київською радою німецьких солдатів, які розпочались в Білій Церкві. Директорію представляли В.Винниченко, С.Петлюра і О.Назарук [209, Т.97. - Кн. 12. - с. 317-318; 217, с. 153]. Приблизно о 3-4 год ночі 17 листопада переговори завершилися підписанням угоди в двох примірниках, відповідно до якої, - за словами О.Назарука, - "Німці зобов'язуються заховати нейтральність в нашій боротьбі проти гетьманського уряду, а ми зобов'язуємось не нападати на них і вивезти їх з України якнайскорше. Ні одного з тих договорів німці не додержали" [125]. Забігаючи наперед, зауважимо, що за час дотримання німецькою стороною цієї угоди, Окремий загін Січових Стрільців оперативно здобув основні перемоги на стратегічному напрямку Біла Церква - Фастів - Київ.

Після досягнення порозуміння з німецьким командуванням, до Фастова виїхала 3-тя сотня М.Загаєвича і гарматна батарея Р.Дашкевича під загальним командуванням Ф.Черника. Також до кінця дня в супроводі 1-ї сотні І.Рогульського та 4-ї сотні, якою замість В.Кучабського командував М.Маренін, до Фастова прибуло командування Окремого загону Січових Стрільців,

Оперативний штаб і Директорія. У Білій Церкві залишилася група постачання і кіш на чолі з А.Домарадським та заступником М.Бісіком, яким було доручено формувати військові загони з повстанців [167, с. 89; 208, Ч. 2. - с. 11].

Паралельно в Києві розпочалася мобілізація військових сил для придушення повстання, до складу яких увійшли російські офіцерські частини і Сердюцька дивізія. Зранку 18 листопада ці сили прибули на станцію Васильків, щоб розпочати наступ на Фастів. Бойовий стан цих сил хоч і не відповідав прогнозам команди, адже тільки офіцерів передбачали відправити до 9 тис, але значно переважав сили Окремого загону Січових Стрільців. Зокрема на станцію Васильків прибуло 600-800 офіцерів, приблизно 1000 сердюків, дві сотні кінноти, один бронепоїзд тощо [156, с. 38].

Водночас П.Скоропадський 18 листопада видав наказ, за яким головнокомандувачем військ Української Держави ставав генерал Келлер, а "Уся територія України оголошується театром військових дій й тому всі цивільні влади України підлягають Генералу Графу Келлеру" [2, арк. 8]. Безпосередньо командувати силами на оперативній лінії Київ-Васильків-Фастів було доручено князеві Святополку-Мірському.

У Фастові оперативні дії противника, на відрізку Київ-Васильків, командування загону Січових Стрільців сприйняло без особливої настороги. І в ніч з 17 на 18 листопада на станцію Мотовилівка прибули стрілецькі сили в складі 3-ї сотні М.Загаєвича - приблизно 120 стрільців, 3-ї чоти Р.Харамбури із 2-ї сотні О.Думіна, одної гармати і чотирьох кулеметів. Після певних обговорень, наданої розвідкою, оперативної інформації про розташування і бойовий дух гетьманських сил було розроблено план наступу на станцію Васильків. Цим планом передбачалося вздовж залізничної колії, що проходила через ліс, по правий бік скерувати дві чоти з кулеметом під командуванням М.Загаєвича в напрямку хутора Хлібча і півтори чоти В.Стефанишина з кулеметом - ліворуч залізничного шляху, в напрямі села Плісецьке, а далі, через поле, - до станції Васильків. Посередині поїздом на чолі з Ф.Черником - чота Р.Харамбури, півчоти 3-ї сотні М.Загаєвича, два кулемети та гармата під

командуванням Р.Дашкевича. Два цих крила повинні були орієнтуватись на поїзд, як центр бойового наступу. Перед наступом в розвідку планувалося направити гарматну кінноту.

О 8-й год ранку 18 листопада 1918 р. частини, дотримуючись плану оперативних дій, вирушили з Мотовилівки. А вже близько 9-год розпочався бій. Із стратегічної і тактичної точки зору група В.Стефанишина опинилась у кращій ситуації, оскільки, перебуваючи в лісопосадці, вона проводила бойові дії з гетьманськими силами, які розташовувалися на відкритому просторі - в полі. Група М.Загаєвича зіткнулась із ворожими силами в лісі, що значно ускладнило бойову ситуацію. Особливо це було пов'язано з тим, що при загальному співвідношення сил на 9 год. приблизно становила 1:9 не на користь стрільців. До прибуття підмоги стрільцям вдалось втримати позиції ціною М.Загаєвича, Ф.Черника, 17 стрільців та 20 ранених.

Стосовно інших стрілецьких частини, то вони з Фастова на станцію Мотовилівка прибули близько 10 год. Це був ешелон Р.Сушка, у складі 2-ї сотні О.Думіна, одної гармати О.Пилькевича і 4 кулеметів. Через деякий час під'їхав 3-й ешелон із стрілецьким штабом, 1-ю сотнею І.Рогульського, 4-ю сотнею М.Мареніна, гарматою і 3-ма кулеметами. Начальник штабу Окремого загону Січових Стрільців А.Мельник відразу вислав на ліве крило дві чоти 2-ї сотні під командуванням О.Думіна, а поїзд з гарматою, чотирма кулеметами і чоту Є.Зиблікевича 2-ї сотні окремого загону, на чолі з Р.Сушком, на лінію наступу. На праве крило було скеровано сотню І.Рогульського і артилеристів під командою М.Кураха. В запасі залишалася сотня М.Мареніна.

При допомозі цих сил стрільці перейшли в наступ і близько 15 год. 18 листопада здобути перемогу. Загалом у бою взяло участь, за підрахунками учасників, приблизно 500 стрільців, залучивши 12 кулеметів, 4 гармати і 2 ешелони. Загін Січових стрільців втратив двох старшин - Ф.Черника і М.Загаєвича, 17 стрільців, з них М.Вітика, П.Шлюсара, С.Лабіду та інших. Урядові сили втратили приблизно 600 чоловік, в основному російських офіцерів

[167, с. 90-104; 217, с. 159-171; 252, с. 257-261]. Крім того, на бік повсталих перейшла значна частина солдатів Сердюцької дивізії.

Розгром гетьманських військових сил під Мотовилівкою за 30 км від Києва, був досягнений за рахунок високого рівня національної відповідальності, самопожертви і, звичайно, належного рівня бойової готовності; перевершив усі сподівання і плани як Оперативного штабу, так і команди загону Січових Стрільців. У зв'язку з цим того ж таки дня в Мотовилівці було проведено оперативну нараду за участі С.Петлюри, Є.Коновальця, А.Мельника, Р.Дашкевича та інших, після якої вирішили розпачи облогу столиці. Паралельно стрілецькі сили, продовжуючи переможний хід на чолі з командиром південного бойового відрізка Р.Сушком, зайняли станцію Васильків, з якої і розпочалася більш широким фронтом облога Києва.

19 листопада по залізничній колії на відрізку Васильків - Київ розпочався наступ на станцію Боярка. Після обіду стрілецькими силами під командуванням І.Рогульського та І.Андруха без бойових дій було здобуто Боярку. А вже 20 листопада сюди прибула решта стрілецьких ешелонів разом із штабом загону [167, с. 104; 217, с. 177].

20 листопада 1918 р. до повсталих приєдналися Чорноморський кіш під командуванням Поліщука, який до того розташовувався в Бердичеві, Лубенський кінний полк під командуванням сотника Ю.Отмарштайна, який, крім того, був і начальником штабу сил князя Святослава-Мірського. Одночасно на Лівобережній Україні розпочав повстання Запорізький полк П.Болбочана [66, с. 5; 156, с. 38].

З Боярки 20 листопада Р.Сушко спрямував наступ на станцію Жуляни, на підступах до якої зустрів сильний опір з боку гетьманських сил. Станцію вдалося взяти, а село Жуляни - ні. Наступним населеним пунктом, куди увійшли стрільці після бойових дій, стало село Юріївка. 23 листопада наступ на Київ було припинено і наказано закріпитись на лінії Феофанівський Монастир - Гатне - Крюківщина - станція Жуляни, а Чорноморському кошу - на схід від станції Жуляни. Причиною таких дій з боку командування став сильний опір

ворожих сил. Тому вирішено було, залучивши повстанські групи, реорганізувати та перегрупувати основні сили. Тим часом противник закріпився на лінії Голосіївський Монастир - Красний Трактир - село Жуляни - Борщагівка - Святошин [60, Т.95. - Кн. 2. - с. 245; 217, с. 179].

25 листопада на залізничному шляху Святошин-Боярка Чорноморський кіш обстріляв німецьку частину, що призвело 26 і 27 листопада до позиційних боїв з німецькими частинами і значних втрат. У зв'язку з цим з 29 на 30 листопада між двома сторонами розпочалися переговори. З боку українських військ у переговорах взяли участь Є.Коновалець, полковник Осмоловський, О.Назарук, залізничний комісар Вірко, В.Чорний, як ад'ютант Є.Коновальця, та ще був ад'ютант Осмоловського. Перед тим делегати у Святошині, де планувалась зустріч, були заарештовані відділом Святослава-Мірського і доставлені на Пост-Волинський, де вони пробули до обіду наступного дня. "Пізніше, - довідалися ми, - згадував Є.Коновалець, - що тодішній командуючий гетьманськими частинами генерал Долгоруков видав був наказ нас всіх розстріляти, та що врятувала тільки рішуча постава німців, які загрозили виступом проти Гетьмана". "Після звільнення - продовжував Є.Коновалець, - Німецька ескорта, вислана з Києва, перевезла нас до головного німецького командування в Ліпки, де ми з представниками німців переговорювали про умови здачі Києва" [59, с. 21]. Крім того, німецьке командування відповідно до ситуації, що склалась, поставило вимогу: на період виведення німецьких військ з України українським військам відійти на 25 км від зайнятих позицій. Українська сторона, не маючи наміру загострювати ситуацію, прийняла цю вимогу. Тому до початку другої декади грудня 1918р. було припинено наступ на Київ, а штаб Окремого загону Січових Стрільців, який проводив оперативні дії, переїхав з Боярки до Фастова.

Цей час командування військ Української Народної Республіки і, зокрема, загону Січових Стрільців використало для реорганізації та перегруповання сил, особливо зважаючи на значний потік повстанських сил. Центром організації повсталих селян стала Біла Церква. Саме кіш Окремого загону Січових Стрільців під командуванням А.Домарадського, який після початку повстання

залишився у місті, досить динамічно почав формувати піхотні сотні по 200-250 вояків і відправляти до Фастова. Тут відділ стрілецького постачання їх озброював і відряджав на станцію Боярка. Зокрема, на 8 грудня в Білій Церкві харчовий стан дорівнював 13429 особам, а бойовий - 5588 [25, арк. 1]. Однак в цьому документі не вказана кількість, яку вже було відправлено на фронт.

У результаті, ще 28 листопада Окремий загін Січових Стрільців було реорганізовано в І-шу дивізію Січових Стрільців у складі двох піших полків [148, с. 524; 166, с. 48]. Також до рівня дивізії прирівняли Чорноморський кіш і Дніпровський курінь.

Крім того, з фронту до Боярки був відкликаний Р.Дашкевич, якого А.Мельник призначив командувачем артилерії задіяної при наступі на Київ, і розпорядився почати формування гарматної бригади із сил, які постійно прибували [166, с. 110; 217, с. 180-181]. Р.Дашкевичу вдалось сформувати 6-ть гарматних батарей з однією важкою шестидюймовою гаубицею.

3 грудня на основі цих 3-х дивізій наказом Головного Отамана Українських Республіканських Військ С.Петлюри було сформовано Осадний Корпус, яким тимчасово командував Є.Коновалець [3, арк. 6]. А вже 8 грудня Є.Коновальця черговим наказом було призначено постійним командувачем Осадного Корпусу в складі: Дніпровської дивізії, І-ої дивізії Січових Стрільців, Чорноморської дивізії, 8-ої пішої Дивізії, Фастівської залоги (3 курені), Білоцерківської та Уманської резервних бригад, Білоцерківської окремої бригади, 2-го Дніпровського резервного полку, запасного коша січових стрільців, Окремого запасного куреня січових стрільців, Ходорківського куреня, а також всіх резервних і охоронних частин, які розміщувались на території оперативних дій Осадного Корпусу [3, арк. 8]. Начальником штабу, який розташовувався у Фастові, був призначений А.Мельник [63, с. 51; 166, с. 49]. Чисельність корпусу становила приблизно 50 тис. вояків і 48 гармат.

Таким чином, на першу декаду грудня 1918 р. на основі Окремого загону Січових Стрільців було сформовано: І-шу дивізію Січових Стрільців, Запасний кіш Січових Стрільців і Окремий курінь Січових Стрільців. Зокрема, у склад

дивізії під командуванням Р.Сушка входило близько 5 тис стрільців, поділених на два піхотні полки, кулеметний відділ, гарматну бригаду Р.Дашкевича, кінну дивізію Ф.Бориса та відділ постачання І.Даньківа [148, с. 525; 173, с. 63; 217, с. 194]. Загальна чисельність цих сил дорівнювала приблизно 11 тис. стрільців.

Характерно, що тим самим наказом від 8 грудня Осадний корпус було переведено в стан бойової готовності [3, арк. 8 зв.]. Єдиною перепорою залишались німецькі війська, з представниками яких і саме з приводу відновлення наступу на Київ, 12 грудня в Козятині зустрілися генерал О.Греков та член Стрілецької ради О.Назарук. Результатом зустрічі стало укладення договору, відповідно до якого, - за словами О.Назарука: "... німці здавали нам столицю ..." [63, с. 75-76]. З 12 на 13 грудня Осадний корпус силами чотирьох дивізій, чисельність яких складала приблизно 20 тис. вояків, розпочав наступ. Впродовж дня частини корпусу підійшли на позиції, які займали до 29 листопада. Вже зранку 14 грудня Осадний Корпус розпочав загальний наступ на Київ, а ввечері в результаті вдало проведених оперативних дій, Дніпровська дивізія та І-ша дивізія Січових Стрільців увійшли в столицю. На ранок 15 грудня сили І-ї дивізії Січових Стрільців повністю контролювали ситуацію в місті, зосередивши основну увагу на забезпеченні громадського порядку [217, с. 197].

Вдень 15 грудня до Києва урочисто в'їхали 27-річні полковники, командир Осадного Корпусу Є.Коновалець і начальник штабу А.Мельник, та закріпили республіканський лад в Україні. За визначенням В.Винниченка, "З моменту вступу в Київ Республіканської Армії, вся повнота адміністративної та військової влади перейшла до отамана Осадного Корпусу Коновальця" [144, с. 193]. Власне офіційно її було само затверджено наказом від 16 грудня: "До приходу Головного Командування і Директорії УНР вся повнота влади по місту Києву і його околицях належить мені Командиру Осадного Корпусу" [103]. Після приїзду Директорії 19 грудня до Києва військова нарада вирішила: "Не дивлячись на те, що Директорія вже прибула до Києва, влада тимчасово залишилась в руках полковника Коновальця" [111].

Атмосферу успіху, яка панувала в той час у стрілецькому середовищі, через рік передав О.Назарук: "Тепер розумів я також ухвалу Стрілецької Ради в Білій Церкві не йти на Львів. То були дні і ночі, п'яні чудовою мрією великодержавності української нації" [126].

Дещо випереджаючи хід подій, зауважимо, що шість тижнів, впродовж яких владу в Україні фактично представляла команда Осадного Корпусу, за визначенням Є.Коновальця, - "Це був найприкріший період з усієї історії Січових Стрільців, - період, про який Січові Стрільці не можуть спокійно думати. В оцей саме період вклали вони найбільше праці й енергії, а досягнули саме найменше успіхів" [59, с. 22]. Так само В.Кучабський в дослідженні від 1920р. писав, що "із здобуттям Києва кінчився третій і найбільш геройський період історії Січових Стрільців" [141, с. 29].

Вважаємо за необхідне звернути увагу на переговори між Директорією і ЗУНР, які відбулись 1 грудня у Фастові, за результатами яких було підписано перший не тільки міждержавний, але і взагалі від початку Української національної революції, договір про Злуку українських земель у єдиний державний організм. Зокрема, з боку Директорії взяли участь всі її члени, а з боку ЗУНР, як розглядається в історіографії, - міністр внутрішніх справ Л.Цегельський і Д.Левицький [231, с. 297; 237, с.66]. І саме особа Д.Левицького вимагає певних уточнень, адже він не представляв Української Національної Ради і Державного Секретаріату ЗУНР, а був членом президії та навіть очолював Головну раду галицьких, буковинських і угорських українців у Києві. Л.Цегельський у своїх спогадах пише, що познайомився з Д.Левицьким на одному із засідань УНС у середині вересня, коли він був секретарем. Вдруге з ним зустрівся на початку другої декади листопада 1918 р. під час евакуації українських державних інституцій зі Львова біля станції Красне, і звідти поїхали до Фастова [67, с. 103-105, 128-132; 269, с. 317]. Нам не вдалося з'ясувати, хто ініціював поїздку Д.Левицького до Львова. Однак, зважаючи на фактичну однорідність Головної ради з Стрілецькою, можна припускати, що важливу роль відіграла саме Стрілецька рада.

Отже, підводячи підсумок цієї частини дослідження, зазначимо, що на час проведення в Україні державного перевороту гвардія УНР - I-й полк Січових Стрільців під командуванням Є.Коновальця була не тільки дисциплінованою, боєздатною та національно свідомою військовою одиницею, але і самодостатньою військовою силою. Головна рада та газета "Наша думка" перебували у сфері безпосереднього впливу стрілецького полку. Тому після державного перевороту члени Стрільцької ради розпочали пошук морального та політичного компромісу для подальшої участі в державотворчих процесах. Для цього було збережено в організованому і дієвому стані значну частину полку, а свою діяльність члени Стрільцької ради легалізували через Головну раду, яку очолив Є.Коновалець.

Помітним стало те, що заслуги Січових Стрільців в утвердженні української державності за Центральної Ради офіційно було визнано владою гетьмана П.Скоропадського.

У цьому контексті стрілецтво стало в центрі уваги як опозиційних, так і проукраїнських владних сил, які з формацією пов'язували своє політичне майбутнє. Зокрема, проукраїнське оточення гетьмана П.Скоропадського розглядало формацію Січових Стрільців як протипагу до російських монархічних сил. У ході переговорів відбулось декілька зустрічей з гетьманом П.Скоропадським, який 23 серпня 1918 р. видав наказ про відновлення в місті Біла Церква формації під назвою Окремий загін Січових Стрільців. Проте надати загонові статус, який був за Центральної Ради і перевести його до Києва, гетьман не наважився. Паралельно Є.Коновалець, таємно співпрацює з лідерами опозиційного блоку українських громадсько-політичних сил лівого спрямування, які, акцентуючи на порушенні гетьманським урядом національних та соціальних питань, з вересня 1918 р. почали схилити його до участі в повстанні проти гетьмана.

Балансуючи між цими двома сторонами, 14 листопада, після видання П.Скоропадським федеративної грамоти про союз з небільшовицькою Росією, Є.Коновалець, виходячи з позиції захисту державності, остаточно погодився

підтримати антигетьманське повстання, хоча, до останнього намагався цього уникнути. З 15 на 16 листопада з Білої Церкви силами Окремого загону Січових Стрільців розпочалось повстання. Воно завершилось тим, що 15 грудня окремі частини багатотисячного Осадного Корпусу під командуванням Є.Коновальця і начальника штабу А.Мельника ввійшли в Київ. На етапі розгортання повстання та здобуття загальної перемоги визначальними стали: переможна битва під Мотовилівкою, нейтралітет німецьких військ та об'єднання повстанських груп і окремих військових частин в організоване військове багатотисячне з'єднання.

Впродовж літа-осені 1918 р. найактивніша частина західноукраїнської спільноти Києва виступила з критикою на адресу національних сил Східної Галичини, які утримували дистанцію від державотворчих процесів на Наддніпрянщині. В цьому контексті питання майбутнього об'єднання всіх українських земель остаточно пов'язували з Києвом. У першій декаді листопада 1918 р., з огляду на потребу в захисті державного суверенітету Української Держави, це стало однією з причин відмови в передислокації Окремого загону Січових Стрільців до Львова.

РОЗДІЛ 4. Політичний та бойовий шлях Січових Стрільців в період Директорії УНР

Вступивши 15 грудня 1918 р. до Києва, командувач Осадного Корпусу Є.Коновалець, начальник штабу А.Мельник, їх найближче оточення та інші державотворчі сили поступово стали заручниками складної військово-політичної ситуації, яка без винятку в своїй основі була пов'язана з попередньою діяльністю Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, нової-старої політичної еліти, геополітичних перетворень після завершення Першої світової війни, в контексті яких країни - переможці розглядали Україну не суб'єктом, а об'єктом цих перетворень тощо. Іншими словами, вони стали заручниками Другої більшовицько-української війни, Українсько-польської війни на території Західноукраїнської Народної Республіки, присутності білогвардійських військ і окупаційних сил Антанти в районі Одеси, Миколаєва, Херсона, невизначеної позиції Румунії, міжнародної ізоляції тощо. Одночасно почала поглиблюватись і внутрішньо-політична криза щодо питань форми державного правління та зовнішньо-політичних пріоритетів.

На цьому тлі Є.Коновалець 16 грудня 1918 р. офіційно зосередив у своїх руках усю повноту військової та адміністративної влади в столиці. Це дало змогу впливати на державотворчий процес відповідно до військово-політичної ситуації та ідеологічних переконань. Разом з тим, базові документи, які з однієї сторони визначали характер діяльності команди корпусу та січового стрілецтва, як безпосередніх їх виконавців, а з іншого реальну ситуацію в Києві й Україні, було видано 15 грудня. Зокрема це наказ, яким на підставі інструкції і уповноважень Директорії з першої години 16 грудня Київ оголошувався в стані облоги. В столиці було заборонено мітинги та зібрання без дозволу командувача корпусу, продаж спиртних напоїв, після 21 год 30 хв. роботу театрів, кіно, їдалень, після 22 год перебувати мешканцям на вулицях, а приватним особам носити і тримати в помешканнях зброю. Крім того, наказ закликав населення до

20 грудня здати зброю патрулям та сповіщав, що арешти і обшуки можуть здійснюватися тільки за наявності ордеру. Окремим наказом Є.Коновалець створив комісію для попереднього розслідування всіх арештів і для ведення справ арештованих у складі "голови Генерального Значкового Колодія і членів комісії полковника Аркаса і одного представника від самоврядування". Керуючись вказівкою Директорії, було наказано "всім служачим зазначених інституцій з'явитись до праці 16 грудня, в час, установлений для цього" [110].

17 грудня, в доповнення до цих наказів по Осадному Корпусу, було видано ще ряд розпоряджень. Зокрема наказ про те, що всі військові та цивільні суб'єкти підлягають військово-польовому суду в таких випадках, як: убивства, розбої, крадіжки, підпали, зґвалтування, збройні напади тощо; невиконання обов'язкових постанов, виданих військовою владою після 14 грудня. Мірою покарання за злочини відповідно до ступеня важкості була кара смерті, каторги, тюрми від 6 місяців до 2 років, або грошовий штраф від 50 до 5 тисяч карбованців. Для розслідування адміністративних та кримінальних справ прокурорів розпорядженням начальника головного військового юридичного управління було дозволено призначати [104]. Чергова відозва до населення закликала здавати добровільно зброю, а наказом №9 підрозділи, які безпосередньо були задіяні в наведенні правопорядку, розпочали збір зброї. Наказом № 11 оголошено про початок реєстрації відповідно до закону про українське громадянство, а наказ № 12 відмінив усі розпорядження колишніх головнокомандувачів - графа Келлера і князя Долгорукова. Досить змістовним був наказ № 10, яким Є.Коновалець показав позицію командування Осадного Корпусу: "... Ми завжди боролися за те, щоб встановить лад та спокій у своїй країні, оберігаючи в ній недоторканність особи, незалежно від національності, віри й їх переконань. Тепер, коли ми вступили в столицю України, Київ, усі побачили, що ми дійсно маємо організоване народне військо, спираючись на яке, влада може дати дійсний спокій Україні і захистити її від небезпеки..." [104].

На додаток, з 18 грудня 1918 р. військово-адміністративний апарат корпусу встановлював контроль за дотриманням максимально допустимих цін, а покарання за їх недотримання переходило до провадження військово-польового суду [111].

Щоправда, 17 грудня було повідомлено про частковий перерозподіл владних функцій між командуванням корпусу, Радою комісарів (урядом - І.Х.) та комендатурою м. Києва. Так, Раду комісарів було створено на основі сформованого у Вінниці за участі Директорії Українського революційного комітету, очолюваного В.Чехівським. Є.Коновалець та А.Мельник затвердили склад ради чисельністю 18 комісарів під керівництвом В.Чехівського, який офіційно заявив, що військова влада зосереджується в руках командування Осадного Корпусу, політична - Ради комісарів, а Український революційний комітет розпускається [104].

Стосовно комендатури м. Києва, то після проведених за наказом Є.Коновальця кадрових змін, новим комендантом було призначено полковника М.Чехівського, а начальником штабу - одного з чільних лідерів стрілецької формації В.Дідушка, який уже займав цю посаду в березні-квітні 1918 р. [154, с. 86]. У розпорядження комендатури переходило усе військове майно Києва, а з 18 грудня вона приступили до формування народної міліції [104]. Саме січові стрільці були залучені до становлення народної міліції, паралельно продовжуючи нести варту на вулицях міста і в місцях зі складною оперативною обстановкою, виїжджати на місця вчинення злочинів, затримування підозрюваних тощо [173, с. 83].

Не обійшлося у ці перші дні й без гучних арештів. Так, 18 грудня представники Січових Стрільців зарештували колишніх міністрів Української Держави (С.Гербеля, В.Рейнбота, А.Ржепецького та інших) та київського митрополита Антонія, яких звинуватили в державній зраді. Дещо пізніше заарештували єпископа Євлогія та кількох православних священиків. Ці події справили вкрай негативне враження на українське суспільство [173, с. 87]. Інформаційне бюро при Директорії змушене було дати офіційне пояснення про

причини їх арешту, у якому йшлося, про те, що "... арешт митрополита Антонія та архієпископа Євлогія позбавлений всякого церковного ґрунту, ... а виключно за політичну діяльність. Їх відвезено до Галичини, де вони знаходяться в монастирі під домашнім арештом" [107]. Своєю чергою Д.Донцов, "шиї, якого, домагались ес-ери...", вважав, що арешти такого характеру не були ініціативою команди корпусу, а саме йому допоміг "у цій халепі полковник Є.Коновалець" [53, с. 126].

Після приїзду Директорії 19 грудня 1918 р. з Вінниці до Києва в повному складі, рішенням військової наради було збережено всі повноваження Є.Коновальця, але з уточненням, як тимчасові [111; 59, с. 27].

Однак закладену протягом цих декількох днів своєрідну правову базу для стабілізації суспільно-політичної ситуації в столиці, викликаній антигетьманським повстанням та становлення державної влади УНР, необхідно було розширювати. Адже ситуацію різко почало змінювати розгортання Другої більшовицько-української війни, джерелом якої стала наступальна більшовицька пропаганда. При низькому рівні національної свідомості, політичної культури пропаганда дезорганізувала суспільні маси та несла реальну загрозу для УНР.

Власне, війна фактично розпочалась після того, як Рада народних комісарів радянської Росії ще 11 листопада 1918 р. видала директиву, що зобов'язувала у десятиденний строк підготувати війська для "допомоги робітникам і селянам України". 13 листопада Всеросійський центральний виконавчий комітет скасував формальні обмеження - Брестський мирний договір. Внаслідок цього 17 листопада за рішенням ЦК РКП(б) і Ради народних комісарів було створено Українську революційну військову раду групи військ курського напрямку в складі В.Антонова-Овсієнка, В.Затонського і Й.Сталіна, яка розробила "воєнно-стратегічний план визволення України" і розпочала укомплектування фронту військами та відправлення пропагандистських груп на Україну. Починаючи з останньої декади листопада, більшовицькі частини почали розташовуватись вздовж нейтральної зони Чернігівської та Харківської губерній, періодично

здійснюючи напади. А 19 грудня 1918 р. без офіційного оголошення війни більшовики розпочали відкритий наступ на УНР двома напрямками: І-ша дивізія з району Стародуба, північної Чернігівщини почала просуватись на Чернігів і Київ, а ІІ-га дивізія - з півдня Курської губернії - на Харків.

На цьому тлі, в контексті адміністративної і правоохоронної діяльності, командування Осадного Корпусу увагу зосередило і на боротьбі з антидержавною пропагандою та провокаціями, в основному, шляхом вимушених заборон, обмежень, цензури, жорстких заходів покарань відповідно до обставин.

Були спроби боротись і шляхом пропагування національно-державницьких ідей. Зокрема, під час формування уряду Стрілецька рада претендувала тільки на створене вперше Міністерство преси і пропаганди, яке за згодою В.Винниченка очолив член Стрілецької ради О.Назарук [63, с. 86-87; 298, с. 11]. Офіційно міністерство розпочало роботу 30 грудня після видання "Декрету про утворення Управління преси та інформації" за підписом голови Директорії В.Винниченка, в якому вказано, що "Керуючий Управлінням користується правами Міністра і має вирішальний голос у Кабінеті Міністрів в тих справах, які торкаються його відомства". Найголовніше, що перед цим управлінням, прирівняним до міністерства, було поставлено завдання "... освідомлять широкі народні маси на Україні про самостійницько-державні інтереси Української Народної Республіки, як також заступати ці інтереси перед громадською думкою за кордоном". У структуру даного міністерства увійшли: Українське телеграфне агентство, Бюро преси (Державний Вісник, Відділ внутрішньої преси, Відділ закордонної преси), Центральне інформаційне бюро, Інформаційне бюро армії, Державна друкарня, Центральне управління у справах друку тощо [1, арк. 1]. Зауважимо, що в газеті "Нова рада" від 2 січня 1919 р. повідомлялося про утворення саме Міністерства преси і пропаганди, міністром якого призначено О.Назарука [106].

Однак, як пише О.Назарук, який "здавав собі справу, з того, що там, де твориться не тільки велика держава, але й велика нація, мій пост належить до

найважливіших, мене в моїй праці оточував страшний хаос. Спосіб їх думання був зовсім інакший, чим мій". Навіть при тому, що "бюджет дуже був великий ... преса, книги, агітаційні матеріали не доходили ні до селянина ні до солдата Річ була ясна, що хтось або продавав наші видання на масло, або з партійних причин одні другим не допускали друкованого слова ..." [63, с. 87-88, 93].

У характерному для галичан національно-радикальному дусі командування Осадного Корпусу, розпочало українізацію Києва, видавши 31 грудня наказ № 47, який зобов'язав впродовж трьох днів зняти в Києві всі російські вивіски і до 18 січня "замість знятих російських написів, вивісити написи на українській мові. Написи мають бути зроблено грамотно" [106]. Згодом цей термін було продовжено до 26 січня 1919 р. [108; 120].

Вкрай критично відреагував на цей наказ С.Єфремов у своїй статті "Одна дрібниця і один трюїзм", яку подав 5 січня 1919 р. до друку в газету "Нова Рада". "Ворог напевно тріумфує, - писав публіцист, - поки що по закутках. А мені - мені гнітюче й боляче на душі, червона краска лице заливає, сором очі випікає, що доводиться в такий час говорити про вивіски" [152, с. 339]. Своєю чергою О.Назарук, який не допустив статтю до друку, писав, що "рішучо не можливо допустити осмішування команди Січових Стрільців тим більше, що вона мала в Києві реальну силу", - і разом з тим, - "на мою думку зовсім слухний і потрібний (наказ - І.Х.), щоб усі російські надписи в цілім Києві замінити українськими" [127]. Більш за все ініціатором цього наказу був саме О.Назарук, з огляду на XII статтю його інструкції для легіону УСС (див. додаток В).

У цьому контексті звернемо увагу й на наказ № 40 від 21 січня 1919 р., який зобов'язав у рамках армії проводити листування тільки українською мовою [118].

Слід згадати, що першим рішучим кроком у боротьбі з антидержавною пропагандою став наказ № 21 від 22 грудня 1918 р., яким було "заборонено усяку агітацію проти існуючого державного устрою Української Народної

Республіки, її самостійності, прав Директорії і законів, установ і розпоряджень, або законних розпоряджень підлеглої Українському урядові влади. В додаток до цього оповіщаю ..., що всі агітатори, котрі з метою ворожої агітації будуть з'являтися в касарні, таборах та інших місцях розташування військ, негайно будуть розстріляні без слідства і суду на місці злочину" [113]. А з 26 грудня діяла заборона на проведення мітингів, з'їздів, зібрань, друкування та розповсюдження агітаційного матеріалу в Києві та околицях без попереднього узгодження з політичним відділом штабу Осадного Корпусу [105; 113].

Вже 27 грудня цього ж року наказом № 39 редакції всіх періодичних видань Києва було зобов'язано пройти перереєстрацію в управлінні у "справах друку" при Міністерстві внутрішніх справ [113], а з 31 грудня без дозволу директора управління преси і пропаганди О.Назарука було заборонено вихід у світ періодичних видань [106]. Адже перед тим, як пише О.Назарук, "Ще до мого приїзду в Київ команда Січових Стрільців закрила "Кієвську мисль" і деякі інші російські газети, які дуже лаяли український рух ... " [127].

Однак, на практиці застосування цих наказів часто оберталось повним розгромом громадсько-політичного життя або, як висловився В.Кучабський: "... ще більше розбурхувало переворотницьку пропаганду" [217, с. 210].

Визнавав це і Є.Коновалець, але зауважив, що окрім політичного відділу корпусу, в повноваження якого входив контроль за правопорядком та розвитком суспільно-політичної думки, з аналогічними повноваженнями діяли Верховна слідча комісія при Директорії, політичний відділ при Міністерстві внутрішніх справ і розвідувальний відділ київської поліції. Стосовно неправомірних дій політичного відділу, який очолював сот. Ю.Чайківський, Є.Коновалець пише, що це "...людина, яка звела наші надії. І хоч команда ... старалася тримати політичний відділ під суворою контролею, все ж таки кожний, хто жив і працював у тих днях у Києві й бачив, що там творилось ... зрозуміє, що було просто фізичною неможливістю переводити докладну контролю діяльності всіх підлеглих установ" [59, с.36].

Є.Коновалець спростовує також звинувачення В.Винниченка в розгромі і закритті Центрального бюро професійних робітничих союзів, у приміщенні якого "стрільці знайшли дійсно під час тусу цілу масу большевицької літератури, брошур і листочок, а тому ... спалили всю цю літературу й, на превеликий жаль, разом з нею діловодство Професійних Союзів" [144, Ч.3. - с. 183]. Однак, зважаючи на те як більшовики спекулювали інтересами робітників, то в тій ситуації, на думку Є.Коновальця, Ю.Чайківський "виявив тільки зайву лагідність" [59, с. 36]. Більше того, Є.Коновалець 26 грудня 1918 р. наказом №37 відновив діяльність вищезгаданого бюро та водночас заборонив проводити арешти та обшуки в приміщенні союзу [113].

О.Назарук з цього приводу зауважив, що "не міг запобігти ... різним надужиттям, на які дозволяли собі військові коменданти на власну руку Побачив який молодий четар або прапорщик слово "федерація" в якійсь російській газеті і не запитавши нікого, йде з відділом війська нищити протисамостійницьку газету Редактори прибігають до мене і, певно, думають, що це я наказав" [127].

З 26 грудня 1918 р. почав діяти наказ № 26 Осадного Корпусу, яким загальний в'їзд до Києва було заборонено, лише "дозволяється приїздити тільки по службовим справам якщо такого не має за дозволом представника влади місцевого самоврядування і то за дозволом повітового коменданта, або вільний приїзд дозволений населенню околичних сіл, яке іде з харчами" [112], а 31 грудня було наказано відновити роботу всім заводам, фабрикам й майстерням м. Києва і не припиняти без відповідного розпорядження Міністерства праці [106].

Загалом, не акцентуючи уваги на інших схожих за суттю адміністративних наказах, які формували правове поле військового стану в Києві впродовж другої половини грудня 1918 - січня 1919 рр., відзначимо, що в порівнянні з аналогічними подіями січня 1918 р. командування корпусу, принаймні, змогло уникнути більшовицького повстання в столиці і відповідних наслідків.

Паралельно з цим розпочалась реорганізація Осадного Корпусу, в рамках якої за основу взяли І-шу дивізію Січових Стрільців під командуванням

Р.Сушка, що після повстання стала гарнізоном Києва. Планувалось сформувати військове з'єднання, яке б складалося з різних родів військ і за своїм рівнем дисципліни, боєздатності, моральної відповідальності, психологічної стійкості та національної свідомості не поступалось би попереднім стрілецьким формаціям. Адже більшість частин як корпусу, так і загалом Дієвої армії, були сформовані під час зтяжних оперативних дій на антигетьманському фронті шляхом оголошеної 27 листопада 1918 р. масової мобілізації й мали напіврегулярний партизанський характер. Своєю чергою Є.Коновалець і Стрілецька рада в той час категорично виступали проти такого підходу в формуванні армії, відстоюючи варіант набору добровольців. Зокрема, на думку Є.Коновальця, саме це і спричинило появу такого руйнівного явища як отаманщина [59, с. 25].

З огляду на намір створити формування з різних родів військ, ще до приїзду Директорії було прийнято рішення про приєднання до дивізії 4-го панцерного дивізіону під командуванням сот. Кашканова, всіх броньованих машин, легких та вантажних всюдиходів, які перебували в Києві. Запасним куrenom Січових Стрільців укомплектовано на той час два полки I-ої дивізії Січових Стрільців [112], а на основі неповних чотирьох Сердюцьких піших полків, які розташовувались в Києві, сформували 3-й і 4-й полки дивізії. Зокрема, в 3-му полку командний склад було замінено на стрілецьких старшин, а в 4-му полку залишили попередній командний склад [217, с. 213]. Певні структурні зміни були проведені і в гарматній бригаді дивізії, командувач якої Р.Дашкевич після укомплектування вже існуючих семи гарматних батарей розпочав формування кінно-гарматної батареї під командуванням сотника Руссета, а на основі гарматного полку Сердюцької дивізії - чотирьох легких батарей, другої гаубичної 48-лінійної батареї і батареї 6-ти дюймових гаубиць під командуванням сотника Якова Бутрима [167, с. 123-125].

На початку січня 1919 р. дивізію поповнив 2-х тисячний Гуцульський полк, який прибув із Галичини [106; 252, с. 270]. 200 вояків цього полку перейшли в підпорядкування до Р.Дашкевича, і значна кількість з них поповнила 11-ту

батарею. На основі решти вояків Гуцульського полку сформували вишкіл Січових Стрільців під командуванням М.Бісика та В.Чорнія, який разом з 1-м та 3-м полками дивізії почав здійснювати правоохоронну діяльність у Києві. Також у склад дивізії входив відділ кінноти і кулеметний кіш під командуванням відповідно Франца Бориса і Василя Соловчука. В результаті цього на початок січня чисельність дивізії становила приблизно 7 тис. вояків [109; 217, с. 214]. Крім того, як зазначається в документах, при дивізії був і авіаційний відділ [22, арк. 1].

Що стосується Чорноморської дивізії Осадного Корпусу, то її 22 грудня 1918 р. було скеровано на лінію Глухів - Шостка - Новгород-Сіверський протибільшовицького Лівобережного фронту в підпорядкування командувача фронту П.Болбочана. Щоправда, як зазначає В.Кучабський, командування на той час віддавало перевагу наведенню правопорядку в столиці. У зв'язку з чим, вважалося, що Чорноморська була недостатньо дисциплінована, а перебуваючи на фронті, вона "поправиться в боях із московсько-більшевицькими військами" [217, с. 212].

Це стосувалося і двох Дніпровських дивізій, які після здобуття Києва було розміщено в Святошині і зведено в одну Окрему Дніпровську дивізію під командуванням отамана Зеленого* та начальника штабу О.Данченка. Але після того, як вони відмовились виїхати як на Лівобережний, так і Галицький фронт, а більшість особового складу поповнила отаманський рух на Київщині, Головне командування військ 6 січня 1919 р. видало наказ вважати дивізію розформованою, за винятком його структурних частин - I-го Дніпровського полку, гарматної бригади та Червоного кінного куреня. Цим частинам було призначено такі назви: Дніпровський окремий полк, Дніпровська окрема гарматна бригада, Червоний Дніпровський курінь. Цим самим наказом полк і гарматну бригаду було відправлено в Галичину, а курінь приєднано до Осадного Корпусу. З решти вояків, які виявили бажання продовжити службу в армії УНР, сформували Свобідний курінь під командуванням старшини

* Псевдонім отамана Д.Терпила

Леонтовича і підпорядкували командуванню корпусу [7, арк. 197]. Зауважимо, що до Галичини доїхала лише Дніпровська гарматна бригада в складі 24-ох гармат і 500 вояків. Там вона пройшла всю Українсько-польську війну [267, с. 44].

Інші частини Осадного Корпусу, які частково теж були реорганізовані, в списку діючих частин армії УНР від 29 грудня 1918 р. позначались як резервні, зокрема це: Білоцерківська бригада, Козятинська бригада, Фастівський полк, Черкаський полк. Окремо від резерву зазначено 8-му Республіканську дивізію отамана Вороніна, яка розташовувалась в м. Умані. Загальна кількість особового складу резерву налічувала близько 17740 чоловік [19, арк. 27; 200, с. 141]. Крім того, в складі Білоцерківської бригади перебував кіш Січових Стрільців [25, арк. 16], а в містечку Сквирі розташовувався збірний полк Січових Стрільців [26, арк. 1-2].

Загалом у складі Дієвої армії наприкінці 1918 р. налічувалося близько 75 тис. чоловік. В оперативних діях вони були поділені на Лівобережний фронт під командуванням полковника П.Болбочана, Південно-західний фронт отамана О.Шаповала, Південний фронт отамана - О.Грекова, Осадний корпус складав Тиловий район під командуванням Є.Коновальця і був найбоєздатнішою частиною Дієвої армії УНР [19, арк. 27].

Виходячи з вищесказаного, і не ставлячи за мету детально аналізувати події на Південному, а також Південно-західному (з середини січня 1919 р. було перейменовано на Холмсько-Галицький) фронтах, звернемо увагу тільки на Лівобережний протибільшовицький фронт. Власне, саме на цьому фронті почала розгортатись чергова драма національно-визвольних змагань. Так, у напрямку Харкова в результаті активного наступу більшовицьких військ, який супроводжувався масштабною пропагандою і повстаннями в тилу українських сил, 21 грудня 1918 р. було здобуто містечко Куп'янськ, 22 грудня - Білгород, а 3 січня 1919 р. - Харків. Після цього, 4 січня на базі групи курського напрямку було створено Український фронт під командуванням В.Антонова-Овсієнка у складі I-ї і II-ї повстанських дивізій та наявних партизанських загонів, які

розпочали загальний наступ на Київ. На 15 січня вони вже вийшли на лінію Ніжин-Бахмач-Конотоп-Полтава-Кременчук, здобувши 10 січня Суми, 12 січня -Чернігів та інші міста [187, с. 325, 342-345; 286, с. 193]. Зокрема, при здобутті Сум більшовики залучили близько 1500 чоловік [18, арк. 5-6]. І лише після цього Директорія, яка намагалася дипломатичним шляхом вирішити цей конфлікт, 16 січня 1919 р. офіційно оголосила війну радянській Росії.

Того ж таки дня в Києві, напередодні відкриття законодавчого органу - Трудового конгресу, відбулась Державна нарада. Участь у її роботі, крім членів Директорії та Ради Народних Міністрів, взяли лідери УСДРП, УПСР (центральної течії), УПСС, УПСФ, Селянської спілки, Спілки залізничників, Спілки поштовиків [295, с. 288]. На нараду, за повідомленням І.Мазепа, були також запрошені представники Стрілецької ради в складі Є.Коновальця, А.Мельника, О.Назарука та Ю.Чайківського [236, с. 80].

Хоча Б.Мартос, тодішній міністр продовольчих справ, відзначає, що "під час засідання з'явилася озброєна делегація від Ради Січових Стрільців і зажадала, щоб її пустили на засідання. Їх запрошено. Були три делегати: д-р Осип Назарук, полк. Андрій Мельник, і ... Чайківський".

Стосовно Є.Коновальця, то, скоріше за все, його не було на конгресі, оскільки, 11 січня 1919 р. він поїхав до Станіслава для організації обміну військами та приїзду західноукраїнської делегації до Києва. Адже 3 січня 1919р. Українська Національна Рада ЗУНР у Станіславі одногolosно вирішила об'єднатися з УНР в одну суверенну державу, затвердивши "Передвступний договір" від 1 грудня 1918 р., хоч і з певним уточненням пунктів про тимчасовий розподіл влади між уже діючими державними інституціями "до часу, коли зберуться Установчі збори об'єднаної республіки". Після цього, уряд ЗУНР - Державний Секретаріат, для ратифікації акта вирішив скерувати до Києва делегацію, уповноважену приймати рішення про об'єднання. За участю Є.Коновальця засідання Державного Секретаріату відбулося 14 січня. На засіданні, крім членів уряду на чолі з головою С.Голубовичем, були присутні представники Національної Ради [43, арк. 1].

Однак ще перед поїздкою до Станіслава, на фоні складної військово-політичної ситуації та внутрішньо-політичної кризи, Стрілецька рада підняла питання створення тимчасової одноосібної влади в Україні. В центрі уваги цього питання перебували В.Винниченко та С.Петлюра. По черзі їм було запропоновано до початку роботи Трудового конгресу перебрати від Директорії владу для структуризації політичного простору, становлення адміністративної вертикалі тощо [242, с. 52-53; 270, Т.1. - с. 217]. Однак ні В.Винниченко, ні С.Петлюра не погодились взяти на певний час у свої руки державотворчий процес.

Відкриваючи засідання Державної наради, за словами І.Мазепи, В.Винниченко зазначив, що "серед українського суспільства є 3 напрямки, а саме: за запровадження дотеперішньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за військову диктатуру. Отже, бажаю зайняти якусь позицію" [236, с. 80]. Після нього слово взяли Ю.Чайківський та О.Назарук. Зокрема, перший виголосив різку антибільшовицьку промову, а другий, який від імені Стрілецької ради перед тим закликав В.Винниченка взяти в свої руки владу, запропонував встановити військову диктатуру в складі С.Петлюри, Є.Коновальця та А.Мельника. На думку М.Стахіва ця пропозиція мала "очевидну ціль, щоб усунути страх перед одноособовою диктатурою". Втім жодна політична сила, яка взяла участь у нараді не підтримала цієї пропозиції, в тому числі і С.Петлюра. Отже представники Стрілецької ради зняли це питання з обговорення [236, с.80; 270, Т.2. - с. 30].

Однак, опираючись на спогади Б.Мартоса, важливо відзначити, що перед тим, як покинути зал, слово взяв А.Мельник, який сказав: "Рада Січових Стрільців не виносила постанови про встановлення диктатури. Вона послала нас, панове, запитатися, чи знаходите ви потрібним у цей важкий час проголосити диктатуру. Ми мали на увазі, що збирається трудовий конгрес, і ми побоювалися, що серед членів того Конгресу більшість буде або комуністи, або люди советофільського напрямку. І Трудовий Конгрес міг би винести дуже небажані постанови. Отже в нас постало питання, чи не слід проголосити

диктатуру, щоб не допустити до того Конгресу. Якщо панове міністри певні, що Трудовий конгрес не набере советофільського характеру, то нам лишається тільки доповідати про те Раді Січових Стрільців" [54, с.65-66].

Директорія після цих подій вирішила кооптувати Є.Коновальця до свого складу, проте Стрілецька рада відмовилась від цього призначення [196, с. 95].

В контексті цих подій О.Назарук у статті "Чи Січові Стрільці ліві чи праві?" від 26 січня 1919 р. писав: "Січові Стрільці ні за якою партією ні в ліво, ні в право, ... їх задачею є боронити цілоти границь нашої держави і ладу і порядку в середині. Стрілецтво буде піддержувати всіма силами кожен демократичну владу, навіть найкрутішу большевицьку коли тільки ця влада буде своя, українська, не чужа і коли справді за таку владу стояла би більшість трудового українського народу. Зате ніколи не будуть піддержувати січові стрільці поміщицько-буржуазної влади, як була приміром влада Скоропадського ... вважатимуть все своїми ворогами всіх, хто виступатиме проти повної незалежності України. Січові Стрільці стоять не за партії, а за весь трудовий український народ. Січові Стрільці піддержать кожне народоправне правительство, яке стоятиме на принципі повної незалежності УНР в європейським розумінні цього слова. В цім розумінні ніякий рух на ліво їм не страшний, коли він тільки будуватиме УНР" [122].

В.Андрієвський, який належав до партії хліборобів-демократів, політичний актив якої не брав участі в нараді, але підтримував ініціативу Стрілецької ради, зауважив, що "Галичани не виявили досить твердості, щоб настояти на своєму і тому все лишилося постарому" [49, с. 87]. Підтримував ініціативи стрільців і П.Болбочан, обмовившись про них в листі до Директорії від 26 січня 1919 р., у якому намагався з'ясувати причини свого арешту 22 січня: "всі зі мною згоджувались про тверду владу, але боялись відверто про це сказати (окрім січових стрільців, але їх не слухали), бо, бачте, це буде проти демократичних принципів ..., це всіх діячів може скомпрометувати в очах народа ..." [37, арк. 1 зв.].

У сучасній історіографії стосовно вищезазначеного привертають увагу дві позиції. Так, В.Довбня в оцінці дій активу Стрілецької ради пише, що це був хибний шлях, який загрожував подальшою ескалацією порушень законності, що вже було допущено військовою владою в Києві, і призвело б до цілковитого несприйняття нової влади як українськими партіями та іншими громадськими організаціями, так і українським населенням [173, с. 88]. В.Верстюк і В.Солдаденко вважають, що в тій військово-політичній ситуації члени Стрілецької ради намагались діяти як послідовні державники, тобто насамперед використовувати державний апарат і владу для консолідації та нормалізації суспільства і, - посиляючись на слова Є.Коновальця, - покласти край псевдоколективній владі [250, с. 317].

Слід відзначити, що, крім передислокації сил корпусу на протипольський фронт, Стрілецька рада виступила організатором приїзду делегації ЗУНР у складі 65 чоловік і організації підписання Акту Злуки 22 січня 1919 р.

Загалом, відсутність наполегливості з боку Стрілецької ради можна пояснити, тим, що всетаки командування Осадного Корпусу зберігало попередні адміністративні та силові владні функції, які дозволяли впливати на державотворчий процес. У контексті цих функцій команда корпусу зосередила увагу на кадрових змінах у командуванні армії, реорганізації корпусу та безпосередній організації оборони основних напрямків наступу більшовицьких сил на Київ, вдаючись до методів боротьби, які використовувалися під час Першої більшовицько-української війни. Ідеться про захист вузлових станцій, підрив колій тощо. Адже на цьому етапі основні бойові дії ще проходили вздовж залізничних колій. 16 січня Є.Коновалець відкликав з Холмсько-Галицького фронту дві сотні I-ої дивізії Січових Стрільців, які перебували в розпорядженні отамана Оскілка [19, арк. 16-20].

Стосовно кадрових змін, то на посаду міністра військових справ підтримали кандидатуру командувача Південного фронту генерала О.Грекова, начальником Генерального штабу призначили начальника штабу Осадного Корпусу полковника А.Мельника, місце якого тимчасово зайняв начальник

штабу комендатури Києва В.Дідушок, який був звільнений із займаної посади 20 січня [119].

Приблизно в цей час Осадний корпус було перейменовано на Корпус Січових Стрільців [121], а Тиловий район об'єднано з Лівобережним фронтом у Східний фронт, командувати яким було доручено Є.Коновальцеві [15, арк. 82]. У безпосередньому підпорядкуванні Є.Коновальця з 23 січня 1919 р. перебували: Корпус Січових Стрільців, війська отамана Волоха, Р.Сушка, Поліщука і Аркаса [12, арк. 16].

Згідно з наказом № 54 від 27 січня Є.Коновалець затвердив реорганізований командний склад Корпусу Січових Стрільців: 1. Начальником штабу корпусу було призначено старшину Ю.Чайківського; 2. Полковника В.Дідушка - Отаманом для доручень при Є.Коновальцеві; 3. Помічником начальника штабу затвердив військового старшину О.Матвієнка; 3. Сотника Генерального штабу Ю.Отмарштайна призначили І-м квартирмейстром у штабі корпусу; 4. Начальником політичного відділу штабу став сотник Я.Чиж [123]. Стосовно В.Дідушка, то він фактично почав виконувати функції начальника штабу Східного фронту, про що свідчить його підпис на одній з телефонограм від 25 січня 1919 р. [17, арк. 6].

На рівні підрозділів корпусу особливо помітною стала реорганізація, яку провів Р.Дашкевич у гарматній бригаді. На середину січня вона складалась із 18 батарей, якими, зі слів Р.Дашкевича, штаб бригади не мав змоги керувати, як оперативно, так і організаційно. Тому було вирішено поділити гарматну бригаду на 6 гарматних полків по 3 батареї і 4 гармати, та від одного до трьох кулеметів - для прикриття [167, с. 135-139].

Стосовно перегрупування наявних сил, то на початку другої декади січня 1919 р. для оборони Полтавського напрямку і Полтави було сформовано першу ударну групу січових стрільців чисельністю близько 1800 стрільців, 200 коней, 8 гармат і 2-х панцерних поїздів під командуванням Р.Сушка. Прибувши безпосередньо в район оперативних дій 17 січня, окремі підрозділи групи спробували закріпитись у місті, яке з останніх сил втримували рештки

Запорізького корпусу П.Болбочана. Однак вже 18 січня разом з ними довелося залишити Полтаву. Після цього Запорізький корпус з П.Болбочаном відступив до Кременчука, а ударна група закріпилася на лінії Лохвиця-Миргород-Кременчук, а далі, на північ до Ніжина діяла Чорноморська дивізія отамана Поліщука, чисельністю до 1000 чоловік. Крім того, в їх розпорядженні перебували 2-й Одеський полк чисельністю 1300 чоловік та Лубенський кінний полк у кількості 400 чоловік. Місцем розташування штабу групи стало містечко Ромодан, а дивізії - м. Прилуки [14, арк. 25, 110; 273, с. 53; 283, с. 365].

25 січня Є.Коновалець надіслав Р.Сушку і М.Поліщуку телеграму, в якій було сказано: "... якщо ви будете примушені відходити, то мусите рушити не потягами, а обов'язково ґрунтовим шляхом, руйнувати по дорозі залізничні будинки і розбирати залізничний шлях" [17, арк. 7]. Разом з тим 26 січня командування фронту наказувало групі січових стрільців "уперто боронити фронт" [16, арк. 5]. Однак вже 28 січня група Р.Сушка почала відступати [283, с. 370]. Зокрема, 29 січня січовики залишили Ромодан і переїхали до Лубнів [13, арк. 2].

23 січня на Чернігівському напрямку більшовицькі війська взяли містечко Козелець, сконцентрувавши в ньому приблизно 4 тисячі чоловік, 4 гармати і 100 кулеметів розгорнули наступ безпосередньо на Київ. У той же час українські війська під командуванням отамана Семесенка і полковника Аркаса відступили до Семиполок, при цьому самочинно фронт покинули 2-й Чорноморський полк і І-й партизанський полк Січових Стрільців. Зокрема, про це 24 січня повідомляв Семесенко і просив роззброїти їх, як зрадників [19, арк. 32, 35, 44].

Тому 26 січня о 5 год ранку з Києва на північ до станції Димерка вирушив І-ий полк Січових Стрільців під командуванням полковника І.Рогульського, в розпорядження якого після прибуття на місце призначення перейшли всі війська групи отамана Семесенка і полковника Аркаса [17, арк. 8-9; 202, с. 52]. Загалом у полку І.Рогульського, не враховуючи активу кулеметних сотень, було близько 1320 стрільців [202, с. 52].

Крім того, на початку останньої декади січня в район Трипілля було відправлено під командуванням О.Думіна групу стрільців у складі приблизно 850 чоловік і дві гарматні батареї для придушення повстання загонів отамана Зеленого [182, с. 103; 230, с. 86].

Характерно, що в цей час командування армії, на відміну від політиків, не створювало собі особливих ілюзій з приводу можливих змін на Східному протибільшовицькому фронті, про, що свідчать звіти О.Грекова і Є.Коновальця на засіданні Трудового конгресу 25 січня 1919 р., які викликали тривогу і навіть паніку в залі. Так, зі слів І.Мазепи, О.Греков заявив, що насправді боєздатні частини української армії є нечислені і тому вони не можуть втримувати наступу більшовицьких військ на Київ. Тільки Січові Стрільці тримаються на фронті, але цих сил замало. Дещо знизити градус тривоги і паніки спробував С.Петлюра, який оптимістично закликав членів конгресу до "однодушної оборони батьківщини перед ворогами, - оскільки, - ми ще маємо досить сил для того, щоб вдержати українську столицю в своїх руках" [236, с. 87]. Однак Є.Коновалець у своєму виступі підтвердив заяву О.Грекова, але запевнив, що Січові Стрільці не залишать столицю без бою. Разом з тим, про переможну оборону Києва він не говорив, давши зрозуміти, що відступати все таки доведеться [270, Т.3. - с. 37].

Власне, у зв'язку із цими подіями Є.Коновалець 29 січня видав наказ № 211, в якому було сказано, що в напрямку Києва більшовицькі війська перебувають на станціях Козельці, Ніжин, Ічня, Лохвиця, Решетилівка та Лещанівка. Тому, для успішного протистояння більшовикам, а навіть і розвитку наступальних дій на Полтавському напрямку групі січових стрільців під командуванням Р.Сушка, разом з підпорядкованими йому Запорізьким корпусом отамана Волоха і Чорноморським кошем отамана Поліщука, слід закріпитися і тримати оборону в районі Гребінка-Ромодан-Кобеляки. На Чернігівському напрямку групі січових стрільців полковника І.Рогульського і підпорядкованим йому силам під командуванням полковників Семесенка та Аркаса ставилось завдання закріпитись у районі Броварів і розвивати наступ в

район Остера-Козельців-Кобижчі. Резервній групі полковника В.Кучабського було наказано перебувати в бойовій готовності [13, арк. 34]. За архівними даними ці сили становили близько 6 тисяч чоловік, абсолютна більшість з яких були січовими стрільцями [11, арк. 145 зв.].

Щоправда, у Києві в цей час розпочалась відкрита евакуація майна державних інституцій, військових частин, складів тощо. Вночі 1 лютого в супроводі стрілецького загону під командуванням І.Чмоли до Вінниці виїхали В.Винниченко, Ф.Швець та О.Назарук. Саме в той момент, зі слів О.Назарука, В.Винниченко сказав, що "Я спав спокійно тоді, коли знав, що сторожа з Січових Стрільців. Таке ідейне військо трапляється в історії може раз на тисяча літ" [32, арк. 17].

Решта членів Директорії, уряду та штаб армії УНР переїхали до Вінниці 2 лютого. Проходила евакуація й цивільного населення столиці.

У Києві залишались О.Греков, Є.Коновалець та штаб Корпусу Січових Стрільців, які 3 лютого прийняли остаточне рішення залишити Київ, а 5 лютого українські війська організовано покинули столицю [270, Т.3. - с. 150, 156]. Штаб корпусу, і одночасно Східного фронту, переїхав до Козятина [16, арк. 255; 22, арк. 13]. Група Р.Сушка, яка була перейменована на Північну, закріпилась на лініях Київ-Коростень і Коростень-Мозир, група І.Рогульського - Центральна, тримала оборону на напрямку Київ-Житомир, а новосформована Південна група під командуванням І.Чмоли - на лінії Київ-Фастів [217, с. 230]. Із 10 лютого командувачем Південної групи було призначено начальника штабу корпусу Ю.Чайківського, його місце зайняв Ю.Отмарштайн, а відповідно останнього - полковник Завадович [23, арк. 3, 4]. Посилено було і напрямок Київ-Бердичів-Козятин-Вінниця. Для цього 9 лютого наказом командира корпусу комендантом м. Бердичева був призначений командувач кулеметного коша полковник Соловчук [22, арк. 14], а 12 лютого в його розпорядження направили всю кулеметну частину Козятинської залоги [25, арк. 85].

Одночасно штаб Дієвої армії УНР фактично ліквідував Південний фронт і Дністровську групу, військові сили яких перевів ближче до безпосередніх

бойових дій із більшовицькими військами [283, с. 78]. Адже реально сили Корпусу Січових Стрільців були неспроможними вести затяжні позиційні бої по всьому фронту, хоча командування і намагалось якнайдовше втримати фронт.

Звернемо увагу і на те, що поряд із фізичним виснаженням, моральною депресією, дезорганізацією, частими випадками дезертирства, пограбуванням, відсутністю підкріплення тощо, причиною невдач на фронті стали складні кліматичні умови. Так, з 8 лютого штаб корпусу розпорядився: "... зважаючи на теперішній холод, козакам, що лежать на фронті в окопах, належить видавати зверх норми по чверть фунта сала на добу на чоловіка" [22, арк. 67]. Щодо пограбувань, то 11 лютого штаб видав наказ для коменданта фастівської залози, яким закликав вжити всіх заходів "для охорони цукроваренного і винокуреного заводів в Кожанці, - оскільки, - по відомостям Штабу Корпусу, загрожує розграбування" [23, арк. 3]. Крім того, 17 лютого було наказано роззброїти дезорганізований 2-й полк Січових Стрільців [173, с. 71], у складі якого на 13 лютого перебувало 54 старшини, 450 стрільців, 350 багнетів, 16 кулеметів і 140 коней [22, арк. 121].

Стрільцька рада прийняла рішення всі стрільцькі частини, розкидані по Східному фронту, перевести в глибоке підпілля для реорганізації, принаймні в боєздатну дивізію, після чого продовжувати бойові дії.

З цього приводу, а також доволі ультимативного характеру переговорів з Антантою, під впливом яких зі складу Директорії 10 лютого 1919 р. вийшов В.Винниченко, було сформовано правий уряд С.Остапенка. До складу уряду не увійшли представники двох провідних партій - УСДРП і УПСР. У зв'язку з цим 21 лютого в Козятині Є.Коновалець провів нараду за участі міністра преси та інформації і, одночасно, члена Стрільцької ради О.Назарука, соціал-демократів - І.Романенка та І.Мазепи, соціал-революціонерів - Д.Одрини та І.Лизанівського. Від корпусу були присутні Ю.Чайківський і начальник політичного відділу Я.Чиж. Як зазначає І.Мазепа: "Довшу промову на нараді мав Є.Коновалець. Спокійний врівноважений, він справляв враження людини з характером. Його оцінка ситуації і загальний підхід до справи свідчили про щирий патріотизм і

волю боротися за свободу України", - зокрема, - "На нас, Січових Стрільців, нарікають за те, що ми свого часу порушили питання про встановлення військової диктатури. Ми бачили, що Директорія хитається і не має ясної політичної позиції. Це хитання було для нашої справи фатальне. ... Дехто ... обвинувачує нас в контрреволюційності. Це неправда. Ми залишились такими, якими були. ... ми маємо певні межі направо, але не маємо їх наліво. Коли б ми знали, що большевизм опонує цілу Європу, то негайно приєднались би до большевиків, але ми переконані, що большевизм - явище тимчасове. Зокрема його не буде в Галичині, де є більша національна свідомість і немає великих мас робітництва Чому кидаємо фронт? Тому, що нема резервів. ... своїми власними нам фронт не вдержати (в контексті переговорів з силами Антанти) ... доведеться Вінницю залишити вже в найближчих днях. - Щодо внутрішньої політики, то зазначив, - що визнає рацію тимчасового відходу соціалістів від влади. - В іншому випадку, - тільки в контакті з українськими соціалістами по той бік фронту армія Директорії може зміцнити свої сили і вести дальшу боротьбу з ворогами України". Однак, продовжує І.Мазепа, - "Нарада мала виключно інформаційний характер, тому після взаємного обміну думок ніяких рішень не ухвалено" [236, с. 99-100]. У свою чергу командування Дієвої армії УНР погодилось із рішенням як Є.Коновальця, так і Стрільцької ради загалом.

У контексті вищесказаного звернемо увагу на наказ від 21 лютого 1919 р., яким Корпус Січових Стрільців перейменовувався на VII -й кіш Дієвої армії УНР [27, арк. 1-1зв.]. Утім цей наказ не було введено в дію.

26 лютого Є.Коновалець склав із себе повноваження командувача Східного фронту і до кінця лютого перевів корпус у район Старокостянтинова - Проскурова* [153, с. 6; 217, с. 231]. Щоправда планувалось сконцентрувати всі сили в Проскурові, але, як зазначено в телеграмі надісланій А.Мельником В.Дідушкові: "Проскурів весь не може бути виданий для дислокації Січових Стрільців, бо перегружений ..." [16, арк. 255]. Місцем розташування гарматної бригади стало містечко Чорний Острів неподалік Проскурова [167, с. 156].

* Сучасне обласне місто Хмельницьк.

Для боротьби з дезертирством кошу Січових Стрільців було наказано 16 березня розпочати патрулювання на станціях Волочиськ, Проскурів і Деражня [27, арк. 20].

Загалом реорганізація під безпосереднім командуванням Є.Коновальця і нового начальника штабу М.Безручка тривала приблизно 3 тижні. В результаті піхота корпусу була поділена на п'ять полків, кожен з яких налічував три курені, сотню пішої і чоту кінної розвідки та відділ зв'язку. Загальна чисельність корпусу становила близько 500 старшин і 7 тисяч стрільців. Так, 1-м полком, який за словами В.Кучабського "уважався галицьким", командував І.Рогульський, 2-м - Ю.Осипенко, 3-м - С.Пищаленко, 4-м - Лазарський, 5-м - полковник російської армії В.Мончинський.

Без структурних змін залишилась гарматна бригада, шість полків якої лише доукомплектували. З них під Львів відкомандирували 2-й полк у складі двох легких, одної гаубичної батареї і 6-й важкий гарматний полк з однією гаубичною та двома 42-х лінійними далекострільними батареями. 10-та батарея перебувала в розпорядженні групи військ отамана Оскілка, а 12-та - Чорноморської дивізії. Особовий склад бригади становив близько 120 старшин, 480 підстаршин, 3250 стрільців, 76 гармат і 1900 коней тощо [166, с. 55; 252, с. 283-284].

У містечку Кременець під командуванням І.Чмоли та О.Думіна було створено окремий підрозділ для вишколу - "Кіш Січових Стрільців", який складався з двох куренів піхоти, однієї старшинської, підстаршинської, кінної та двох кулеметних сотень. При коші почав діяти шпиталь, який пізніше перенесли до Старокостянтинова.

Крім того, до складу корпусу входили: кінний дивізіон Ф.Бориса в складі 250 стрільців, поділених на 4 сотні, одна з яких - кулеметна; технічна сотня; саперна сотня; панцерні авто- і залізничний дивізіони, які на той час складались з трьох броньовиків і двох бронепотягів; автоколони з 20-и машин; поїзд-майстерня; медичний відділ, представлений санітарними частинами в кожному з

полків піхоти, та шпиталем; відділ жандармерії числом 120 стрільців, який перебував при штабі, тощо [134, с. 47-50].

Привертає увагу співвідношення між галичанами та наддніпрянцями, яке на цей час становило приблизно 20:80% [215, с. 233].

За оцінкою М.Безручка, корпус "являвся найкраще зорганізованою частиною тогочасної Української армії". До недоліків він відніс: по-перше, те, що 5 полків не були зведені в бригади чи дивізії, що ускладнювало координацію дій під час бойових дій; по-друге, ситуація на фронті вимагала більш чисельного кінного дивізіону, принаймні 1000-1500 коней, а наявний дивізіон числом 250 коней не дозволяв здійснювати швидкі маневри на фронті, підтримувати належний зв'язок між штабом, підрозділами тощо [134, с. 51-52]

Разом з тим Стрілецька рада на чолі з Є.Коновальцем продовжувала бути впливовим військово-політичним чинником, який визначав характер революційного державотворчого процесу на основі незмінних принципів незалежності, суверенітету та соборності української нації.

Однак, у цей час під впливом катастрофічної ситуації на протибільшовицькому фронті, не оцінених належно представниками Антанти лютневих змін в Директорії і уряді, соціалістичного за своїм змістом революційного процесу, на відміну від національного, якого притримувалося стрілецтво, Стрілецька рада чітко сформулювала своє ставлення до радянської форми державної влади в декларації, виданій у середині березня 1919 р. за підписами Є.Коновальця, А.Мельника та О.Назарука: "1. Січові Стрільці ... боролись, борються і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його Самостійну Республіку; ... 3. Стоючи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійності Української Народної Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявляв був свого обличчя, а тепер, коли представники Українського

Трудового Народу знову підтвердили, що стоять на платформі самостійності Української Народної Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпіратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок" [252, с. 278] (див. додаток Е). На нашу думку, стиль написання цієї декларації, в порівнянні зі стилем статті О.Назарука "Чи Січові Стрільці ліві чи праві?", вказує на його авторство.

Більш за все поява декларації стала результатом переговорів, які відбулись 11 березня в Проскурові між Є.Коновальцем і Я.Чижем з однієї сторони, та членами центрального комітету УСДРП, одним з яких був І.Мазепа, - з іншої. День перед тим, вони разом з УПСР передали письмове звернення Директорії, виклавши в ній свій погляд на ситуацію в Україні та шляхи її вирішення: "Реакційні та нахабні вимоги представників Антанти штовхають демократію України під владу большевицької диктатури З огляду на це, за словами І.Мазепа, - пропонували негайно припинити переговори з Антантою і розпочати з совітською владою на умовах: признання большевиками самостійності України і українського характеру республіки, а з боку Директорії - визнання організації влади на Україні в формі ради ... не міняючи ні на йоту свого засадничого негативного відношення до радянської влади". Своєю чергою, продовжував І.Мазепа: "Коновалець в довшій розмові з нами зазначив, що січовики рішуче проти згоди з Антантою. Щодо нашої пропозиції спробувати з тактичних мотивів почати переговори з більшовиками, то він сказав, що цю справу вони якраз сьогодні будуть обговорювати за участю з Петлюрою. - Однак, - ... продовжував Коновалець, нас цікавить дальша доля Січових Стрільців. ... совітська влада не потерпить існування січовиків, як окремої організації. Ось через що ми думаємо вже тепер зайняти фронт на Волині ..., там ми будемо корисні Галичині у боротьбі проти поляків" [236, с. 109-110].

Пізніше Є.Коновалець з цього приводу писав: "До декларації Січових Стрільців спонукав досвід відвороту з Києва. Тоді вони переконалися, що настрої населення обернулися рішуче проти Директорії. На таку зміну настроїв вплинули не так привабливі большевицькі обіцянки, як більше сваволя деяких

здеморалізованих фронтовими невдачами військових частин. Навіть Січові Стрільці, які ніколи й ніде не заплямували себе грабунками чи жорстокою поведінкою, стрічали під час відступу недовір'я з боку українського населення. ... а в наслідок усіх своїх зусиль побачили вони себе цілком самотніми, оточеними з усіх боків ворогами. Московщина і Польща бачили в них найбільшу підпору зненавидженої української державності, а свій власний український нарід, від селянських низів аж до верхів інтелігенції, вказував на них, як на винуватців тих лих, що звалились на Україну" [59, с. 39]. Стосовно ставлення до переговорів з більшовицькою Росією, які проводила Директорія ще на початку 1919 р., то доречно вказати на коментар Є.Коновальця: "... Січове Стрілецтво ставилося позитивно, що більше - воно бажало миру з большевиками на засаді, розуміється, збереження самостійності Української Держави" [59, с. 37].

Загалом в цей час у стрілецькому середовищі мова йшла саме про принципи радянської влади, реалізація яких дала б змогу схилити найбільш чисельну частину українського суспільства - селянство - на сторону УНР і, відповідно, зменшити масштаб громадянської війни.

Відзначимо, що декларація мала і практичне продовження. Так, Д.Яневський зміну 9 квітня правого уряду С.Остапенка на лівий Б.Мартоса пов'язує з С.Петлюрою і Стрілецькою радою, а також вважає, що від початку квітня 1919 р. легальні партійні сили втратили вплив на принципові політичні рішення - прерогатива їх вироблення перейшла до штабу Корпусу Січових Стрільців та штабу Головного Отамана [295, с. 331]. Здебільшого це пов'язане з тим, що взаємини між УСДРП і УПСР, з одного боку, та УПСФ, УПСС, Українською народно-республіканською партією (УНРП) і Українською демократично-хліборобською партією (УДХП), - з другого, перебували в стані конфронтації.

Однак, події на протибільшовицькому фронті розвивались за дещо іншим сценарієм. Так, у середині березня 1919 р. штаб армії УНР підготував план контрнаступу силами Корпусу Січових Стрільців, Північної і Південної груп з

метою розгрому основних більшовицьких сил у районі Житомира, Бердичева, Вінниці. Після цього планувалось розгорнути наступ на Київ. Передбачалось власне, обмежуючись обороною на флангових напрямках Одеса - Роздільна, Знаменка - Бірзула та Лупинець - Сарни, Запорізьким корпусом разом з повстанцями розпочати наступ з району станції Христинівка на Козятин, Північній групі взяти Коростень і, обходячи зі сходу Житомир, надати допомогу, якщо така буде потрібна Корпусові Січових Стрільців у взятті Бердичева [134, с. 53].

Для проведення цієї операції штаб корпусу виставив 1, 3, 5-й піхотні полки чисельністю близько 5 тис. чоловік; 1, 3, 5-й артилерійські полки і кінний дивізіон Ф.Бориса. З 19 на 20 березня 1919 р. ці сили розпочали займати позиції і просуватись на лінію вздовж річки Тетерівка. А вже 24 березня сили 1-го та 3-го полків з артилерійською підтримкою розгорнули наступ на Бердичів. У цей же самий час, 5-ий полк було переведено в резерв. Все ж таки під час цього наступу здобути місто не вдалося. У результаті боїв загальні втрати становили 45 старшин і 127 стрільців.

Вранці 26 березня штаб корпусу, відкоригувавши тактичні дії, розпочав тими ж силами другий наступ на Бердичів. Здобувши частину міста, січові стрільці під натиском резервних сил, прибулих з Житомира і Козятина, змушені, були покинути місто, зазнавши ще більших втрат [134, 54-58].

29 березня всіма відведеними для цієї операції силами було здійснено третій наступ на Бердичів, внаслідок якого після тяжких боїв того ж таки дня вдалося вступити в місто [13, арк. 44]. Проте закріпитись та розвинути наступальні дії не вдалося і тому довелось відступати. За спогадами Р.Дашкевича втрати корпусу в цій операції становили близько 1500 стрільців [166, с. 57].

Оцінюючи цю операцію, начальник штабу М.Безручко, відзначив: "... щодо опанування Бердичева, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Треба було зразу примінути до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступово. План для атаки третьої прийнятий був

ризикований, хоч добрий, але прийнятий був запізно. ... безперечно Бердичів був би взятий, ворог не встиг би скупчити резервів ..." [134, с. 59].

Загалом план командування армії УНР таки не вдалось реалізувати, після чого Корпус Січових Стрільців разом з силами Північної групи, організовано тримаючи оборону, почав відступати на захід. Стосовно Південної групи, то після рішучого прориву більшовицьких військ у напрямку Вінниця - Жмеринка, її відрізали від основних сил і змусили відступати до Румунії, де група була роззброєна. 3 квітня 1919 р. штаб армії УНР окремим наказом визначив містечко Кременець місцем для розташування Корпусу Січових Стрільців, куди треба було скерувати ешелони кулеметних, гарматних частин і вишкіл, та протягом восьми днів приготувати приміщення для 2-3 тисяч новобранців [27, арк. 41]. Відступаючи по лінії Бердичів - Чуднів - Полонне - Шепетівка, під кінець першої декади квітня стрільці дійшли до Шепетівки, в якій під командуванням М.Безручка зайняли оборону. Адже, вузлова станція Шепетівка мала основне стратегічне значення, яке давало змогу з однієї позиції вести оперативні дії в напрямках Новоград-Волинська, Бердичева і Проскурова. Одночасно в складі Північної групи під командуванням отамана В.Оскілка на напрямку Рівне - Сарни діяли 2-й і 4-й полки корпусу, які в 20-их числах квітня переїхали до Шепетівки. Стосовно 5-го полку, то відразу після відступу з-під Бердичева його було розформовано. Звернемо увагу на те, що в середині другої декади квітня на бік армії УНР перейшов 14-й більшовицький Миргородський полк, який став 6-м полком Корпусу Січових Стрільців.

Власне відкликання 2-го і 4-го полків, в основному, було пов'язане з тим, що, починаючи з середини квітня 1919 р., В.Оскілко фактично відмовився виконувати накази командування армії УНР. А вже 29 квітня з його іменем була пов'язана спроба державного перевороту в Рівному, яка о другій годині ночі 30 квітня 1919 р. була придушена підрозділом Корпусу Січових Стрільців, що охороняв ставку Дієвої армії УНР в Здолбунові [42, арк. 4; 270, Т.7. - с. 104].

До 2 - 3 травня 1919 р. підрозділи корпусу тримали оборону Шепетівки, після чого відступили в район Славути і Острога. З цього приводу М.Безручко

писав, що оборона Шепетівки була проведена "по-мистецьки". Однак, на його думку "ліпше було б раніше залишити Шепетівку, відірватися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запорозького корпусу, перегрупуватись й зі свіжими силами повести наступ для опанування залізниці Проскурів - Шепетівка - Новоград-Волинський. Оборона ж Шепетівки остільки виснажила корпус С.С., що ран своїх він до кінця вилічити не зміг. Понесені були колосальні жертви, згинули найліпші люде, і тій організації, що намічалась, було завдано сильний удар" [134, с. 60-67]. Приблизно чисельність корпусу становила 300 старшин і 4,5 тис. стрільців [149, с. 212; 217, с. 248].

На цей час протибільшовицький фронт армії УНР проходив від р. Дністер по р. Збруч до селища Волочиськ і через Шепетівку, містечко Корець на північ від Рівного, до Луцька, а по лінії Луцьк - Сокаль проходив фронт проти поляків. Відповідно українські сили розташовувались таким чином: вздовж західного берегу р. Збруч у районі селища Скала - 3-тя стрілецька дивізія, біля містечка Гусятин - піший відділ, підкріплений кількома сотнями УГА, Волочиськ - невеликий відділ, сформований із частин, які перебували в Проскурові; далі до Шепетівки діяли невеликі повстанські загони; в районі Острога - Здолбунова - Рівного - Кременця - рештки Північної групи і Корпус Січових Стрільців; на лінії Луцьк - Сокаль - розташовувалась Холмська група [281, с. 58]. Крім того, в Східній Галичині УГА з останніх сил тримала фронт проти Польщі.

Безпосередньо з підрозділів корпусу на фронті перебували такі сили: 2-й полк в районі селища Межиріччя; 3-й полк стояв на лінії Здолбунів - Шепетівка; 4-й біля Острога; кулеметний кіш - в Ямполі. У розпорядження корпусу з Північної групи було переведено 9-у Залізничну дивізію під командуванням отамана В.Беня, яку розташували в селищі Кунів. 1-й полк і кінний дивізіон було переведено в резерв і розташовано на лінії Здолбунів - Шепетівка в селах Коростів та Івачків. У селі Біла Криниця біля Кременця стояла школа старшин і підстаршин та панцерний дивізіон під командуванням сотника М.Турка, а в Кременці - шпиталь та кіш. Командування перебувало в Здолбунові [205, с. 55].

На цьому тлі командування двох армій розглядало варіанти ліквідації одного з фронтів. Так, під час військової наради в містечку Здолбунів 11 квітня М.Омелянвич-Павленко в присутності С.Петлюри, А.Мельника, В.Оскілка, О.Осецького, Є.Коновальця та інших запропонував для обговорення досить перспективний план. Відповідно до нього планувалось таке: по-перше, Холмська і Північна групи армії УНР повинні були відійти в Галичину для підтримки УГА, і таким чином на Волині звести польські і більшовицькі війська; по-друге, решті військ УНР слід було відійти за р. Збруч і втримувати фронт проти більшовиків. Якщо УГА таки доведеться відступати, то тільки разом з армією УНР в район Збруча-Дністра, де з одного боку Карпати, а з другого доведеться втримувати позиції до завершення польсько-більшовицького протистояння. Після цього планувалося відпочити і, провівши реорганізацію, розпочати наступ. Проте цей план не здобув підтримки. Щодо примирення з Росією, то на нараді вирішено, що воно можливе тільки тоді, коли армія УНР буде мати успіхи на фронті. Так само не могло бути мови і про ліквідацію фронту проти Польщі. Врешті-решт було вирішено продовжувати боротьбу на два фронти [270, Т.7. - с. 37-38].

Після квітневих невдач армії УНР на Волині, 9 травня 1919 р. голова Державного Секретаріату ЗУНР С.Голубович знову підняв питання щодо фронтів, у контексті якого "Січових Стрільців належало б звернути на західний фронт" [43, арк. 26 зв.].

Однак, командування Дієвої армії УНР, опираючись на нечисельні, але стійкі та боєздатні частини, виявило надзвичайну твердість духу і волі, розпочавши докорінну реорганізацію армії для чергового контрнаступу. Головним завданням стало перевести всі частини на регулярну основу і надати їм чіткої військової структури, яку було затверджено 15 травня. Відповідно до нової структури армія повинна була б поділятися на такі групи: Північну, Холмську, Резервну, Групу Січових Стрільців (далі - Група СС), Галицьку. Частини цих груп переформовувались на 11 дивізій, які ставали базовими

одинацями оперативного рівня. Основною одиницею тактичного рівня ставав полк. 25 травня планувалося завершити реорганізацію [8, арк. 2-3; 224, с. 215].

Таким чином, 15 травня 1919 р. Корпус Січових Стрільців формально перейменовано в Групу Січових Стрільців, склад якої повинен був би мати таку структуру: 10-та дивізія в складі 28-го, 29-го і 30-го піших полків; 10-та гарматна бригада - 28-го, 29-го і 30-го гарматних полків; 11-та дивізія - 31-го, 32-го і 33-го піших полків; 11-а гарматна бригада - 31-го, 32-го і 33-го гарматних полків; 4-та окрема кінна бригада - 4-го кінно-гарматного полку та 7-го і 8-го кінних полків [8, арк. 3 зв.]. Щодо назв інших груп, то частково ці назви, відповідно до перебігу бойових дій, були змінені.

Відразу зазначимо, що командування корпусу так і не приступило до його реорганізації у відведений для того час, зважаючи на неспинні позиційні бої. Однак це не завадило 22 травня силами 1-го полку І.Рогульського, кінного дивізіону Ф.Бориса, старшинської школи січових стрільців з Дубна, Почаїва та Збаража розпочали форсований наступ на Кременець і здобути його. А вже зранку 23 травня черговим наступом вдалося здобути Славути і зайняти район Рівного - Здолбунова - Славути [134, с. 69-70]. Разом з тим, фактично відразу довелось відступити в район сіл Шумська - Мостів - Мизоча, а штаб переїхав до Кременця. Оскільки під натиском розпочатого о 4 год 30 хв ранку 14 травня на двохсотп'ятдесятикілометровому фронті від Малевич до Львова наступу 80 тис. польської армії генерала Ю.Галлера, 16 травня склала зброю Холмська група і відступила Північна група. Тому в цій ситуації, за словами начальника штабу корпусу М.Безручка, передбачалось, що, "виходячи з-під ударів одного й другого ворога, корпус дасть можливість зустрітися полякам із большевиками. Сталося однак інше: поляки в напрямі на Рівне наступ припинили ..." [134, с. 72].

Однак не в останню чергу стараннями командування армії УНР, до кінця травня ситуацію на фронті проти поляків було стабілізовано. Це дало змогу продовжити підготовку до рішучого контрнаступу з метою прорвати

більшовицький фронт і вийти на лінію Старокостянтинів - Деражня - Нова Ушиця.

Згідно з планом операції силами Запорізької групи, яка, повернувшись з Румунії, розташувалась у Почаїві, і Корпусу Січових Стрільців, головний удар спрямовувався на Старокостянтинів - Проскурів. На перетині цих груп у напрямку селища Теофінополь повинна була наступати 9-та Залізнична дивізія, на лівому фланзі, підтягуючись до р. Горинь, - Волинська група*, а на півдні форсувати р. Збруч мала 2-а дивізія, що наступала на Волочиськ, а 3-я - на Кам'янець-Подільський - Нову Ушицю. При цьому бойовий склад армії УНР становив приблизно 14 тис. чоловік, 100 гармат тощо, а у противника налічувалося 17 тис. чоловік і 54 гармати [224, с. 218; 283, с. 97].

28 травня 1919 р. до Кременця для безпосереднього керівництва операцією прибув заступник начальника штабу полковник В.Тютюник. 29 травня розпочався загальний контрнаступ, а 2-3 червня більшовицький фронт було прорвано [304, с. 13].

Продовжуючи розвивати наступ, Запорізька група, як основна ударна сила, здобувши 8 червня Проскурів, зосередила увагу на напрямку Проскурів - Жмеринка, в той час, коли повинна була допомогти Корпусу Січових Стрільців закріпитись на лінії Старокостянтинів - Проскурів. У зв'язку з цим фронт наступу корпусу довелось розширювати, здебільшого за рахунок сил, які наступали по лінії Ізяслав - Шепетівка, та резервних підрозділів. Такі дії негативно вплинули на мобільність підрозділів під час проведення штабом корпусу маневрів. Крім того, на відміну від інших військових з'єднань, корпус і надалі поділявся на полки. У результаті довелося змінити план оперативних дій шляхом концентрації основних сил на правому фланзі. Ці сили на 15 червня 1919 р. закріпились на р. Случ завдяки 7-ї дивізії Запорізької групи [136, с. 330-333; 283, с. 107-108].

На 18 червня штаб армії УНР запланував силами корпусу, 7-ї та 8-ї Запорізької дивізії форсувати р. Случ для наступу на Старокостянтинів.

* Сформована на основі Північної групи.

Безпосередньо корпус у складі 2-го, 3-го, 4-го, 28-го Стародубського піших полків, 27-го і 28-го кінних полків завдяки загальній підтримці артилерії зобов'язаний був би зайняти залізничну лінію Шепетівка - Старокостянтинів. У резерв відведено 1-ий полк [23, арк. 169]. Однак, з 17-го на 18-те червня більшовицькі війська фактично без спротиву з боку підрозділів Волинської групи, прорвали лівий фронт на лінії містечка Базалії - станції Війтівці. Було здійснено перегрупування сил, після якого підрозділи корпусу перейшли на напрямки Чорний Острів - Базалія та Чорний Острів - Війтівці і до 24 червня протистояли силам Таращанської дивізії, 1-ий і 2-ий полки якої було розбито, завдяки чому здобуто багато військової амуніції тощо.

В оперативному звіті від 25 червня повідомлялося про те, що на фронті Корпусу Січових Стрільців більшовики розбиті й деморалізовані, а з 29 червня не проводяться бойові дії [16, арк. 27, 196]. Це дало змогу, відійшовши дещо з фронту, відразу приступити до реорганізації, про необхідність якої ще 22 червня на Стрелецькій раді в селищі Чорний Острів категорично заявив Є.Коновалець. У контексті цієї реорганізації, зважаючи на втрати, було рекомендовано проводити в 40-а верстах від фронту мобілізацію, а також розраховувати на повстанські сили. Разом з тим відзначимо, що бойові втрати становили лише близько 10 %, і більшість їх зумовлена була відсутністю медичного забезпечення для лікування поранених та хворих. Також поширився перехід січових стрільців на бік УГА [31, арк. 24 зв.].

У силу цього становища командування стрілецької формації було втягнуте в справу, пов'язану з арештом 9 червня 1919 р. П.Болбочана. Безпосередньо в цій акції відзначився підрозділ січових стрільців під командуванням Р.Сушка. Однак на відміну від арешту В.Оскілка, коли, за словами Є.Коновальця, "... в квітні 1919 р. С.С. помогли зліквідувати спробу Оскілка зробити державний переворот і ніколи того не жаліли" [59, с. 31], то в цій ситуації Є.Коновалець заявив, що "Я стояв на становищі, що нова історія з отаманом Болбочаном є внутрішньою справою Запорізького корпусу, а ніяким державним переворотом, вимагаючим надзвичайних заходів реагування, як, наприклад оскілковська, та

що годі вживати Січових Стрільців для жандармської служби і в запіллі і на фронті ... Я був і є тієї думки, що навіть коли б треба було присудити отамана Болбочана на розстріл, то після суду треба було помилувати його, взявши до уваги раніше його заслуги для УНР" [185, с. 329-331; 262, с. 111]. Аналогічну позицію зайняла Стрілецька рада, а також А.Мельник [31, арк. 8, 16], який формально ще перебував на посаді начальника штабу Дієвої армії УНР, оскільки з 11 червня перебував на лікарняному [39, арк. 69]. У зв'язку з цим О.Назарук 19 червня писав: "Цілими ночами думають, як знищити одну силу Січових Стрільців. Чи через роззброєння, чи через зміну старшин ..." [31, арк. 8 зв.].

На той час командир охоронного підрозділу корпусу І.Вислоцький, пише, що перед самою стратою отримав від Є.Коновальця "довірче доручення віднайти "польовий суд", що судив полковника Петра Болбочана, роззброїти сторожу, а полковника Болбочана разом із "суддями" і судовими актами доставити до команди Корпусу Січових Стрільців. На випадок невдачі я мав податися за р. Збруч до УГА. Однак я прибув на станцію Балий (на північ від Кам'янця) запізно: полковник Болбочан був вже розстріляний ..." [51, с. 6; 262, с. 138].

Однак командування армії, все ж не наважилось змінити командний склад корпусу, який формально було реорганізовано в Групу СС. Формально тому, що не встигли здійснити відповідне перегрупування особового складу відповідно до визначеної наказом від 15 травня структури, адже 1 липня більшовики, зосередивши на фронті проти УНР близько 10 тис. чоловік і 1,2 тис. шабель, розпочали масштабний наступ у район Проскурів - Красилів і далі по Р.Случ до Базалії, де розміщувались сили Волинської групи, Групи Січових Стрільців та Запорізької групи [224, с. 223; 283, с. 124]. Звернемо увагу на те, що з'явилась посада помічника командира групи, на яку, після завершення 11 липня терміну лікування, був призначений А.Мельник [27, арк. 110 зв.], відповідно Є.Коновалець залишався командиром, а М.Безручко начальником штабу.

Разом з тим, бойовий і моральний стан цих сил не давав змоги втримувати фронт. У результаті 4 липня Волинська група і Група Січових Стрільців під натиском переважаючих сил ворога відступають на південь від залізничної лінії Війтівці - Чорний Острів. Зокрема, підрозділи Групи Січових Стрільців 5 липня розташувались в районі містечка Ярмолинці. А з 5 на 6 липня, залишивши Проскурів, почала відступати і Запорізька група [281, с. 71]. На цьому фоні успіхи 2-ї і 3-ї дивізій, які наступали на Жмеринку, Шаргород і Могилів-Подільський не впливали на загальну ситуацію на фронті, через яку, за оцінкою О.Левченка, під загрозою фізичного знищення опинилися всі учасники боротьби за УНР - вояки, урядовці, державний апарат УНР [304, с. 13].

Однак, за рахунок 5-ї бригади УГА, яка під тиском переважаючих польських частин 8 липня перейшла р. Збруч, а 10 липня підійшла до Чорного Острова, все ж таки вдалось стабілізувати ситуацію. Перед цим, ще 4 липня, командування УГА відправило в штаб армії УНР телеграму, в якій повідомляло про можливість переходу окремих частин армії р. Збруч і просило визначити місце для їх дислокації [283, с. 146. 157]. Тому командування армії УНР, коли її частини почали відступати, приймає рішення до приходу УГА втримувати всіма можливими силами напрямки наступу на Кам'янець-Подільськ, або так званий Кам'янець-Подільський фронт, по лінії Гусятин - Городок - Ярмолинці - Зіньків - Нова Ушиця - Могилів-Подільський [281, с. 88-89].

Перебуваючи в Ярмолинцях, командування Групи Січових Стрільців 6 липня 1919 р. провело нараду, на якій було констатовано, що формація є небоездатною. Щодо подальшого майбутнього, то обговорювались питання розформування групи, приєднання до УГА та переходу на партизанську форму боротьби. Однак Є.Коновалець зумів переконати присутніх продовжити боротьбу. У зв'язку з цим було прийнято рішення, не зважаючи на перебіг подій на фронті, відступати для відпочинку та реорганізації у дво дивізійну групу.

10 липня штаб групи, розташований в селищі Лянцкорунь розпочав реорганізацію 1-го, 2-го та 4-го піших полків, і розташованих разом з ними 3-го, 5-го і 6-го полків у селищі Рудки. В результаті, на основі наявного особового

складу 1-го, 2-го, та 4-го піших полків було сформовано 10-у дивізію під командуванням І.Рогульського. На базі 3-го, 5-го і 6-го полків - 11-у дивізію під командуванням Р.Сушка. Відповідно кожна дивізія складалась з трьох полків, порядкові номери яких відповідали визначеній 15 травня нумерації. До складу кожної з дивізій було приєднано технічну сотню, гарматний полк, кінну сотню. Кінний дивізіон під командуванням Ф.Бориса залишався окремою частиною групи [133, с. 115-117]. Особовий склад групи становив близько 4,5 тис. чоловік [288, с. 194]. Після цього штаб групи 15 липня 1919 р. направив 10-ту дивізію в район між Чорним Островом і Ярмолинцями, а 11-ту - перевів у резерв.

Загалом, на 16-17 липня, коли відбувався перехід УГА на східний берег р. Збруч, силами Волинської групи, Групи Січових Стрільців, Запорізької групи, 2-ї і 3-ї дивізій, 5-ї галицької бригади, а також приєднаного до 2-ї дивізії повстанського загону отамана Ю.Тютюника, впевнено тримався Кам'янець-Подільський фронт [283, с. 168-170].

Однак, 18 липня більшовицькі війська в складі 45-ї з-під Одеси і 1-ї Радянської дивізій з під Сарн переходять в наступ по всьому фронту. За оцінками М.Капустянського, який на той час був начальником оперативного відділу штабу армії УНР, О.Удовиченка - командувача 3-ї дивізії, М.Безручка - начальника штабу Групи СС, вирішальним став бій під містечком Смотричем, проведений 22 липня 1919 р. силами двох дивізій Групи СС, після якого більшовицькі війська почали відступати [133, с. 120-124; 281, с. 90; 283, с. 172-173]. Зокрема, М.Капустянський про цей бій писав: "Ніде правди діти: С.С. хоч і вагались й опирались до початку маневру, схвалили рішення, здійснили його рішуче, сміливо і мистецьки. Цей бій складає одну з красних сторінок історії С.С. Червоні, розбиті групою С.С., загубили свою чванливість і в безладді подалися на північ. Цим переможним боєм С.С. прикрили Кам'янецький напрям, зупинили ворожий наступ і розгромили найліпший Таращанський полк На цьому прикладі видно, яке велике значення має на війні воля. Треба мати холодну кров, вірне око і добре військо, і тоді ніякий ворожий обхід не страшний" [283, с. 175]. Крім того, було здобуто 4 гармати, 8 скринь набоїв,

весь полковий обоз, близько 30-и кулеметів і взято в полон від 200 до 500 чоловік [246, с. 363]. Додамо, посилаючись на М.Безручка, що перемога дала змогу захистити район концентрації частин УГА, а також "морально для СС успіх під Смотричем був тим джерелом, з якого вони начерпнули нову міць ..." [133, с. 123].

У наслідок збільшення плацдарму, на 24 липня 1919 р. об'єднані українські війська розташувались у такому порядку: Група СС і Запорізька група вийшли на лінію Городок - Ярмолинці; Волинська група відійшла в район Лянцкорунь; I-й, II-й, III-й корпуси УГА перебували на лінії Балин - Дунаївці - Нова Ушиця; дві галицькі бригади під командуванням полковника Бізанца рухалися в напрямку на містечка Солобківці і Зіньків. 2-га дивізія і загони Ю.Тютюника та 3-тя дивізія, які меншою мірою залежали від прориву Групи СС, розташувались відповідно в напрямку на Жмеринку і Вапнярку [283, с. 171-173].

На тлі цих подій штаб Дієвої армії УНР за згодою Начальної Команди УГА вже зранку 26 липня перебирає ініціативу на фронті в свої руки, розпочинаючи наступ на Проскурів силами Групи СС, Запорізької групи, II-го галицького корпусу разом з групою Бізанца. Наступ на Жмеринку здійснювався силами 2-ї дивізії і загонів Ю.Тютюника, а Вапнярку - 3-ї дивізії.

У ході операції на проскурівському напрямку 29 липня 1919 р. Група СС здобуває Чорний Острів, Запорізька група разом з 4-ою галицькою бригадою - Проскурів, а на 30 липня підрозділи 2-го Галицького корпусу разом з Групою СС займають лінію вздовж р. Бужок. Успішними, але одночасно надто виснажливими і з великими втратами стали бойові дії 2-ої дивізії та загонів Ю.Тютюника та 3-ої дивізії О.Удовиченка, під час яких вдалось наблизитись до Жмеринки і захопити Вапнярку.

Після цього, командування двох армій приступило до визначення стратегічного напрямку наступу військ. Загально відомо, що розглядалися два напрямки - на Київ і Одесу, які відповідно були запропоновані командуванням УГА і Дієвої армії УНР. Не ставлячи за мету розглядати аргументи, які були

висунені сторонами та перспективи цих напрямів, відзначимо, що в результаті дискусії виробили компромісне рішення одночасного наступу на Київ-Одесу.

У директиві, виданій з цього приводу штабом Дієвої армії УНР 30 липня, наступ було заплановано розпочати 2 серпня і проводити двома етапами в такому порядку: на першому етапі мала Запорізька група наступати з Проскурова через містечко Літин на Вінницю, 2-га дивізія з загонами Ю.Тютюника повинна була продовжувати атакувати Жмеринку, 3-тя дивізія одержала завдання прикривати Вапнярку, а Група СС і II-й галицький корпус одночасно мали розпочати наступ на Старокостянтинів - Кульчин і вийти на р. Хомору; I-й і III-й галицькі корпуси, як головна ударна сила, наступали через Летичів і Літин на лінію Любар - Уланів - Янів. На другому етапі Група СС, займаючи крайній лівий фланг, розгортає наступ через Шепетівку на Новоград-Волинськ і далі на Коростень, 2-й галицький корпус зосереджується в резерві району Шепетівки і підтримує наступ на Коростень, I-й і III-й галицькі корпуси повинні вийти на рубіж Житомир - Бердичів - Козятин, Запорізька група після захоплення Вінниці, повинна підтримувати правий фланг двох корпусів УГА, а 2-га дивізія з загонами Ю.Тютюника через Жмеринку, для забезпечення лівого флангу 3-ої дивізії, прямує на Брацлав і далі на Христинівку. В резерв відходили Волинська група і Українські Січові Стрільці. Командувати операцією було доручено начальникові штабу Дієвої армії УНР В.Тютюнику [283, с. 195-196].

Однак Начальна Команда УГА принципово відмовилася виконувати цю директиву, здебільшого через відсутність спільного командного органу, який би складався з авторитетних та уповноважених представників обох армій. Тому було вирішено до створення так званого Вищого штабу обмежитись захопленням Жмеринки, яка, за словами М.Капустянського, "була нам сіллю в оці, і через цей вузол подати руку Удовиченкові" [283, с. 197]. Втім відзначимо, що рух всіх сил все ж таки розпочався з 1 на 2 серпня.

Прохолодно сприйняло цю декларацію командування Групи СС, яке розраховувало, що група, зважаючи на попередній бойовий досвід, стане в авангарді українських військ під час наступу на Київ [283, 198]. Зокрема, за

свідченням Є.Коновальця, позиція командування групи навколо цього питання полягала в тому, що: "Знаючи далі дуже добре на основі досвідів, ..., які тягарі спадають на армію із заняттям Києва, у балачках з Головним Отаманом пропонували ми йому не спішитися з самим вступом у Київ, а раніше поширити базу на Півдні. Коли рішено таки вступати до Києва, то ми прохали Головне Командування вислати туди Січових Стрільців, що прекрасно визнавалися на київському терені та в київських відносинах. Головне Командування, думаючи, що нам залежить тільки на "честі" ввійти першими в Київ, відкинуло нашу пропозицію" [59, с. 41].

Більш за все такий крок штабу Дієвої Армії УНР був спрямований на те, щоб уникнути збройного конфлікту з польськими військами вздовж демаркаційної лінії, а крім того звільнення столиці було сильним мотиваційним чинником вояків УГА, які, за свідченням одного з учасників, вирушили на столицю під гаслом "Через Київ на Львів!" [146, с. 72].

11 серпня остаточно було утворено вищий орган командування військами - так званий Штаб Головного Отамана на чолі з професором Військової академії генералом М.Юнаковим. У штабі посади розподілились рівномірно між представниками двох армій. Зауважимо, що з командного складу Групи СС до цього органу ніхто не увійшов [283. с. 210-211].

А вже 12 серпня 1919 р. Штаб Головного Отамана розпочав загальний наступ на Київ. Для кращого оперативного командування всю армію було поділено на Східну, Середню та Західну групи. Так, до складу Східної групи під командуванням Ю.Тютюника входили 2-га, 3-тя дивізії та повстанські загони. До складу середньої групи під командуванням генерала А.Кравса увійшли - I-й, III-й галицькі корпуси та Запорізька група, а Західна група під командуванням полковника А.Вольфа була сформована із Групи СС та II-го корпусу УГА. Стосовно плану оперативних дій, то він суттєво не відрізнявся від вищевказаного [281, с. 104]. На тлі такого розподілу сил при наступі на Київ Група СС тимчасового перейшла в підпорядкування УГА [166, с. 66].

Таким чином, в операції Київ-Одеса, яка фактично розпочалась 2 серпня, а офіційно 12 серпня 1919 р., Групі СС було відведено крайній лівий фланг наступу на Старокостянтинів - Шепетівку - Новоград-Волинськ - Коростень. Разом з тим, привертає увагу організаційний та бойовий стан, детальні відомості про які ми знаходимо в документі "Дислокаційна відомість і бойовий склад частин, дієвої армії військ УНР", складеному станом на 16 серпня 1919 р.

Так, згідно з цим документом, командувачем групи був отаман Є.Коновалець, начальником штабу, який розташовувався в Чорному Острові - М.Безручко. При штабі діяла 5-та радіостанція під командуванням сотника Борщанського.

Організаційно група складалася з 10-ї та 11-ї піших дивізій, 10-ї та 11-ї гарматних бригад, 4-ї Окремої кінної бригади, автопанцерного дивізіону, кінної розвідки та запасних частин (кулеметного коша та коша групи).

10-та дивізія під командуванням полковника І.Рогульського і начальника штабу полковника В.Змієнка складалася з 28-го, 29-го та 30-го піших полків, 10-ї кінної сотні та 10-го технічного куреня. Ними командували: осавул І.Андрух, сотник Ю.Осипенко, осавул А.Кмета, сотник М.Загаєвич та сотник М.Ященко. До складу 11-ї пішої дивізії на чолі з полковником Р.Сушком і начальником штабу полковником Ю.Отмарштайном входили 31-й, 32-й, 33-й та Стародубський піші полки, 11-й технічний курінь та 11-та окрема кінна сотня. Ними командували: осаул С.Піщаленко, осаул Черняк, сотник Т.Виборний, полковник В.Мончинський, чотар Місіюк та чотар Пилипенко.

10-ту гарматну бригаду очолював полковник Р.Дашкевич. До її складу входили 28-й, 29-й та 30-й гарматні полки під командуванням осавула М.Кураха, полковника О.Голубаїва та полковника Д.Михайліва. До складу 11-ї гарматної бригади входили 31-й, 32-й та 33-й гарматні полки. На жаль, відсутні дані про командний склад цієї гарматної бригади.

4-та Окрема кінна бригада складалася з 7-го кінного полку під командуванням осавула Галайди, 8-го кінного полку - командував полковник Карпович, Кінного полку Січових Стрільців - сотник Ф.Борис та 4-ї кінно-

гарматної батареї. Автопанцерний дивізіон Січових Стрільців складався з п'яти броневих автомобілів під командуванням сотника М.Турка.

Чисельний склад 10-ї пішої дивізії становив 121 старшину, 21 підстаршину та 1704 козаків; 11-ї пішої дивізії - 158 старшин, 8 підстаршин, 1604 козаки; 10-ї гарматної бригади - 69 старшин, 19 підстаршин, 1189 козаків; 11-ї гарматної бригади - 54 старшини, 7 підстаршин, 1093 козаки; кінної розвідки - 6 старшин та 44 козаки; 4-ї Окремої кінної бригади - 49 старшин, 2 підстаршин, 642 козаки; автопанцерного дивізіону - 12 старшин, 4 підстаршин, 132 козаки; кулеметного коша - 30 старшин, 8 підстаршин, 219 козаків; коша Групи Січових Стрільців (під командуванням І.Чмоли [287, с. 231]) - 14 старшин, 5 підстаршин та 759 козаків.

Загальна чисельність Групи СС становила 8782 військовослужбовців. В той час Дієва Армія УНР, разом з групою, налічувала 33 980 військовослужбовців, а УГА - 51 683. Отже, загальна чисельність усіх військ УНР становила 85 663 військовослужбовців, з яких 10, 25 % - належала до Групи СС.

На озброєнні об'єднаної армії УНР було 335 гармат, 1079 кулеметів, 37 649 рушниць та 20 863 коней. Із цього, в складі Групи СС перебували 61 гармата, 95 кулеметів, 4917 рушниць та 2845 коней. До того ж, із шести бронепотягів, що були на озброєнні всього українського війська, п'ять входило до складу автопанцерного дивізіону групи.

Для порівняння, чисельність II-го галицького корпусу, який складав одну групу наступу разом із січовими стрільцями, становив 15 802 військовослужбовців, озброєних 61 гарматою, 227 кулеметами, 4500 рушницями, 864 кіньми [20, арк. 1-6 зв.; 173, с. 75-76]. Разом з тим Р.Дашкевич пише, що в складі 4-ї бригади корпусу перебував ще 2-й гарматний полк Корпусу Січових Стрільців [166, с. 66].

Загалом, на 23 серпня, коли сили Середньої групи по лінії Козятин - Фастів розпочали безпосередньо наступ на Київ, сили Західної групи (Група СС та II-й корпус УГА), відповідно з районів Новоград-Волинська та Житомира вийшли

на Коростень [283, с. 233-235]. Проте, через ініційоване командуванням армії розширення фронту Західної групи до Житомира, а також провокаційні напади польських військ на підрозділи Групи СС вздовж демаркаційної лінії Шепетівка - Новоград-Волинськ, наступ на Коростень розпочався в кінці серпня. У результаті, за цей час більшовики, зосередивши значні сили в районі Коростеня, змогли не тільки витримати наступ впродовж першої декади вересня, але й перейти в контрнаступ, під час якого Група СС 14 вересня відступила до Новоград-Волинська, а 18 вересня зайняла оборону від Шепетівки до Полонного. При цьому, 10-та дивізія розташувалась у місті Полонне і перебувала там до 18 жовтня, 11-та в Шепетівці - до 21 жовтня, а штаб у селі Городище. Кіш та шпиталь групи і надалі перебували в Старокостянтинові. Крім того, цього ж таки дня наказом штабу Дієвої армії УНР Група СС вийшла з підпорядкування команди II-го корпусу УГА [136, с. 369].

Особовий склад Групи СС згідно з офіційною відомістю, складеною на 15 вересня, становив: 698 старшин, 589 підстаршин, 162 урядовці, 4 священники, 13 лікарів, 36 фельдшерів, 13 ветеринарів, 5869 вояків, які пройшли муштру і 4198, які не пройшли, що дорівнювало 11582 чоловікам, а також 3372 коней. В той час, як загальний склад Дієвої армії УНР, разом з групою, становив: 3746 старшин, 3603 підстаршини, 693 урядовці, 17 священників, 62 лікарі, 78 фельдшерів, 194 ветеринарів, 40198 вояків, що дорівнювало 48591 чоловіку, а також 11133 коней [38, арк. 7].

Таким чином, у порівнянні з даними місячної давнини, чисельний склад Групи СС збільшився за рахунок новобранців. Зокрема, з цього приводу пресовий орган формації - "Стрілецька думка" повідомляв, що 5 жовтня "... тисячі мобілізованих і новобранців присягли ... пролити свою кров, та віддати своє життя за ті цілі, за які СС невтомно бореться до тепер. Бо сила стрілецтва лежить також у цій вірності стрілецькому прапорю і присязі, вірності аж до смерті" [114]. А під час огляду С.Петлюрою 8 жовтня коша групи в Старокостянтинові, його загальний склад становив: 248 старшин і 4328

стрільців, з яких 9 старшин і 127 стрільців були хворі, а 12 старшин і 211 стрільців було командировано [173, с. 177-178].

Одночасно з цим відділ постачання, який із 17 вересня знову очолив І.Даньків [13, арк. 34], зважаючи на наближення зими та готуючись до нових бойових дій, в Проскурові організував скуповування продуктів, відкрив майстерні з пошиття одягу і взуття, проводився збір медикаментів та вилучення зброї в населення [136, с. 376].

Також у контексті певних організаційних змін звернемо увагу і на те, що 12 вересня при штабі групи, як і при штабах групи О.Удовиченка, Запорізької та Київської, було засновано суд [6, арк. 118], а начальника санітарного відділу групи лікаря І.Рихла 15 вересня 1919 р. призначили начальником санітарного відділу Управління постачання Дієвої армії УНР [6, арк. 123].

Разом з тим, за час перебування на лінії Шепетівка - Полонне, основним силам Групи СС згідно з оперативними даними від 30 вересня, 1, 2, 6, 7 жовтня не доводилось вступати в бойові дії з більшовицькими частинами [114; 115].

Незмінним залишався статус січового стрілецтва, про що свідчить те, що в старшинській школі, яка діяла в цей час у Кам'янець-Подільську, О.Назарук читав курс лекцій "Про українських січових стрільців" [32, арк. 1-22]. Зокрема, в цьому курсі, який в основному стосувався історії та ідеології стрілецтва, автор наголошував: "Січове Стрілецтво творить окремий український військовий стиль. Тільки Січове Стрілецтво не має чужого стилю - ні австрійського, ні руського. Воно творить український стиль" [32, арк. 2-3].

15 жовтня штаб Групи СС отримав наказ розпочати передислокацію основних бойових сил у район Жмеринки, де вони повинні були змінити 3-тю дивізію, яка стояла на фронті проти білогвардійських військ генерала А.Денікіна. При цьому кіш і шпиталь залишались у Старокостянтинові.

Загалом, процес переходу через брак потягів та палива затягнувся більше ніж на тиждень. Підійшовши до Жмеринки, штаб армії направив групу південніше - на лінію Рахни - Джури, яку вони зайняли 27 жовтня в такому складі: 10-ї дивізії, чисельністю близько 1700 стрільців, 11-ї - 1900, кінного

дивізіону - 200, а також при кожній з дивізій було по дві гарматні батареї, особовий склад яких не вказано. У свою чергу, М.Безручко зазначає, що різке зменшення чисельності групи на цьому етапі було пов'язане з дезертирством новобранців, здебільшого через відсутність зимового одягу і збільшення захворювань на тиф [136, с. 376-378]. Так, командувач 10-ї дивізії І.Рогульський і начальник штабу В.Змієнко лежали хворими на тиф у Старокостянтинові.

Характерно, що тенденція до зменшення особового складу групи, як і всієї армії, на тлі катастрофічної військово-політичної ситуації, з кожним днем збільшувалась. Внаслідок цього, вже 1 листопада три полки 10-ї дивізії І.Рогульського, повноваження якого виконував А.Домарадський, було зведено в один полк.

2 листопада 1919 р. боєм під станцією Мурафа Група СС фактично закінчила бойові операції проти білогвардійців на фронті. Подальші дії зводились до загального відступу разом з іншими військовими з'єднаннями, і до спроб втримати наступ ворога. Так, з 5 до 9 листопада сили групи стояли в районі містечка Копайгород. На 18 листопада, відступивши до містечка Віньківці, група отримала наказ прикривати праве крило 2-ї Волинської дивізії, яка стояла в районі Деражні, і разом з іншими частинами армії, які стояли на лінії Нова-Ушиця - Дунаївці - Ярмолинці тримати оборону Проскурова, з якого розпочалась евакуація уряду та державних органів влади. Того ж таки дня поляки взяли Кам'янець-Подільськ [136, с. 382-385].

До 22 листопада вдалось втримати Проскурів, після чого розпочався загальний відступ у район Старокостянтинова. В той час польська армія зайняла фронт від Полонного через Базалію, Купіль, Чорний Острів, Дунаївці до Кам'янець-Подільського, більшовики по лінії Бердичів - Чуднів, а білогвардійці - Козятин - Хмільник - Проскурів. На середину останньої декади листопада територія, на яку ще поширювалась влада УНР, пролягала вздовж Старокостянтинова - Острополя - Любара. Безпосередньо штаб та особовий склад Групи СС розташувались у містечку Нова Чорторія.

Вже 2 грудня, під час чергового наступу білогвардійців, Запорізька група залишила Старокостянтинів, у якому розташовувався шпиталь Групи СС, медичне обладнання. Тому персонал і частину хворих та поранених перевезли до Проскурова. Уряд і командування армії переїхали до Любара, а потім до Нової Чорторії, де 4 грудня Прем'єр-міністр І.Мазепа та Головний отаман С.Петлюра провели спільну нараду, на якій були також присутні Є.Коновалець і А.Мельник. Підсумком наради стала відозва про перехід до партизанської форми боротьби в тилу оточуючих ворожих сил [236, с. 321].

Наступного дня в Новій Чорторії відбулась вже розширена нарада, на якій, крім урядовців та командування армії, були присутні командувачі всіх військових з'єднань Дієвої армії УНР. У першу чергу було зачитано відозву від 4 грудня, яка за словами І.Мазепа, відповідала настроям присутніх і тому була підтримана. Єдиний Є.Коновалець виступаючи, заявив, що Група СС вирішила демобілізувати особовий склад, вважаючи, що подальша боротьба є безперспективною. Після цього, на 6-е грудня було призначено ще одну нараду, яка повинна була ухвалити план подальших військових операцій [236, с. 325-326].

У результаті проведеного 6 грудня засідання Стрільцької ради було остаточно вирішено розформувати групу та демобілізувати стрільців, щоб ті самостійно могли вибирати, чи приєднуватись їм до партизанських загонів під командуванням М.Омеляновича-Павленка, чи повертатись додому [242, с. 58; 252, с. 295]. До вечора 6 грудня частина стрільців, які виявила бажання продовжити боротьбу, зосередилась в районі Коростки - Липно, а інша частина, разом з штабом групи перебувала в районі Дертка - Новий Миропіль [136, с. 390].

Вже зранку 7 грудня перша група стрільців під командуванням М.Омеляновича-Павленка вирушила в перший "Зимовий похід", а друга, прибувши на станцію Миропіль, була роззброєна і перевезена через Шепетівку - Рівне до табору для військовополонених в Луцьку [136, с. 391; 190, с. 82]. Зокрема, як зазначав через рік Р.Дашкевич, більша частина січових стрільців

"пішла в партизани і тій частині передали всі прочі зброю, гармати, коні все військове майно" [166, с. 70]. У Луцьку, як повідомляв Є.Коновалець в листі від 24 грудня до В.Старосольського, перебувало "... 196 самих кращих стрілецьких старшин і більше як 400 стрільців". При тому зазначив, що "нашим завданням в даний момент здержати їх всіх разом, аби в цей спосіб зберегти нам стрілецький апарат" [36, арк. бзв.-7].

Загалом з огляду на подальші дії Є.Коновальця та найближчого його оточення, колективне рішення про розформування було більш ситуативним і не пов'язане з припиненням боротьби за українську державність. Навпаки, вони були переконані в її необхідності. Однак, за визначенням М.Ковальчука, Є.Коновалець був налаштований проти мирної угоди з Польщею, укласти яку явно прагнув уряд УНР. Галичани, які переважали серед командного складу стрілецької формації, побоювались, що порозуміння з Польщею коштуватиме Україні Галичини. Та й взагалі, ситуація справляла враження повного політичного і військового краху державного центру УНР та ЗУНР. Тому, скоріше всього саме в ці дні у Є.Коновальця з'явилась думка створити новий військово-політичний центр для ведення подальшої національно-визвольної боротьби [197, с. 14]. Протягом майже двох років функціонував дорадчий орган управління стрілецькою формацією - Стрілецька рада [218, с. 136], яка продовжила реалізацію ідей та чину січового стрілецтва в створеній у липні 1920 р. Українській Військовій Організації [145, с. 72].

Отже після усунення від влади в Україні гетьмана П.Скоропадського, командування багатотисячного військового об'єднання армії УНР - Осадного Корпусу, яке входило в склад Стрілецької ради, зосередило значні повноваження для організації державної влади, внутрішньо-політичної стабілізації, військового будівництва тощо. Повноваження, що їх в силу зовнішньо-політичного тиску та агресії, суспільної напруги та часткової відповідальності за ситуацію, яку взяло стрілецтво на себе, розпочавши антигетьманське повстання, були визнані Директорією.

У рамках цих повноважень в перші дні після вступу до Києва низкою наказів Є.Коновалець розпочав боротьбу з більшовицькою пропагандою, провокаціями і збройними виступами в столиці, зокрема, шляхом введення комендантської години, обмеження в'їзду іногородніх до Києва, встановлення цензури, заборони мітингів, зібрань, роззброєння цивільного населення тощо. Ці досить непопулярні, але водночас вимушені дії стали предметом провокацій і звинувачень на адресу як командування, так і формації загалом.

З поглибленням в середині січня 1919 р. внутрішньо-політичної кризи навколо питань з приводу принципів організації республіканської форми державного правління і зовнішньо-політичних пріоритетів, Стрілецька рада запропонувала запровадити одноосібне правління на чолі з В.Винниченком чи С.Петлюрою, яким гарантувала підтримку або колективну військову диктатуру в складі Є.Коновальця, А.Мельника і С.Петлюри. Проте ці ініціативи, які відповідали тогочасним реаліям, не були підтримані В.Винниченком, С.Петлюрою та більшістю політичних сил. Одночасно Є.Коновалець виступає організатором приїзду в кінці другої декади січня 1919 р. державних та політичних сил ЗУНР до Києва, перебування яких позначилось укладенням 22 січня 1919 р. Акта Злуки.

Продовжуючи і надалі пошук оптимального рішення в організації державної влади УНР, Стрілецька рада спочатку під впливом вимог Антанти і урядової кризи в лютому 1919 р. підтримує створення правого за партійною ознакою уряду С.Остапенка, а в першій декаді квітня того ж таки року з посиленням громадянської війни та за відсутності підтримки з боку Антанти - лівий уряд Б.Мартоса. Перед тим заявивши, що вона буде підтримувати радянські принципи організації державної влади, якщо в процесі її становлення будуть непорушні засади самостійності, суверенітету та інтереси більшості населення України. Після чого Стрілецька рада дистанціювалась від прямого впливу на уряд і державотворчий процес загалом, зосередившись на збройній боротьбі.

У сфері військового будівництва командування в основному зосередилось на реорганізації Осадного корпусу, який був сформований під час антигетьманського повстання з різних за рівнем національної свідомості, боєздатності, характером політичної та моральної відповідальності військових з'єднань, частин та повстанських груп. У результаті вже в середині січня 1919 р. було сформовано Корпус Січових Стрільців. Корпус, який з певними організаційними, структурними змінами, але незмінним коренем в назві - "Січові Стрільці", до 6 грудня в авангарді армії УНР, а з другої половини липня в об'єднанні з УГА, брав участь у бойових операціях Другої більшовицько-української війни. Паралельно з січня по липень 1919 р. окремі підрозділи в складі УГА були задіяні в Українсько-польській війні, а в жовтні-листопаді у війні проти російської Добровольчої армії генерала А.Денікіна.

Рішення Стрілецької ради від 6 грудня 1919 р. про розформування формації Січових Стрільців на фоні поразки українських військ на всіх фронтах і переходу до партизанської форми боротьби, як показав час, не стало відмовою від подальшої боротьби.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на майже стоп'ятдесятилітнє перебування в різних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах Австро-Угорської та Російської імперій, прагнення до національної свободи та відновлення державності об'єднувало українців усіх етнічних земель. Перша світова війна, яка об'єктивно розв'язала проблему розпаду імперій, дала шанс бездержавним націям Європи повести боротьбу за національно-політичне самовизначення. В цьому контексті українці австро-угорського підданства, перебуваючи в російських таборах для військовополонених, з ентузіазмом зустріли звістку про крах Російської імперії та створення в Києві Української Центральної Ради. Вже весною 1917 р. вони почали цікавитися процесом українізації армії та нав'язувати перші контакти з представниками громадсько-політичних сил Києва, тим самим поступово включаючись у державотворчі процеси на Наддніпрянщині. Переважна більшість з цих військовополонених походила із Східної Галичини, де пройшла вишкіл у довоєнних парамілітарних організаціях, а здобувши бойовий досвід у роки Першої світової війни, усвідомила важливе значення збройних сил в утвердженні та захисті здобутків революції. Інтегруючись у державотворчі процеси на Наддніпрянщині, вихідці із західноукраїнських земель продемонстрували високий рівень самоорганізації, національної свідомості та військової підготовки. Створений ними в листопаді 1917 р. Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців став першою національною одиницею армії Української Народної Республіки.

Разом з тим, на тлі відсутності публічного діалогу та консолідації між провідними національними силами Східної Галичини та Наддніпрянщини, це стало важливою історичною подією. Особливої ваги цій події надає те, що створення формації, безпосередньо, не пов'язане із жодною військовою та політичною організацією, в тому числі і з легіоном УСС, що стало поступово визначати самодостатність та характер діяльності стрільцтва на Наддніпрянщині.

Утвердження куреня, як найбоєздатнішої частини армії УНР і вся діяльність впродовж 1918-1919 рр., пов'язана з командним складом на чолі з Є.Коновальцем. На етапі організаційного становлення та вишколу куреня безальтернативними стали ідейні та організаційні засади легіону УСС, які забезпечили високий рівень дисципліни, національної свідомості та політичної стійкості на фоні інших військових одиниць. Залучення до складу наддніпрянців та зміна назви на І-ий курінь Січових Стрільців надало формуванню всеукраїнського значення.

За Центральної Ради випробуванням цих якостей стала Перша більшовицько-українська війна, яка одночасно стала і першою в новітній історії України, в якій національні військові сили виступили на захист незалежної Української держави. У війні курінь взяв участь у придушенні антиукраїнського більшовицького повстання в Києві, відзначився безкомпромісним захистом УНР у боях і забезпечив дієздатність Центральної Ради та Ради Народних Міністрів, особливо на етапі підписання делегацією УНР в Бресті мирного договору з країнами Четвертного блоку та договору про військову допомогу з двома представниками блоку - Австро-Угорщиною та Німеччиною.

Після завершення війни за стрілецьким формуванням було закріплено статус гвардії армії УНР. Вважаючи, що державницькі здобутки на Наддніпрянщині є незворотні, командування Січових Стрільців зосередило увагу на розвитку формації та утвердженні своїх ідеологічних переконань у військово-політичному середовищі Києва. В основу цих переконань було покладено гасло "Через Київ на Львів!", яке стало головною засадою боротьби за об'єднання українських земель у єдиний державний організм у роки національної революції. Зазначимо, що ці засади були близькі і для найбільш активних представників західноукраїнської громади Києва, з якими тісно співпрацювали січові стрільці.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. засвідчив, що 3-х тисячний І-ий полк Січових Стрільців був самодостатньою військовою силою в складі армії УНР. Зокрема, про це свідчать переговори П.Скоропадського з Є.Коновальцем,

на яких гетьман запропонував формації продовжити службу і після усунення Центральної Ради. Однак, відповідно до статусу, методу зміни влади і надмірної емоційності, Рада старшин відмовилася присягнути на вірність гетьманові і прийняла рішення про роззброєння та розформування полку.

Насправді не стояло питання відмови від подальшої участі в державотворчому процесі, адже стрілецьке командування було глибоко переконане, що доля України вирішується саме в Києві і готове було стати опорою для будь-якої української влади, яка відстоюватиме національні інтереси. Однак, події 29 квітня надали стрілецтву, як військовій силі, політичної ваги і революційного характеру діяльності.

В цьому контексті, відновлена в серпні 1918 р., за підтримки проукраїнського оточення гетьмана П.Скоропадського, формація Січових Стрільців стала чинником протиставлення до проросійських урядових та військових сил як певної загрози для державного суверенітету.

На етапі згортання незалежності Української Держави Стрілецька рада підтримала опозиційні сили в підготовці силового усунення гетьманського режиму і відновленні УНР. Більш за все, якщо б гетьман відмовився від ідей федерації з майбутньою небільшовицькою Росією, то стрілецтво стало б на його сторону. Повстання, розпочате з 15 на 16 листопада з Білої Церкви Окремим загоном Січових Стрільців, завершилося 14 грудня входженням у Київ окремих частин багатотисячного напіврегулярного Осадного Корпусу під командуванням Є.Коновальця і начальника штабу А.Мельника.

З відновленням УНР Стрілецька рада на чолі з Є.Коновальцем стала тією силою, яка найбільш адекватно оцінила ситуацію і в своїй військово-політичній діяльності виходила з досвіду, принаймні, Першої більшовицько-української війни. Зокрема, в силу суспільної напруги, спричиненої антигетьманським повстанням, розгортання більшовицької пропаганди і агресії, офіційно, зосередивши значні владні повноваження, ввела військовий стан у Києві. Це дало змогу разом з Директорією, незважаючи на критику та провокації зі сторони політичних сил, організувати роботу центральних органів виконавчої

влади та запобігти більшовицькому повстанню в столиці. Неприйнятною для лідерів УНР стала пропозиція про запровадження тимчасової одноосібної влади або військової диктатури на противагу псевдо колективній соціалістичній владі. Очевидно, що на тлі Другої більшовицько-української війни, міжнародної ізоляції та внутрішньо-політичної кризи, це стало б запорукою ефективної оборони суверенітету УНР.

Історичною подією, до якої січове стрілецтво мало безпосереднє відношення і навіть в певній мірі саме завдяки їм вона відбулась, був Акт Злуки 22 січня 1919 р.

Загалом Стрілецька рада, в цей час, намагалася перевести державотворчий процес в русло захисту національних інтересів, похідними від яких розглядала соціалістичні ідеї. Однак розуміючи безперспективність цих намірів, рада від імені стрільців в березні 1919 р. заявила, що готова всіма силами підтримувати радянські принципи в організації державної влади, якщо при тому не будуть порушені засади незалежності, суверенітету та інтереси населення України. Після цього командування стрілецької формації поступово дистанціювалось від прямого впливу на внутрішню і зовнішню політику уряду.

Поза тим, багатотисячний особовий склад реорганізованого Осадного Корпусу в Корпус Січових Стрільців з певними організаційними та структурними змінами, але незмінним коренем в назві - "Січові Стрільці", ідеєю та чином і командувачем Є.Коновальцем, був єдиним з'єднанням Дієвої армії УНР підрозділи якого брали участь у всіх збройних протистояннях на території України в 1919 р. Зокрема, з січня до грудня 1919 р. в авангарді армії УНР, а з другої половини липня в об'єднанні з УГА, у бойових діях Другої більшовицько-української війни. Паралельно, з січня по липень того ж таки року, окремі підрозділи в складі УГА в Українсько-польській війні, а в жовтні-листопаді у війні проти Добровольчої армії генерала А.Денікіна.

6 грудня 1919 р., втративши надії на продовження війни регулярною армією та розглядаючи партизанську форму боротьби безперспективною, Стрілецька рада прийняла рішення розформувати формацію Січових Стрільців

та демобілізувати особовий склад. Після цього значна частина січових стрільців продовжила боротьбу під час Першого Зимового походу, Українсько-польсько-радянської війни, Другого Зимового походу, а в міжвоєнний період в рядах УВО-ОУН. Крім того, з стрілецького середовища Наддніпрянщини вийшла плеяда нової військово-політичної еліти, яка визначала характер національно-визвольного руху в 20-30-х роках ХХ ст., а закладені традиції стали в основі виховання не одного покоління українців.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що у роки національної революції армія стала тим інститутом, який визначав існування Української держави. З огляду на це не викликає сумніву особливе значення історичного досвіду, який повинен враховуватись не тільки при реформуванні Збройних сил України, розробці концептуальних засад національної безпеки та оборони, але й діяльності політичної еліти України. Зокрема, держава має бути готовою у будь-який момент застосовувати силу для запобігання зовнішньої загрози, але одночасно армія не повинна бути заручником інтересів політичних сил як на внутрішній, так і міжнародній арені.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

а) документи архівів:

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України в м. Києві:**

1. Фонд 1065 (Рада народних міністрів). - Оп.1. - Спр.48.
2. Фонд 1074 (Міністерство військових справ). - О.1. - Спр. 9.
3. Фонд 1074. - О.1. - Спр.10.
4. Фонд 1074. - Оп.2. - Спр. 6.
5. Фонд 1074. - Оп. 2. - Спр. 29.
6. Фонд 1075 (Військове міністерство УНР). - Оп. 2. - Спр. 3.
7. Фонд 1075. - Оп. 2. - Спр. 8.
8. Фонд 1075. - Оп. 2. - Спр. 15.
9. Фонд 1076 (Генеральний секретаріат із військових справ Військового міністерства УНР). - О.1. - Спр.12.
- 10.Фонд 1076. - О.2. - Спр.1.
- 11.Фонд 1078 (Головна управа Генерального Штабу Армії УНР). - Оп.1. - Спр.3.
- 12.Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 4.
- 13.Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 5.
- 14.Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 8.
- 15.Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 11.
- 16.Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 28.

17. Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 50.
18. Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 58.
19. Фонд 1078. - Оп.1. - Спр. 60.
20. Фонд 1078. - Оп.2. - Спр. 28.
21. Фонд 2209 (Народне Міністерство судових справ УНР 1917-1918). - Оп. 1.
Спр. 4.
22. Фонд 2266 (Штаб Корпусу Січових Стрільців). - Оп.1. - Спр.1.
23. Фонд 2266. - Оп.1. - Спр.2.
24. Фонд 2266. - Оп.1. - Спр.3.
25. Фонд 2268 (2-ий полк при коші Окремого загону Січових Стрільців м. Біла Церква 1918-1919). - Оп.1. - Спр.1.
26. Фонд 2269 (Збірний полк Січових Стрільців м. Сквиря 1919). - Оп. 1. - Спр.1.
27. Фонд 3172 (Штаб Дієвої армії УНР). - Оп.5. - Спр.2.
28. Фонд 4465 (Колекція матеріалів УНР і ЗУНР). - Оп. 1. - Спр. 360.
- Центральний державний історичний архів у м. Львові:**
29. Фонд 353 (Легіон Українських Січових Стрільців 1910-1921 р.р.). - Оп. 1. -
Спр. 7.
30. Фонд 359 (Назарук Осип). Оп.1. - Спр.1.
31. Фонд 359. Оп.1. - Спр.12.
32. Фонд 359. - Оп. 1. - Спр.85.
33. Фонд 359. - Оп. 1. - Спр.369.
34. Фонд 359. - Оп. 1. - Спр. 321.

35. Фонд 359. - Оп. 1. - Спр. 369.

36. Фонд 360 (Старосольський Володимир). - Оп.1. - Спр. 514.

37. Фонд 581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР).
- Оп. 1. - Спр. 12.

38. Фонд 581. - Оп. 1. - Спр. 45.

39. Фонд 581. - Оп. 1. - Спр. 49.

40. Фонд 581. - Оп. 1. - Спр. 92.

41. Фонд 760 (Степура Григорій). - Оп. 1. - Спр. 32.

Державний архів Львівської області:

42. Фонд 257 ("Товариство по вивченню історії оборони Львова і південно-східних воєводств в 1918-1920 у Львові"). - О. 1. - Спр. 168.

43. Фонд 257. - О. 1. - Спр. 183.

б) Збірники документи:

44. За волю України. - Нью-Йорк, 1967. - 608 с.

45. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – Київ, 1996. – Т.1. – 589 с.

46. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т.6. 90-ті роки XIX - 20-ті роки XXст. - Київ, 2001. - 520 с.

в) Опубліковані документи:

47. Звіт Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській центральній Раді. – Київ, 1918. – С.8.

48. Назарук О. Інструкція для УСС, що їдуть на Україну // Літопис Червоної Калини. - 1934. - № 7-8. - С. 7-8.

в) Мемуари:

49. Андрієвський В. З минулого. - Берлін, 1923. - Т. II. - Ч. 2. - С. 310.
50. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Січових Стрільців // Літопис Червоної Калини. - 1935. - ч. 7-8. - С. 29-34.
51. Вислоцький І. Спомини розвідчого старшини з першої світової війни. Австрійська армія, Київські Січові Стрільці і Українська Галицька Армія. / Упорядник Ольга Вислоцька-Триляк. - Львів, 2005. - 324 с.
52. Герчанівський Д. В російському полоні // Непогаслий огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника Голови проводу українських націоналістів. - Париж, 1974. - С. 38-55.
53. Донцов Д. Рік 1918. Київ. - Торонто, 1954. - 128 с.
54. Інтерв'ю з професором Борисом Мартосом // Непогаслий огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника Голови проводу українських націоналістів. - Париж, 1974. - С. 62-68.
55. Кедрин І. Київ 1918 // Історичний Календар альманах Червоної Калини на 1938р. - Львів, 1937. - С. 15-23.
56. Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. - Нью-Йорк, 1976. - С. 724.
57. Кедровський В. 1917 рік. - Вінніпег, 1967. - 526 с.
58. Кедровський В. Повстання проти гетьмана (уринок із спогадів) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Т. 96. - Кн. 5. - С. 36-47.
59. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. - Львів, 2002. - 64с.
60. Крезуб А. Облога Києва (спомини з листопада-грудня 1918) // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Т. 95. - Кн. 1. - 25-40; Т. 95. - Кн. 3. - 242-251; Т. 95. - Кн. 4. - 309-324.
61. Крезуб А. На весні революції (уринок із споминів) // Історичний Календар альманах Червоної Калини на 1932. - Львів, 1931. - С. 9-15.

62. Мельник А. Київ-Мотовилівка-Карабчійв, де наші серця сповнялись гордощів та радощів // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.166-177;
63. Назарук О. Рік на Великій Україні. - Відень, 1920. - 344 с.
64. Петрів В. Спомини з часів української революції. - Львів, 1927. - 180 с.
65. Скоропадський П. Спогади. - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.
66. Сушко Р. Хто вбив полковника Отмарштайна?. - Чернівці, 1933. - 74 с.
67. Цегельський Л. Від легенд до правди. - Львів, 2003. - 336 с.

з) періодичні видання:

68. Військово-науковий вісник Генерального штабу. - 1918. - ч.7. - 72 с.
69. Вісник Генерального Секретаріату УНР. - 23 грудня. - 1917.
70. Державний вісник. - 7 червня. - 1918.
71. Діло. - 10 квітня 1915.
72. Діло. - 5 листопада 1916.
73. Діло. - 28 липня. - 1917.
74. Діло. - 4 серпня. - 1917.
75. Діло. - 17 лютого. - 1918.
76. Діло. - 2 лютого. - 1918.
77. Діло. - 30 березня. - 1918.
78. Діло. - 11 травня. - 1918.
79. Діло. - 10 вересня. - 1918.
80. Діло. - 10 листопада. - 1918.
81. Діло. - 19 листопада. - 1918.
82. Народна воля. - 27 жовтня. - 1917.
83. Народна воля. - 14 листопада. - 1917.
84. Народна воля. - 30 грудня. - 1917.
85. Народна воля. - 9 (22) січня. - 1918.
86. Народна воля. - 29 грудня. - 1918.

- 87.Наша думка. - 11 березня. - 1918.
- 88.Наша думка. - 21 березня. - 1918.
- 89.Наша думка. - 1 квітня. - 1918.
- 90.Наша думка. - 22 квітня. - 1918.
- 91.Наша думка. - 29 квітня. - 1918.
- 92.Наша думка. - 20 травня. - 1918.
- 93.Наша думка. - 3 червня. - 1918.
- 94.Наша думка. - 11 серпня. - 1918.
- 95.Наша думка. - 18 серпня. - 1918.
- 96.Нова Рада. - 13 березня. - 1918.
- 97.Нова Рада. - 26 березня. - 1918.
- 98.Нова Рада. - 2 квітня. - 1918.
- 99.Нова Рада. - 7 квітня. - 1918.
100. Нова Рада. - 4 вересня. - 1918.
101. Нова Рада. - 2 жовтня. - 1918.
102. Нова Рада. - 6 листопада. - 1918.
103. Нова Рада. - 16 грудня. - 1918.
104. Нова Рада. - 19 грудня. - 1918.
105. Нова Рада. - 29 грудня. - 1918.
106. Нова Рада. - 2 січня. - 1919.
107. Нова Рада. - 17 січня. - 1919.
108. Нова Рада. - 24 січня. - 1919.
109. Нова Рада. - 31 січня. - 1919.
110. Ставка. - 17 грудня. - 1918.
111. Ставка. - 22 грудня. - 1918.
112. Ставка. - 25 грудня. - 1918.
113. Ставка. - 28 грудня. - 1918.
114. Стрілецька думка. - 5 жовтня. - 1919.
115. Стрілецька думка. - 9 жовтня. - 1919.
116. Стрілецька думка. - 22 жовтня. - 1919.

117. Стрілецька думка. - 9 листопада. - 1919.
118. Українська ставка. - 21 січня. - 1919.
119. Українська ставка. - 22 січня. - 1919.
120. Українська ставка. - 24 січня. - 1919.
121. Українська ставка. - 25 січня. - 1919.
122. Українська ставка. - 26 січня. - 1919.
123. Українська ставка. - 30 січня. - 1919.
124. Український прапор. - 19 грудня. - 1919.
125. Український прапор. - 23 грудня 1919.
126. Український прапор. - 6 лютого. - 1920.
127. Український прапор. - 17 лютого. - 1920.
128. Український скиталець. - 1 листопада. - 1920.
129. Українське слово. - 1 серпня. - 1917.

Історіографія

а) монографії, брошури, статті:

130. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва // Літопис Червоної Калини. - 1930. - № 4. - С.5.-8; 1930. - № 5. - С.15-17.
131. Баран З. Степан Федак до образу львівського "неполітика" // Львів: місто, суспільство, культура. - Львів, 1999. - Т.3. - С.553-561.
132. Барановська Н. Січові Стрільці під проводом Є.Коновальця та А.Мельника у боротьбі за незалежність України в 1917-1918 р. // Вісник Державного університету "Львівська політехніка". - Львів, 1999. - № 377. - С.54-60.
133. Безручко М. Група С.С. в боях на підступах до Кам'янець-Подільського. Бій під Смотричем 22 липня 1919 р. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік. – Львів, 1926. – С. 114-124.
134. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність // За державність. - Збірник 2. - Каліш, 1930. - С.47-72.

135. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність. - Каліш, 1932. - 82 с.
136. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 - 1967. - Чікаго, 1969. - С. 275-394.
137. Білян Ю. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918-1920 роках. - Київ, 1957. - 48с.
138. Бой (псевдонім В.Кучабського) Українські Січові Стрільці (У.С.С.) і Січові Стрільці (С.С.) // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1924 р. – Львів, 1923. – С.68-78.
139. Бойко О. Український національний союз і організація протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. - Київ, 2002. - С.157-186.
140. Бойко О. Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції // Історичний журнал. - 2004. - №5. - С.16-30.
141. В.К.(Василь Кучабський) Січові Стрільці їх історія і характер. - Львів, 1920. - 45 с.
142. Великочий В. Національний феномен українського січового стрільця // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. - №4. – С.56-60.
143. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. - Львів, 1998. - Т.1. - 524 с.; Т.2. - 502 с.
144. Винниченко В. Відродження нації. - Київ, 1990. - В 3-х частинах. - Ч.3. - 542с.
145. Гаврилів І. Євген Коновалець на чолі УВО-ОУН // Вісник національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. - № 502. - 2004. - С.71-80.
146. Галан В. На Київ // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1931 р. – Львів, 1930. – С.72-75.

147. Гарчева Л. Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917- початок 1918) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 1997. - В.3-4. - С.163-193.
148. Гелей С., Кучабський Ю. Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя. - Львів, 1998. - 744 с.
149. Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917-1919 рр.) // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.178-219.
150. Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських січових Стрільців. - Філадельфія, 1955. - 84 с.
151. Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. - Вінніпег, 1956. - 72 с.
152. Гирич І. Публікації С.О.Єфремова в газеті "Нова рада" 1917-1919 // Український археографічний щорічник. - Київ, 1993. - Вип.2. - Т.5. - С.336-375.
153. Гладкий Г. Січові Стрільці (С.С.) // Літопис Червоної Калини. - 1935. - № 6. - С.4-6.
154. Головацький І. Василь Дідушок: полковник, отаман: хроніка життя і діяльності (1889-1937). - Львів, 1998. - 128 с.
155. Голубко В. Армія української Народної Республіки. - Львів, 1997. - 288 с.
156. Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії // Вісник державного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. - №377. - 1999. - С.28-39.
157. Горбовий М. Від'їзд УСС на Велику Україну 1918 р. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1932 р. - Львів, 1931. - С.66-70.
158. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. - Львів, 1990. - 48 с.
159. Гордій М. Генерал Тарнавський. - Львів, 1936. - 32 с.
160. Горинь В. Дмитро Вітовський - рицар громадського обов'язку та військового чину // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, 2000. - Випуск 6. - С.157-163.

161. Гриневич І. Олександр С. Рубльов "Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939)" // Вісті комбатанта. - Торонто - Нью-Йорк. - №3. - 2006. - С.81-82.
162. Грицай О. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 року // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С.17-44.
163. Грицак Я. Українська Революція 1914-1923 рр.: Нові інтерпретації // Матеріали засідання історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. Випуск (1995-1997). - Львів, 1999. - С.117-137.
164. Грицак Я. Нариси історії України. Формування української нації ХІХ-ХХ ст. - Київ, 1996. – 360 с.
165. Грушевський М. Хто такі Українці і чого вони хочуть. - Київ, 1991. - 240 с.
166. Давний Р. (псевдонім Р.Дашкевича) Про Січових Стрільців. - Відень, 1921. - 72 с.
167. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. - Нью-Йорк, 1965. - 206 с.
168. Дещинський Л. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 - березень 1918 рр.) // Вісник державного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. - №344. - 1998. - С.3-13.
169. Дещинський Л. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 - січень 1918 р.): уроки і сучасність. // Вісник державного університету "Львівська політехніка". Держава та армія. - №377. - 1999. - С.3-10.
170. Дмитрів Б. Федь Черник у роковини бою під Мотовилівкою. - Львів, 1928. - 47 с.
171. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. - Київ, 1973. - 186 с.
172. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918. - Львів, 1936. - 375 с.
173. Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917-1920 рр./ За ред. П.П.Михайленко. - Київ, 2002. - 218 с.

174. Дольницький Д. Борба українського народу за волю і незалежність. Огляд подій за 1918, 1919 і 1920 р.р. - Вінніпег, 1920. - 246 с.
175. Донцов Д. Наша політична думка і стрілецьтво // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1924 р. – Львів, 1923. – С.32-35.
176. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 р.р. - Київ, 2002: Т.1. Доба Центральної Ради. - 320 с.; Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - 351 с.
177. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 19-29.
178. Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрію 1918 р. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 46-51.
179. Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів, 1932. – С. 54-67.
180. Заклинський М. Карні експедиції УСС на Херсонщині // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів, 1932. – С. 67-77.
181. Заклинський М. Вітовський як політичний провідник стрілецьтва в 1917 р. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. – Львів, 1936. – С. 64-67.
182. Зарицький В. Історія 3-ої легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців // Вісті. - листопада 1965. - С.103-105.
183. "Золоті ворота" Історія Січових Стрільців 1917-1919. - Львів, 1937. - 395 с.
184. Іванець І. Зустріч УСС з Полуботківцями // Історичний календар альманах Червоної Калини на 1937 рік. - Львів, 1936. - С.61-63.
185. Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. - Київ, 1992. - 347 с.
186. Історія України та її державності / За редакцією Дещинського Л.Є. - Львів, 2004. - 352 с.
187. Історія Української РСР. - Київ, 1977. - В 8 т. Т.5. - 592 с.
188. Какурин Н. Как сражалась революція. - М, 1990. - В 2 т. Т.1. - 272 с.

189. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921). – Київ, 2003. – 608 с.
190. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. - № 1. - 2000. - С.80-95.
191. Кедрин І. (псевдонім І.Рудницького) Чому досі нема повної історії Січових Стрільців? З приводу появи книжки ген. Марка Безручка "Січові Стрільці в боротьбі за державність" // Літопис Червоної Калини. - 1933. - №3. - С.10-12.
192. Кедрин І. Викривлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгіна Цегельського. - Нью-Йорк, 1963. - 35 с.
193. Кедрин І. Вступне слово (До збірника "Золоті ворота") // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 - 1967. - Чикаго, 1969. - С. XI-XVI.
194. Коваленко А. Січові Стрільці в українській революції // Наука і суспільство. - 1992. - №1. - С.18-22.
195. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX-XX ст. - Львів, 2001. - 420 с.
196. Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців // Пам'ять століть. - 2001. - №4. - С.88-104.
197. Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є.Коновальця у 1920-1921 р.р. // Український визвольний рух. - Львів, 2006. - Збірник 7. - С.5-78.
198. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920. - Київ, 1997. - 208 с.
199. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 - 1967. - Чикаго, 1969. - 663 с.
200. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. (Організаційна структура, штати): Іст.-правове дослідження. - Івано-Франківськ, 1997. - 292 с.

201. Крезуб А. Початок галицького куреня січових стрільців // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік. – Львів, 1924. – С. 55-60.
202. Крезуб А. Група полк. Рогульського // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1928. – С. 51-61.
203. Крезуб А. Мотовилівський бій (Критичні завваги до його історії) // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 70-75.
204. Крезуб А. Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 27-33.
205. Крезуб А. Напад большевиків на Кременець в травні 1919 р. // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 54-68.
206. Крезуб А. Цілі німецької військової політики на Україні 1918 р. // Літопис Червоної Калини. - 1929. - Ч.1. - С.14-17.
207. Крезуб А. З Києва до Сарн і назад // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 45-54.
208. Крезуб А. Між Білою Церквою і Мотовилівкою // Літопис Червоної Калини. - 1930. - Ч.1. - С.5-8; Ч.2. - С.9-13.
209. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Т.97. - Кн.2. - С. 219-225; Т.97. - Кн.12. - С. 309-318.
210. Крезуб А. Галичане і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917-1919 рр. // Календар-альманах Неділя на 1930 р. - Львів, 1929. - С.85-92.
211. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. Історія Українського Війська. - Львів, 1936. - Ч.2. - С.293-536.
212. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. - Львів, 2003. - 536 с.
213. Курах М. Перший козацький піхотний полк ім.. Гетьмана Мазепи // Вісті. - липень-серпень 1955. - ч.3-4. - С.9-13; травень-червень 1956. - ч.5-6. - С.12-15; ч.7-8. - С.4-8; ч.9-10.- С.17-21
214. Курах М. Перша батарея Січових Стрільців // Вісті. - червень, 1959. - Ч.94. - С.164-168.

215. Курах М. Січові-Стрілецькі формації в українських арміях // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 227-235.
216. Кучабський В. Київські Січові Стрільці // Календар просвіти на 1922 р. - Львів, 1921. - С.149-155.
217. Кучабський В. "Від первопочинів до Проскурівської операції" // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 - 1967. - Чикаго, 1969. - С.1-254.
218. Кучерук С. Протокол засідання стрілецької ради 10-12 вересня 1921 р. // Воєнна історія. - № 1. - 2003. - С.136-140.
219. Лазарович М. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині // Український історичний журнал. - 1998. - №5. - С.40-53.
220. Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. - Тернопіль, 2000. - 202 с.
221. Левицький Д. Січові стрільці і оборона Львова // Діло. - 27 квітня. - 1924.
222. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. - Львів, 1928. - Ч.1. - 289 с.
223. Левицький К. Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів та документів). - Львів. 1931. - 152с.
224. Левченко О. Воєнні дії Армії УНР в червні 1919 р. // Український історичний збірник. - Київ, 2002. - С. 214-224.
225. Левченко О. Особливості створення армії української Народної республіки (січень 1918 р. - січень 1919 р.) // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 - 22 січня 1919 рр.). - Київ, 2004. - С.113-119.
226. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в Українські визвольні змагання // Історичні есе. В 2 т. Том 2. / Пер. З англ. У.Гавришків, Я.Грицака. - Київ, 1994. - С. 53-61.
227. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького Стрілецтва. - Львів, 1990. - 200с.

228. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. - Львів, 1995. - 368 с.
229. Литвин М., Колянчук О., Науменко К. Генералітет Українських визвольних змагань. - Львів, 1995. - 282 с.
230. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. - Львів, 2004. - 376 с.
231. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. - Львів, 1998. - 488 с.
232. Литвин М. Генерал-четар Мирон Тарнавський // За вільну Україну. - 13-14 квітня. - 2001.
233. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - Київ, 2001. - 640 с.
234. Лихолат А. Здійснення ленінської політики на Україні 1917-1920. - Київ, 1967. - 304 с.
235. Лялька Я. Батько артилерії армії УНР генерал-хорунжий Роман Дашкевич // Високий замок. - 4 березня 2002.
236. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. - Київ, 2003. - 607 с.
237. Макарчук С. Українська республіка галичан. - Львів, 1997. - 192 с.
238. Маланюк Є. Крути народини нового українця. - Прага, 1941. - 31 с.
239. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. - Вінніпег 1949. - 424с.
240. Матчак М. Початки "Січових Стрільців" // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. - Львів, 1936. - С. 72-75.
241. Машкевич С. Старий, новий стиль і тридцять лютого. Календарні перипетії з давнини до наших днів // Дзеркало тижня. - № 51 (579). - 30 грудня. - 2005.
242. Мірчук П. Євген Коновалець. - Львів, 1990. - 108 с.
243. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави 1918 року // Україна в минулому. - Київ-Львів, 1995. - Випуск 7. - С.67-112.
244. Нагаєвський І. Історія української держави. - Київ, 1993. - 413 с.
245. Назарук О. Військо й політика. - Кременець, 1919. - 16 с.
246. Олійник В. Перші бойові акції об'єднаної української армії у 1919 р. // Студії Кам'янець-Подільського центру дослідження історії Поділля. - Кам'янець-Подільськ, 2005. - Т.1. - С. 361-371.
247. Органи державної безпеки Київщини (1917-2006) у фотографіях та документах. - Київ, 2006. - 480 с.

248. Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип. 37. Ч.1. - С.327-349.
249. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900-1923. - Київ, 1991. - 78 с.
250. Політична історія України. ХХ століття./ В.Ф.Солдатенко, В.Ф.Верстюк. - Київ, 2003. - У 6т. - Т.2. - 488 с.
251. Раєвський С. Моя служба під командуванням Симона Петлюри // Український комбатант. - Ч.1. - 1947. - С.15-21.
252. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. - Нью-Йорк, 1956. - 360 с.
253. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. - Львів, 1995. - 358 с.
254. Реєнт О. Павла Скоропадський. - Київ, 2003. - 304 с.
255. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917-1921 р.р. - Київ, 1999. - 320 с.
256. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). - Київ, 2004. - 648 с.
257. Рубльов О. Військовополонені галичани у таборах Російської імперії (1914-1917) // Сарбеївські читання. Перше засідання всеукраїнського "Круглого столу" 30 січня 2003 року. - Київ: інститут історії України НАН України, 2003. - С.58-60;
258. Рубльов О. Від підданих Австрії до громадян України: галицька українська інтелігенція та українська революція - від реєпції до участі (1917-1921 р.р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 22-23. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С.117-156.
259. Савойка Л. Січові Стрільці в 2-гім Запорізькім полку отамана Болбочана // Вісті. - грудень 1965. - С.128-129.
260. Сватко Я. Євген Коновалець - творець ОУН. Видання друге, доповнене і виправлене. - Львів, 1993. - 2003. - 64 с.
261. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). - Київ. 1998. - С.320.

262. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. - Київ, 2004. - 414 с.
263. Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. - 1992. - №6. - С.26-40.
264. Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія. - Київ, 1999. - 508 с.
265. Солдатенко В. Володимир Винниченко. - Київ, 2005. - 324 с.
266. Солдатенко В. "І справжні, не фальшиві фарби"? Крути: спроба історичної інтерпретації // Дзеркало тижня. - № 3 (582). - 28 січня. - 2006.
267. Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. - Київ, 2004. - 213 с.
268. Солнцева С. Военнопленные в России в 1917 г. (март-октябрь) // Вопросы истории. - № 1. - 2002. - С. 143-149.
269. Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. - Б.м. - 1973. - 382 с.
270. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Власними силами. - Скрантон, 1962. - Т.1. - 272 с.; Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами. - Скрантон, 1963. - Т.2. - 248 с.; Т.3. - 275 с.; Україна в добі Директорії УНР. Вихід із кризи. - Скрантон, 1966. - Т.7. - 432 с.;
271. Стефанів З. Українські Збройні сили 1917-1921 р.р. Доба Центральної Ради й Гетьманату. - СУВ, 1947. - Ч.1. - 118 с.
272. Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. - Львів, 1927. - С. 9-37;
273. Сушко Р. Брат на брата // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. - Львів, 1927. - С. 53-58;
274. Сушко Р. Знак часу // Літопис Червоної Калини. - 1929. - № 1. - С. 18-19;
275. Сушко Р. Україна в боротьбі проти більшовиків. - Львів, 2004. - 72 с.
276. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918). - Київ-Львів, 1996. - С.375.

277. Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. - Харків, 1969. - 284 с.
278. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922). - Запоріжжя, 2005. - 324 с.
279. Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. - Київ, 2006. - 320 с.
280. Угрин-Безгрішний М. Українські Січові Стрільці (В десятиліття 1914-1924) // Історичний Календар альманах Червоної Калини на 1924р. – Львів, 1923. - С. 36-51.
281. Удовиченко О. Україна у війні за державність. - Вінніпег, 1954. - 176 с.
282. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917-1918) // Військова справа. Український неперіодичний військовий журнал. - Париж, 1927. - № 1. - С.8-14.
283. Україна. 1919 рік.: М.Капустянський "Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році". Є.Маланюк "Уривки зі спогадів". Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передм. Я.Тинченко. - Київ, 2004. - 558 с.
284. Українські січові стрільці, 1914-1920 / За ред. Б.Гнатевича та ін.; Іл. оформл. І.Іванця. - Репринт. відтворення з вид. 1935 р. - Львів, 1991. - 160 с.
285. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Нью-Йорк, 1969. - В 4-х томах. - Т.3. - 159 с.; Т.4. - 192 с.
286. Чіхрадзе О. Підготовка та початок війни більшовицької Росії проти України (осінь 1918 - 1919) // Військово-історичний вісник. - Львів, 2001. - Випуск 3. - С. 184 - 195.
287. Шанківський Л. Українська армія в боротьбі за державність. - Мюнхен, 1958. - 319 с.
288. Шанківський Л. Українська Галицька Армія. - Вінніпег, 1976. - 396 с.
289. Шанківський Л. Цифри, факти і висновки // Вісті. - 1964. - Ч.15. - С.86-88.
290. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. - 333 с.
291. Шаповал М. Військо і революція. - (Б.м.), 1923. - 24 с.

292. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі 1918-1939. - Торонто, 1965. - 281 с.
293. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. - Торонто, 1971. - 366 с.
294. Яворівський Є. Вождь 100000-ної Армії. - Вінніпег, 1958. - 136 с.
295. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – Київ, 2003. – 767с.
296. Яневський Д. Директорія УНР як міф // Український історичний журнал. - № 1. - 1999. - С.115-123.

б) автореферати дисертацій

297. Бевз Т. Українська партія соціалістів-революціонерів. Автореф. д.і.н. - Київ, 2005. - 33 с.
298. Бурачок Л. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883-1949 рр.). Автореф. к.і.н. - Івано-Франківськ, 2006. - 20 с.
299. Гаврилюк Г. Українська військова політика в 1917-1918 рр. Автореф. к.і.н. - Харків, 1998. - 17 с.
300. Вівсяна І. Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917-1920 рр. Автореф. к.і.н. - Київ, 2003. - 18 с.
301. Довбня В.А. Організаційно-правові засади діяльності військового формування Січових Стрільців у визвольних змаганнях в Україні 1917-1920 років. Автореф. дис. к.ю.н. - Київ, 2003. - 19 с.
302. Каляєв А. Українські січові стрільці у боротьбі за створення і захист ЗУНР. Автореф. дис. к.і.н. - Львів, 1997. - 19 с.
303. Лазарович М. Українське січове стрілецтво: формування, ідея, чин. Автореф. дис. к.і.н. - Львів, 1996. - 20 с.
304. Левченко О. Бойова діяльність армії УНР (листопад 1918 - липень 1919 рр.). Автореф. к.і.н. - Київ, 2002. - 16 с.
305. Чіхрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 - грудень 1919 рр.). Автореф. к.і.н. - Львів, 2003. - 19с.

306. Чмир М. Символіка Збройних Сил України 1917-1920 рр. Автореф. к.і.н. - Київ, 2006. - 17 с.
307. Яцюк М. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920 рр.). Автореф. к.і.н. - Київ, 2002. - 19 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Лист Є.Коновальця направлений 13 травня 1917 р. з Царицина

Саратовської губернії Центральній Раді

"Хвально Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового вільного життя на Україні.

Я бранець, офіцер 35 полку кураєвої оборони австрійської армії, абсолювент юридичного факультету, бувший член Головної Ради Українського Студентського Союзу, бувший член тіснішого народного комітету Національно-Демократичної патрії і організатор Львівського повіту (на тім становиську працював з повним успіхом більше двох літ). Стоячи на становиську, що кожний свідомий ваги нинішньої хвилі українець обов'язаний не тільки бути пасивним очевидцем, але й дійсним, активним співробітником тої величавої і творчої праці, яку веде тепер український нарід, осміюсь звернутись до хвальної Ради з просьбою ви єднати у Тимчасового Правительства моє увільнення і дозвіл переїхати в українські губернії.

На случай корисного полагодження моєї просьби зобов'язуюся піддатися вказівкам Центральної Ради. Заразом позволю висказати запевненне, що не заведу надій хвальної Ради й постараюсь по своїм силам й змозі як слід виконати ті всі завдання, які хвальною Радою будуть мені доручені.

З глибоким поваженням Євген Коновалець, бранець, офіцер австрійської армії".

(Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). - Київ, 2004. - С.56)

Додаток Б

Статут формації Січових Стрільців

запроваджений Стрілецькою радою на початку січня 1918 р.

1. Всяка демократизація устрою, - але не духу - армії, шкідлива. Армія мусить бути цілком централістичною установою, в якій відповідальність є лише перед зверхниками, ніколи перед підлеглими.

2. Дисципліни в революційній армії не можуть творити ні мертві приписи, ні кари, лише: віра в одну ідею, особистий вплив старшин на його підчинених, як розумної і владної одиниці, військові зайняття, внутрішній лад, точно означений наказами, та культурно-освітня праця.

3. Основною ідеєю Січового Стрілецтва є: "Самостійна Українська Народна Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його насильницьким багнетом". В цій ідеї повинні виховувати Січового Стрільця його старшини, щоб він завсіди знав, за що повинен збройно боротися. Зі стрілецьких рядів слід безпощадно викинути кожного, хто не є готовий за цю ідею полягти, во ім'я засади: "якість перед кількістю".

4. Від стрілецького старшини вимагається: щоб терпів усі ті незгоди, які терпить його стрілець, чи в бою, чи в мирі, і так особистим прикладом скріплювати витривалість рядовика; щоб завше відносився до свого стрільця привітливо і з рівним настроєм, але не входив із ним у тісні товариські "фамільярні" зносини, бо вони підкопують його повагу, отже й дисципліну, і щоб не потурав настроям і бажанням вояцької маси, якщо вони шкідливі для військової справи, але завжди йшов назустріч бажанням своєї частини, щоб зробити сіре життя в казармі різноманітним і приємним; щоб рішуче вмів виступити проти безладдя, навіть коли б такий виступ погрожував його життю; щоб у бою був прикладом сміливості й холонокровності, не вагаючись для прикладу наражувати своє життя; щоб у виконанні своїх обов'язків був взірцем самопосвяти. Прикмети старшини революційного війська ціняться вище його фахово-військового знання. Тому старшини займанницьких армій - австрійської

та російської - мусять починати службу в Січовому Стрілецтві від рядовика, щоб доказати, що справа збройної боротьби за українську державність їм цінніша від їхнього старшинського ступня, і виявити такі прикмети характеру, в першу чергу почуття обов'язку на підрядних постах, які доказували б здібність стати старшиною теж у Січових Стрільцях.

5. Брак військового зайняття розвалює військо. Час вояка мусить бути заповнений так, щоб вільних годин у нього було менше, ніж зайнятих.

6. Ніяких провин, зокрема провин проти дисципліни, не можна лишати безкарно. Найменшою карою є докір старшини, найбільшою - виключення з рядів Січового Стрілецтва. Тілесних і принизливих кар Стрілецтво не знає ніяких. Але всякі кари (з рівночасним виключенням із Стрілецьких рядів) і кара смерті допущені за всяке свавілля у відношенні до мирного населення, бо безчинства руйнують дисципліну й перемінюють військо в озброєну юрбу.

7. Виховання Січового Стрільця повинно викликати в нього в першу чергу почуття особистої честі, в другу - почуття гордощів на Січове Стрілецтво, бо це необхідні і підставові прикмети доброго вояка. Інтенсивною культурно-освітньою працею слід поширити світогляд Січового Стрільця, бо чим вояк більше освічений, тим кращий.

(Кучабський В. Від первочинів до Проскурівської операції // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 - 1967. - Чікаго, 1969. - С.52-53)

Додаток В

Інструкція для УСС, що їдуть на Україну,
апробована командою Коша У.С.С.

а. Інформативна частина.

На українських землях твориться рівночасно держава і нація. Держава полягає на: 1.війську; 2.адміністрації; 3.скарбовості; 4.судівництві. Нація полягає на освідомленні народу і зорганізованій інтелігенції. Чим для держави

висше вичислені підвалини, тим для нації: 1.школа; 2.преса; 3.бібліотеки; культурні товариства (читальні, клуби, касина) ведені в національному дусі.

В усіх тих напрямках мають вислані У.С.С. ділати творчо й організувати ті основи будівництва української нації й держави під фімою Укр. Цен. Ради, по можності по її плану і приказам, а коли осягнення порозуміння з органами Укр. Цен. Ради не можливо то на власну руку.

На те треба грошей і людей. Матеріальних засобів муситьсє добути від місцевого населення (з бюджетів городських дум, громад і т.д.) людей також відтам, а почасті відси.

б. Способи.

I. Перша річ по приїзді на місце діяльності є, довідатися про місцеві й околичні відносини, то значить про імена, назвища й фах визначнійших людей (і чужинців), про домагання і матеріальний стан населення в поодиноких громадах, про агітаційні кличі, які там ширяться і про вислід тих кличів (настрій). Все те зараз списати собі (особливо назвища і стан визначнійших людей) і на свою пам'ять рішучо не спускатися. Інформацій засягнути найменше від трьох осіб.

II. Списувати вільно лише при самих інтелігентах, бо мужики підозрівають тих, що списують о погані наміри. При мужиках треба тільки одне списувати їх кривди разом зі свідками.

III. Старатися поможности скрізь виступати по двох, не поодинокю. Щойно по здобуттю знакомств можна виступати по одному. Оден має другому переповідати свої замітки. При чужих не перечитися між собою і навіть не дебатувати бо се обнижує вашу повагу.

IV. Місто й містечка се центри державного життя й обсадження їх важніше чим обсадження сіл. Де в місті є український комісар (начальник цивільної влади) там піддати йому зараз потребу з українізовання городської думи (ради) кооптацію важніших місць українцями. Де такого комісара нема постаратися о його за іменування й подати до відома найближчій влади

(евентуально самому іменувати його). В разі непослуху думи розв'язати її та іменувати нову зі своїх людей.

V. В порозумінні з комісаром визначити з бюджету потрібні видатки на українську школу й місцеву міліцію (сторожу). Учитель чи учителька не мусить бути кваліфіковані. Евентуально вчити самому. Комендант сторожі мусить бути безумовно українець (православний, як там кажуть), склад сторожі по можності також. Провадити книги видатків порядно!

VI. По якімсь часі скликати збір начальників громад і їх представників. Бесіду до них мати добре приготовану. Зміст: 1. Хто є У.С.С. і чого тут прийшли? За дозволом Укр. Центр. Ради в цілі заведення ладу; 2. Лад буде коли всім поправиться доля. На те треба перевести приказ Укр. Центр. Ради в справі поділу земель панів і царських до ужитку селянам; 3. Укр. Центр. Рада пришле в тій цілі інженерів, котрі помірять по справедливості, щоб ніякий селянин не був покривджений, щоб кожне село було заспокоєне; 4. Германці й Австрійці завіздані Радою на поміч проти розбишак і грабіжників, не проти спокійних людей. Ті чужі війська прийшли тут не як вороги і від своїх властей мають приказ, поводитись добре з людьми. Якби де лучилася кривда від них, зараз донести своєму українському урядови по правді й зо свідками, тоді винні будуть покарані, а шкоди звернена; 5. Хто ширить інакші вісти, той хоче заколоту, щоб у мутній воді рибу ловити; 6. На заведення ладу й просвіту народа потребує Укр. Центр. Рада грошей, для того хто може повинний добровільно і скоро заплатити податок своїй власті.

VII. Більші городські думи, ділити на секції (продовольчу, повітову, адміністраційну, судівничу). Всякі вироки перед виконанням переглядати.

VIII. Не виступати в обороні дворів, не хвалити ні галичан, ні себе, ні чужих військ, бо сим способом викликаєте до себе крайне недовіря. Не виступати гордо, поведення з людьми має бути чемне, миле, але не фамільярне. Ніщо так не підкошує поваги як біганє за дівчатами або скандали на тлі любовнім.

IX. По якімсь часі розвідати про ворожих агітаторів. Будуть се головно царські чиновники й інші чужинці. Їх безумовно вивезти на захід і інтернувати. Своїх людей щадити все і скрізь боронити та старатися ділати переконуванем. Чужинцям не грозити на перед, тільки ділом робити неможливою їх бунтівничу акцію.

X. Свої уваги списувати й раз на місяць або при нагоді переслати команді коша разом зі статистичними даними й адресами наших певних людей та ворожих діячів. Такі звіти слати й до Києва Укр. Центр. Раді.

XI. Становище не опускати без конечної потреби або без заступника. Записки провадити так, щоб свого наступника зараз могли поінформувати.

XII. Давати виклади про українську історію, про Шевченка і про різниці між Україною і Москвою причім не лаяти нікого, навіть про хиби царату говорити обережно, поважно, так само як про большевизм. Не вдаватися в ніякі релігійні справи. Церкви хоронити і ходити до церкви правильно та хреститися тричі. В той спосіб позискаєте прихильність населення. Скрізь переводити українські написи (на вивісках і т.д.). вимінюватися книжками, спроваджувати часописи зі Львова, Києва гуртувати молодіж у "Січі" і давати курси української мови, говорити тільки по українські до населення, без огляду чи се жид чи польський дідич.

(ЦДІА України в м. Львові. - фонд 359. - Оп. 1. - Спр. 369. - арк. 131-131 зв.; Назарук О. Інструкція для У.С.С., що їдуть на Україну апробована командою Коша У.С.С. // Літопис Червоної Калини. - 1934. - № 7-8. - С.7-8)

Додаток Г

Мобілізаційне звернення бойового комітету Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців у Києві до української громадськості

До синів України!

Те, чого ми так бажали обминути, сталося. В українській частині Галичини ллється кров. На галицьких полях має рішитися одна із великих подій в життю цілого українського народа.

До зброї! До всіх свідомих синів цілої України від Сяну аж по Кубань кличемо. Злітайтеся, сизі орли, на поміч братам-галичанам. Покажіть ще раз, як за часів Богдана, що всі ви одною душею, одним тілом з віками гнобленими галичанами.

Нам потрібний зараз корпус сміливих, завзятих синів України, потомків славного козацтва. Січові стрільці з Галичан, які зідралися над Дніпром біля Києва, мають негайно перевести організацію військової помочі для Галичини. Правильна організація вимагає не їхати окремими відділами, а цілими бойовими одиницями. Зголошуватися особисто треба в Київ в Михайлівському монастирі.

Виконавчий комітет Головної Ради Українців Галичини, Буковини й Угорщини взиває в першу чергу всіх здатних до бою українців з правобережжя Збруча негайно записатися і підчинятися всім його розпорядженням. Синів Наддніпрянської України прохаємо о негайну поміч як жертвам крові, так і допомогою матеріальною для тих, що їдуть на фронт. Потрібні не тільки грошові засоби, але ще в більшій мірі поміч споживчими средствами. Східна Галичина знищена війною гірше других країв.

Сини України! В усіх галицьких селах і чоловіки і жінки і діти озброїлись чим могли і йдуть з вірою в кращу будучність стрічать відвічного ворога. Поможіть!

Виконавчий комітет Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців: Д-р Дмитро Левицький, д-р Григорій Давид, інженер Павло Волосенко. Представник Січових Стрільців полковник Євген Коновалець.

(Нова рада. - 6 листопада. - 1918; Діло. - 10 листопада. - 1918)

Додаток Д

Звернення Українського Національного Союзу

Громадяне! Західна частина рідного краю, серце України - Галичина, в своїх змаганнях за волю переживає критичний момент.

Зруйнована війною, стоптана, окрівавлена, вона напружує остання сили в боротьбі з поляками за створення своєї державної влади, але разом з тим мусить

давати лад здеморалізованому австрійському війську, що тікає з України, грабує, палить, руйнує.

Громадяне! Треба допомогти рідній Галичині. Вірні, чесні українські серця мусять озватись ... Ідїть в добровольчий корпус оборони Галичини і рятуйте наш П'ємонт від руїни. Хоч чим може, хай допомагає грошима, харчовими продуктами, одежею, котрі здавайте до корпусу оборони, організуйте допомоги, докажіть, що ви сини героїчного народу.

За президією Головної Ради Українського Союзу

Голова

В.Винниченко

За секретаря

Н.Шаповал

(Нова рада. - 8 листопада. - 1918)

Додаток Е

Декларація Січових Стрільців

Супроти всяких поголосок, які кривдять й оскорбляють честь Січового Війська, особливо ж супроти закиду, немов би Січові Стрільці хотіли служити реакціонерам, заявляємо отсим прилюдно:

1. Січові Стрільці, які разом з масами Українського Народу скинули гетьмана і зломали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту з 14-го листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви - боролись, боряться і будуть боротись за суверенність Українського Народу і за його Самостійну Республіку.
2. Стоючи принципово на платформі самостійної Української Народньої Республіки і тим самим визнаючи суверенність Українського Народу в вирішунанні всіх справ політичних і господарських, уважають Січові Стрільці, що тільки Український Народ має право вирішувати по своїй волі і без усякого вмішування чужих сил, які б вони не були, також найважнішу з економічних справ, а саме справу земельну. - Український народ має свої політичні й культурні сили, які без чужинців вирішать його життєві справи. Вся земля на Україні належить Українському Народові, і тільки Український Народ має

право розпоряджатись землею. Во ім'я цих справедливих засад проливали Січові Стрільці свою кров і від них ніколи і - перед ніким не відступали і не відступлять.

3. Стоючи на цих засадах, заявляють Січові Стрільці, що все будуть карним і слухняним військом кожного українського народоправного Правительства, яке стоятиме на платформі самостійности Української Народньої Республіки й признання Українському Народові всієї землі в його розпорядимість. Щодо форми влади, то Січові Стрільці були тими, які охороняли Трудовий Конгрес Українського Народу в часи, коли він не виявив був свого обличчя, а тепер коли представники Українського Трудового Народу знову підтвердили, що стоять на платформі самостійности Української Народньої Республіки, Січові Стрільці з тим більшим запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок.

Стомлені тяжкими боями, змучені недовір'ям народу, який несправедливо думав, що Січові Стрільці схочуть піддержати ті сили, які стремлять до поневолення Українського Трудового Люду, Січові Стрільці відійшли, щоб переорганізуватися і з новими силами рішуче і твердо, як все, ударити на всіх, хто б посмів посягнути на здобутки революції Українського Народу.

З народом йшло, йде й буде йти Січове Стрілецтво.

В березні 1919 року.

За Стрілецьку Раду: Отаман Євген Коновалець, Отаман Андрій Мельник Д-р Осип Назарук.

(Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво.

Визвольна ідея і збройний чин. - Нью-Йорк, 1956. - С.278)